

वक्तव्य ।

महाशय !

इस पुस्तकके लिखे जानमें दो प्रधान कारण है एकतो आजकल अंग्रेजी स्कूलोंमें जो संस्कृत सिखानेवाली पुस्तकें पढाई जाती हैं उनसे अधिक परिश्रम करनेपर भी फल कम होता है विद्यार्थी रात्रिंदिन रूप रटते २ थक जाते हैं पर रूपोंका ज्ञान नहीं होता यदि किसी अपरिचित शब्दके रूप चलाने होते हैं तो पहिले कंठ किये हुये शब्दके रूप चलाते हैं और फिर उस शब्दके । इस तरह एकतो अनुवाद करनेमें अधिक समय लगता है और दूसरे कंठ किये हुये शब्दके रूपमें भ्रम होनेसे उसके समान अन्य शब्दके रूपमें भी भ्रांति हो जाती है इत्यादि कठिनाइयोंके वशीभूत हो हमारे नव युवक संस्कृतकी अतिक्लिष्ट और अगम्य समझकर पढना छोड बैठते हैं जिससे कि इस पवित्र विद्याका प्रतिदिन फ़ास होता चला जाता है । दूसरा कारण यह है कि हमारे पुरातन-पद्धतिसे पढने वाले महाशय व्याकरणादि विषयोंमें तो अति निष्णात हो जाते हैं परंतु उनको अनुवाद करना विलकुल नहीं आता यदि कभी संस्कृतमें वार्तालापादि करनेका काम पड जाता है तो दो चार शब्द भी नहीं बोल सक्ते । जिससे कि परीक्षाओंमें अनुत्तीर्ण हो उत्साह हीन हो जाते हैं और पढना छोड बैठते हैं । वस इन्हीं दो कारणोंके वशीभूत हो हम इस पुस्तकके निर्माण और प्रकाशनमें बाध्य हुये हैं । इस पुस्तकके दो भाग हैं जिसमेंसे प्रथम भागमें शब्दोंके प्रथमा, द्वितीया तथा संबोधन विभक्तियोंके, धातुओंमें भ्वादि और तुदादि गणीय धातुओंके वर्तमान, भूत भविष्यत् और आज्ञा अर्थके रूप बतलाये गये हैं अन्य पुस्तकोंमें इट्, अनिट्,

धातु-प्रत्यय आदि सुगम रीतिसे नहीं बतलाये हैं जिससे कि लिट्, लुङ् आदि लकारोंके रूप समझमें नहीं आते सो इसमें वह कठनाई नहीं है उसके जाननेके लिये धातुमें एक अनुबंध लगा दिया है जिससे विद्यार्थीको पढ़नेमें अति सुगमता होती है छोटेसे लेकर बड़े बूढ़े सब लोग इसको पढ़ सकते हैं। दूसरे भागमें शेष कुल विभक्ती और धातुओंके रूप प्रयोग सहित बतलाये गये हैं। इसलिये इन दोनों भागोंके पढ़ लेनेसे संस्कृतमें अनुवाद, पत्र, लेख आदिका लिखना, वार्तालापका करना, संस्कृत ग्रंथोंका समझना भली भांति आसकता है।

कलकत्ता ।
२५ मार्च सन् १९१६ ।

}

वशंवद
श्रीश्रीलाल जैन ।

विद्यार्थियोंको सूचना

पढ़ते समय पाठके ऊपर दिये गये हेडिंग (शिरनाम) के अनुसार शब्दोंके रूपोंको विचारना चाहिये कि इसमें हिंदीसे क्या विशेषता है। अर्थात् जैसे कि पहिला पाठ पढ़ना है उसके ऊपर हेडिंगमें “भ्वादि और तुदादि गणीय धातुओंके वर्तमान कालके रूप और उनका पुलिङ्ग अकारांत शब्दोंके कर्ता तथा कर्मके रूपोंके साथ प्रयोग” ऐसा लिखा है तो समझना चाहिये कि—इस पाठमें जिन शब्दोंके आखिरमें ‘अ’ है उस शब्दके कर्ता तथा कर्मके रूप बतलाये हैं इसलिये जिसके ऊपर कर्ता लिखा है वह कर्त्ताका और जिसके

ऊपर कर्म लिखा है वह कर्मका रूप है और जिसके बाईं तरफ १ लिखा है वहांसे आगे एक वचन, २ लिखा है वहांसे आगे द्विवचन और ३ लिखा है वहांसे आगे बहुवचनके कर्ता, कर्म और क्रियाके रूप समझाये गये हैं। संस्कृतमें उदाहरण “जैनः जिनं अर्चति” है और हिंदीमें “जैन जिनको पूजता है” ऐसा है। हिंदीसे संस्कृतमें केवल इतनी ही विशेषता है कि कर्ताके एकवचनमें विसर्ग (:) और कर्मके एकवचनमें अनुस्वार (') लग गया है क्रियाका रूप बिलकुल दूसरा है इसी तरह जितने उदाहरण दिये हैं उन सबमें और अपने मनसे विचारे हुये अन्यशब्दोंमें भी यही बात घटा लेनी चाहिये। इस प्रकार करनेसे शब्दोंके रूप भली भांति ध्यानमें आजायेंगे और कालांतरमें भी विस्मृत न होंगी जब इस तरह रूप पक्के हो जाय तब पाठमें दिये गये अशुद्ध शुद्ध भागको विचारे। बादको “नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ” के नीचे लिखे हुये शब्दोंमें यदि कर्ताका रूप है तो कर्म, क्रिया, कर्मका रूप है तो कर्ता, क्रिया और क्रियाका रूप है तो कर्ता कर्म किसी न किसी शब्दका जिसका कि अर्थ ठीक बैठता हो, बना २ कर लिखे और फिर संस्कृत हिंदीका अनुवाद करना प्रारंभ करें। अनुवादमें कर्ताके अनुसार क्रियाका विशेष ध्यान रहना चाहिये अर्थात् कर्ता एक वचन हो तो क्रिया भी एक वचनकी, कर्ता द्विवचन हो तो क्रिया भी द्विवचनकी, और कर्ता बहुवचनका हो तो क्रिया भी बहु वचनकी रखनी चाहिये। कर्मके लिये कोई नियम नहीं है। कर्म चाहे एक वचन हो चाहे द्विवचन हो और चाहे बहुवचन हो उसके कारणसे कर्ता अथवा क्रियामें कोई विकार नहीं होगा।

नमः श्रीपूज्यपादाय ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

१२

संस्कृत-प्रवेशिनी ।

(प्रथमभाग)

मंगलाचरण ।

नत्वाऽखिलज्ञं खिलभूयमाप्तं
खलाखलानामखिलक्रियाणां ।
रचामि रुच्यान्नविबोधनाय
प्रवेशिनीं संस्कृतसंस्कृतस्य ॥१॥

(भ्वादि और तुदादिगणकी धातुओंके वर्तमानकालके रूप
और उनका अकारांत पुंलिंग शब्दोंके कर्ता
तथा कर्मके रूपके साथ प्रयोग)

(सूचना—विद्यार्थियोंकी चाहिये कि शब्दोंके कर्ता कर्मके रूपोंको भली भाँति ध्यानमें रखें तथा जितने शब्द उनके समान मिले उनको उसीतरह कर्ता और कर्ममें बना बना कर प्रयोग करें । तत्पश्चात् रूपोंके दृढ़ हो जानेपर पाठमें दियेहुये अशुद्धभागकी शुद्ध-करे । इसतरह करनेसे रूपोंके काँठ करनेकी आवश्यकता न होगी ।)

प्रथम पाठ ।

कर्त्ता	कर्म	क्रिया	कर्त्ता (१)	कर्म (२)	क्रिया (३)
१। जैनः	जिनं	अर्चति ।	जै नी	जिन भगवानको	पूजता है ।
बालकः	ग्रंथं	पठति ।	बालक	ग्रंथ	पढता है ।
छात्रः	ग्रंथं	लिखति ।	विद्यार्थी	ग्रंथ	लिखता है ।
जनः	अर्थं	इच्छति ।	मनुष्य	धन	चाहता है ।
क्षत्रियः	ग्रामं	रक्षति ।	क्षत्रिय	ग्रामकी	रक्षाकरता है ।
दहनः	वृक्षं	दहति ।	अग्नि	वृक्ष	जलाती है ।
शिष्यः	आश्रमं	गच्छति ।	शिष्य	आश्रमकी	जाता है ।
अश्वः	घासं	खादति ।	घोड़ा	घास	खाता है ।
पाठकः	छात्रं	पृच्छति ।	अध्यापक	विद्यार्थीकी	पूछता है ।

२। पुरुषो	जिनो	अर्चतः ।	दो पुरुष	दो जिन भगवानको	पूजते हैं ।
बालको	ग्रंथो	पठतः ।	दो बालक	दो ग्रंथ	पढते हैं ।
छात्रो	ग्रंथो	लिखतः ।	दो विद्यार्थी	दो ग्रंथ	लिखते हैं ।
बालो	सोदको	इच्छतः ।	दो बालक	दो लड्डू	चाहते हैं ।
क्षत्रियो	ग्रामी	रक्षतः ।	दो क्षत्रिय	दो ग्रामकी	रक्षा करते हैं ।
अनलो	वृक्षो	दहतः ।	दो अग्नि	दो वृक्षोंकी	जलाती हैं ।
शिष्यो	आश्रमो	गच्छतः ।	दो विद्यार्थी	दो आश्रमोंकी	जाते हैं ।
सिंहो	मानुषो	खादतः ।	दो सिंह	दो मनुष्योंकी	खाते हैं ।
पाठको	प्रश्नो	पृच्छतः ।	दो अध्यापक	दो प्रश्न	पूछते हैं ।

१। जो क्रियाको करै उसे कर्त्ता कहते हैं। २। कर्त्ता अपनी क्रियासे जिसको करे उसे कर्म कहते हैं। ३। कर्त्ताकी हलनचलनादिरूप व्यापारको क्रिया कहते हैं। अथवा वाक्यकी अर्थको पूर्ण कर दे सो क्रिया है ।

३ । बालकाः	ग्रंथान्	पठन्ति ।	अनेक बालक	अनेक ग्रंथ	पढते हैं ।
छात्राः	ग्रंथान्	लिखन्ति ।	अनेक विद्यार्थी	अनेक ग्रंथ	लिखते हैं ।
बालाः	मोदकान्	इच्छन्ति ।	अनेक बालक	अनेक मोदक	चाहते हैं ।
क्षत्रियाः	ग्रामान्	रक्षन्ति ।	अनेक क्षत्रिय	अनेक ग्रामीकी	रक्षा करते हैं ।
पावकाः	वृक्षान्	दहन्ति ।	अनेक अग्नि	अनेक वृक्षोंको	जलाती हैं ।
सज्जनाः	आश्रमान्	गच्छन्ति ।	अनेक सज्जन	अनेक आश्रमोंको	जाते हैं ।
सिंहाः	मानुषान्	खादन्ति ।	अनेक सिंह	अनेक मनुष्योंको	खाते हैं ।
पाठकाः	ग्रन्थान्	पृच्छन्ति ।	अनेक अध्यापक	अनेक प्रश्न	पूछते हैं ।

धात्वर्थ(१)

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पठ(२)	पठना	(पठ् + अ + ति३)	पठति	पठतः	पठन्ति ।
लिख	लिखना	(लिख् + अ + ति)	लिखति	लिखतः	लिखन्ति ।
इष्टु	चाहना	(इच्छ् + अ + ति)	इच्छति	इच्छतः	इच्छन्ति ।
रक्ष	रक्षाकरना	(रक्ष् + अ + ति)	रक्षति	रक्षतः	रक्षन्ति ।
दहौ	जलाना	(दह् + अ + ति)	दहति	दहतः	दहति ।
गच्छ्	जाना	(गच्छ् + अ + ति)	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति ।
खादृ	खाना	(खाद् + अ + ति)	खादति	खादतः	खादन्ति ।
पृच्छौ	पूछना	(पृच्छ् + अ + ति)	पृच्छति	पृच्छतः	पृच्छन्ति ।

१ । धातु जिस तरहकी लिखी है वैसीही याद करना चाहिये । २ । धातु तीन प्रकारकी होती है परस्मैपदी, आत्मनेपदी और उभयपदी । जिस धातुमें ज्, लगा हो वह उभयपदी, जिसमें ऐ अथवा ङ्, लगा हो वह आत्मनेपदी और जिसमें झ् ए ङ् ये न लगे होंवे सब परस्मैपदी है । ३ । परस्मैपदी धातुके अन्य पुरुषके एकवचनमें ति, द्विवचनमें, तः और बहुवचनमें अति प्रत्यय लगता है ।

अथ ।

यद् ।

जिनाः	धर्मं	दिशति ।	जिनाः	धर्मं	दिशन्ति ।
बालकाः	ग्रंथं	पठति ।	बालकाः	ग्रंथं	पठन्ति ।
क्रोधः	पुरुषं	दहति ।	क्रोधः	पुरुषं	दहति ।
सारसी	तडागं	गच्छति ।	सारसी	तडागं	गच्छतः ।
पंडितान्	ग्रंथान्	पठन्ति ।	पंडिताः	ग्रंथान्	पठन्ति ।
अनलं	ग्रामं	दहति ।	अनलः	ग्रामं	दहति ।
धार्मिकी	शिवं	इच्छति ।	धार्मिकः	शिवं	इच्छति ।
बालकः	लाजाः	खादति ।	बालकः	लाजान्	खादति ।
अश्वी	घासः	खादति ।	अश्वी	घासं	खादतः ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

मूर्खी, कोटपालः, दहति, रक्षतः, गच्छति, नमति, ग्रामं,
आचार्याः, ग्रंथान्, पृच्छति, खादति, सेवकान्, क्रीडतः, पठति ।

हिंदी बनाओ—

जैनाः जिनं अर्चन्ति । गजः तडागं गच्छति । जनः स्वर्गं इच्छति ।
सूपकारः ओदनं पचति (पकाता है) । बुद्धः धर्मं इच्छति । पंडिताः
न खेलन्ति । कण्ठधारः (मल्लाह) नदं तरति । भव्याः संसारं तरन्ति ।

संस्कृत बनाओ—

विद्यार्थी हंसते हैं । धन (अर्थः) सुख देता है (यच्छति)
लडका कालिजकी (विद्यालय) जाता है । किसान (कृषीवल)
अनाज बोता (वपति) है । मेघ समुद्रको जाती है ।

एक०

द्वि०

बहु०

कर्ता	(प्र० वि०)	धर्मः	धर्मौ	धर्माः
कर्म	(द्वि० वि०)	धर्मं	,,	धर्मान्

इसी प्रकार कुल (सर्वादि भिन्न) अकारांत शब्दोंके रूप दीते हैं ।

द्वितीय पाठ ।

इकारांत पुंलिंग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ । सुनिः	गिरिं	गच्छति ।	सुनि	पर्वतको	जाता है ।
ऋषिः	नृपतिं	वदति ।	ऋषि	राजाको	कहता है ।
अहिः	कपिं	दशति ।	साप	बंदरको	काटता है ।

२ । सुनी	गिरौ	गच्छतः ।	दो सुनि	दो पर्वतोंको	जाते हैं ।
ऋषो	नृपती	वदतः ।	दो ऋषि	दो राजाओंको	कहते हैं ।
अही	कपी	दशतः ।	दो साप	दो बंदरोंको	काटते हैं ।

३ । सुनयः	गिरीन्	गच्छन्ति ।	सुनिलीग	पर्वतोंको	जाते हैं ।
ऋषयः	नृपतीन्	वदन्ति ।	ऋषि	राजाओंको	कहते हैं ।
अहयः	कपीन्	दशन्ति ।	साप	बंदरोंको	काटते हैं ।

धात्वर्थ

वद	बोलना	(वद् + अ + ति)	वदति	वदतः	वदन्ति
दंशौ	काटना	(दश् + अ + ति)	दशति	दशतः	दशन्ति

अग्रह

शुद्ध

कपयः	गिरिं	गच्छति ।	कपयः	गिरिं	गच्छन्ति ।
सुनिः	यतिं	पृच्छतः ।	सुनिः	यतिं	पृच्छति ।
अही	भेकान्	खादन्ति ।	अही	भेकान्	खादतः ।
कविः	ग्रन्थान्	रचन्ति ।	कवयः	ग्रन्थान्	रचन्ति ।
ऋषयः	शिष्यान्	उपदिशति ।	ऋषिः	शिष्यान्	उपदिशति ।
अग्नयः	वृक्षान्	दहतः ।	अग्नौ	वृक्षान्	दहतः ।
नृपतिः	सुनयः	वदति ।	नृपतिः	सुनौन्	वदति ।
अहयः	कपिः	दशन्ति ।	अहयः	कपीन्	दशन्ति ।

शुद्ध करो—

शिष्यः यतयः अनुगच्छति । अग्निः धूमं वहति । जनः सोक्षं
इच्छति । सुनो गच्छति । यतिः जीवं रक्षति । अतिथिः आलयं
आगच्छति । आवकः अभक्ष्यं न खादतः । छात्रः सन्मतिं अर्चति ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

अरयः, यतौन् सुनिः विधिं, रविः, गच्छतः, पठति, दशतः,
लिखति, पृच्छति, निन्दति ।

स स्रुत बनाओ—

विद्यार्थी गुरुके पीछे पीछे चलता है । आवक सुनियोंको
पूजते है । सुनिलोग धर्मका उपदेश देते है (उपदिशति) । हाथी
तलावको जाता है । रामदास दुश्मनको निंदा करता है (निन्दति) ।
नौकर बोझा ढोता (वहति) है । विद्यार्थी गुरुको पूछता है ।

एक एक शब्द रखकर इन वाक्योंको पूरा करो—

कसठः पार्श्वनाथं—, रविः करं—, आवकः
मूलगुणं—, यतिः धम—, —निपतति, नरः
—इच्छति, —सज्जनं निन्दति ।

प्रथमा—सुनिः सुनौ सुनयः ।

द्वितीया—सुनिं ,, सुनीन् ।

तृतीय पाठ ।

उकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गुरुः	शिष्यं	पृच्छति ।	गुरु	लडकेको	पूछता है ।
साधुः	मेरुं	गच्छति ।	साधु	सुने रुपर्वतको	जाता है ।
भानुः	अंशं	विकिरति ।	सूरज	किरणको	फेलाता है ।
प्रभुः	तकं	कृतति ।	खानो	बच्चको	काटता है ।

२ गुरु	शिशू	वदतः ।	दो गुरु	दो लडकींको	कहते हैं ।
साधू	मेरू	गच्छतः ।	दो साध	दो सुमेरुपर्वतोंको	जाते हैं ।
भानू	अंशू	विकिरतः ।	दो सूरज	किरणोंको	फँलाते हैं ।
प्रभू	तरू	कृतंतः ।	दो मालिक	दो हचोंको	काटते हैं ।
३ गुरवः	शिशून्	चंबंति ।	गुरु	विद्यार्थियोंको	धूमते हैं ।
साधवः	मेरून्	गच्छंति ।	साधु	मेरुश्रीको	जाते हैं ।
भानवः	अंशून्	विकिरंति ।	सूरज	किरणोंको	फँलाते हैं ।
प्रभवः	तरून्	कृतंति ।	मानिक	हचोंको	काटते हैं ।

अशुद्ध

शुद्ध

गुरवः	छात्रान्	उपदिशति ।	गुरवः	छात्रान्	उपदिशंति ।
इंदुः	अशून्	विकिरंति ।	इंदुः	अंशून्	विकिरति ।
वैद्यः	बाहवः	कृतंतति ।	वैद्यः	बाह्वन्	कृतंतति ।
विष्णुः	पर्वतं	व्रजतः ।	विष्णुः	पर्वतं	व्रजति ।
परशुः	वृक्षान्	कृतंतति ।	परशुः	वृक्षान्	कृतंतति ।
विभावसुः	तरवः	दहति ।	विभावसुः	तरून्	दहति ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

बंधुः, प्रभुः, परशुः, अर्चति, अर्दति, व्रजति, तरुं, विभावसुः,
शत्रुः, साधुः, पचति, कारुः, तक्षति ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	हि०	बहु०
क्रदि	रोना	(क्रंद् + अ + ति)	क्रंदति	क्रंदतः	क्रंदंति ।
खेल	खेलना	(खेल् + अ + ति)	खेलति	खेलतः	खेलंति ।
अर्द	पीडादेना	(अर्द + अ + ति)	अर्दति	अर्दतः	अर्दन्ति ।
अर्च	पूजाकरना	(अर्च् + अ + ति)	अर्चति	अर्चतः	अर्चंति ।
दिश	आज्ञादेना	(दिश् + अ + ति)	दिशति	दिशतः	दिशंति ।

व्रज चलना (व्रज् + अ + ति) व्रजति व्रजतः व्रजंति ।
 कृती कृदना (कृत् + अ + ति) कृतति कृततः कृतंति ।
 चुबि चूमना (चुब् + अ + ति) चुबति चुबतः चुबंति ।
 इषु (इच्छ्) इच्छाकरना (इच्छ् + अ + ति) इच्छति इच्छतः इच्छंति ।

संस्कृत वनाश्री—

लडका रोता है । दुर्जन सज्जनको दुःख देता है । सूरज चलता है । बढई (कारु) वनको जाता है । मनुष्य साधुओंको पूजते है । बंधु बच्चेको चूमते है ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

—इदुं इच्छति, कारुः — कृतति, बंधवः —
 चुबंति । — भानुं अर्चन्ति, — शत्रुं अर्दति ।

उकारान्त पुंलिंग शिशु शब्दके रूप ।

एक०	द्वि०	बहु०
प्रथमा—शिशुः	शिशू	शिशवः
द्वितीया—शिशुं	,,	शिशन्

चतुर्थ पाठः ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गृहीता	दातारं	अर्चति ।	छिनेवाला	दाताको	पूजता है ।
वक्ता	श्रोतारं	वदति ।	वक्ता	श्रोताको	कहता है ।
भर्ता	कर्तारं	पृच्छति ।	खामो	कर्ताको	पूछता है ।
जीता	योद्धारं	वदति ।	जीतनेवाला	योद्धाको	कहता है ।
२ गृहीतारी	दातारी	अर्चतः ।	दे। गृहीता	दे। दाताओंको	पूजते है' ।
वक्तारी	श्रोतारी	वदतः ।	दे। वक्ता	दे। श्रोताओंको	कहते है' ।
भर्तारी	कर्तारी	पृच्छतः ।	दे। खामी	दे। कर्ताओंको	पूछते है' ।
जीतारी	योद्धारी	गदतः ।	दे। जीतनेवाले	दे। योद्धाओंको	कहते है' ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
३ गृहीतारः	दातृन्	अर्चति ।	अनेक गृहीता	अनेक दाताओंको	पूजते हैं ।
वक्तारः	श्रोतृन्	वदन्ति ।	अनेक वक्ता	अनेक श्रोताओंको	कहते हैं ।
भर्तारः	कर्तृन्	पृच्छन्ति ।	अनेक स्वामी	अनेक कर्ताओंको	पूछते हैं ।
जीतारः	योद्धृन्	गदन्ति ।	अनेक जीतनेवाले	अनेक योद्धाओंको	कहते हैं ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
वद	कहना	(वद् + अ + ति)	वदति	वदतः	वदन्ति ।
गद	,,	(गद् + अ + ति)	गदति	गदतः	गदन्ति ।
हृ	हरना	(हर् + अ + ति)	हरति	हरतः	हरन्ति ।
सृशौ	कुना	(सृश् + अ + ति)	सृशति	सृशतः	सृशन्ति ।
अर्ह	पूजना	(अर्ह् + अ + ति)	अर्हति	अर्हतः	अर्हन्ति ।
रक्ष	रक्षा करना	(रक्ष् + अ + ति)	रक्षति	रक्षतः	रक्षन्ति ।
(उप)दिशौ	उपदेशदेना	(दिश् + अ + ति)	दिशति	दिशतः	दिशन्ति ।
कृत्	कटना (काटना)	(कृत् + अ + ति)	कृन्ति	कृन्ततः	कृन्तन्ति ।
अर्द	पीड़ादेना	(अर्द् + अ + ति)	अर्दति	अर्दतः	अर्दन्ति ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

जीतारः	योद्धृन्	गदति ।	जीतारः	योद्धृन्	गदन्ति ।
श्रोता	वक्तारं	वदतः ।	श्रोता	वक्तारं	वदति ।
भर्तारौ	भृत्यं	आदिशन्ति ।	भर्तारौ	भृत्यं	आदिशतः ।
गृहीता	दातां	अर्चति ।	गृहीता	दातारं	अर्चति ।
दोग्धा	कर्तारः	पृच्छति ।	दोग्धा	कर्तारं	पृच्छति ।
भर्तारः	हर्ता	गदन्ति ।	भर्तारः	हर्तारं	गदन्ति ।
उपदेशारः	श्रोतारं	गदति ।	उपदेशा	श्रोतारं	गदति ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

हर्तारः ग्रंथान् हरति । हर्ता ग्रंथान् हरति ।
भर्ता भृत्यान् रक्षति । भर्तारः भृत्यान् रक्षति ।

निम्नलिखित शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

अहंति, जेतारः, कर्ता, हर्तारौ, दोग्धून्, अंचति, अहंति, भर्तारं,
अर्चतः, पृच्छति, जेतृन्, गदतः, वदति ।

शुद्ध करो—

भेत्ता घटं सृशंति । बोद्धारः छात्रान् पृच्छति । साधुः श्रोतृन्
उपदिशतः । सविता (सूर्य) गिरिं सृशंति । प्रभुः हंतां अर्दति । श्रो-
तारः गुरुं अर्चतः । जेतारौ वक्तारः पृच्छंति । परशुः तरुन् क्तंति ।

संस्कृत बनाओ—

दाता गरीबको पूछता है । गरीब दाताको पूजा करता है ।
मालिक चौर (हर्त) की पिछारी करता है । पूछनेवाला (पृष्टृ)
गुरुको पूछता है । विद्यार्थी गुरुकी पूजा करता है । तोला
(मातृ) बाजार (हाट) को जाता है ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा — दाता दातारौ दातारः
द्वितीया — दातारं , दातृन्

पंचम पाठ ।

व्यंजनांत पुंलिंग ।

चकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ जलमुक्	गिरिं	सृशति ।	मेघ	पर्वतको	छूता है ।
बालकः	जलमुचं	पश्यति ।	बालक	मेघको	देखता है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
पवनः	जलमुचं	विकिरति ।	हवा	मेघको	फें लाती है ।
पयोमुक्	चातकं	अवति ।	मेघ	चातकको	संतुष्ट करता है ।
चातकः	पयोमुचं	कांचति ।	चातक	मेघको	चाहता है ।
२ जलमुचौ	गिरी	स्पृशतः ।	दो मेघ	दो पर्वतोंको	छूते हैं ।
वातः	जलमुचौ	विकिरतः ।	हवा	दो मेघोंको	विखेरती है ।
जलमुचौ	चातकं	अवतः ।	दो मेघ	चातकको	संतुष्ट करते हैं ।
३ वारिमुचः	गिरिं	स्पृशंति ।	अने कमेघ	पर्वतको	छूते हैं ।
घातकाः	वारिमुचः	कांचंति ।	अने क चातक	अने क मेघोंको	चाहते हैं ।
पवनः	पयोमुचः	विकिरति ।	हवा	अने क मेघोंको	वर्षाती है ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

पयोमुक्, वारिमुचः, पर्वतं, अवतः, कांचंति, पश्यति, जलमुचं, अंचतः, विकिरति, स्पृशतः ।

शुद्ध करो—

चातकः वारिमुच् कांचति । जलमुचः चातकान् अवति । पयो-
मुचौ पर्वतं स्पृशति । वायुः पयोमुक् अर्दति ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

— पयोमुचं पश्यंति । पयोमुक् — अवति । —
जलमुचः — । — जलं विकिरति ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा — जलमुक् (ग्)	जलमुचौ	जलमुचः
द्वितीया — जलमुचं	”	”

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
काञ्चि	चाहना (काञ्च् + अ + ति)	काञ्चति	काञ्चतः	काञ्चंति ।	
अव	संतुष्टकरना (अव् + अ + ति)	अवति	अवतः	अवंति ।	

दृशिरो (पश्य) देखना (पश्य् + अ + ति) पश्यति पश्यतः पश्यंति ।
 कृ विखेरना (किर् + अ + ति) किरति किरतः किरंति ।

षष्ठ पाठ ।

जकारांत ।

कर्त्ता	कर्म	क्रिया	कर्त्ता	कर्म	क्रिया
१ सम्राट्	परिव्राजं	अर्चति ।	समाट्	संन्यासीकी	पूजा करगा है ।
नृपः	सम्राजं	अवति ।	राजा	समाट् को	स तुष्ट करता है ।
महोपः	रज्जुसृजं	वदति ।	राजा	रज्जुनिर्माताको	कहता है ।
२ सम्राजौ	हंतारं	अर्दतः ।	दो समाट्	हताको	पीड़ा देते हैं ।
सम्राट्	परिव्राजौ	अचति ।	समाट्	दो संन्यासियोंकी	पूजता है ।
३ सम्राजः	परिव्राजं	अर्चति ।	अनेक समाट्	संन्यासीकी	पूजते हैं ।
नृपाः	देवराजः	अर्चति ।	अनेक राजा	अनेक इन्द्रोको	पूजते हैं ।
भूपाः	सम्राजः	अवति ।	राजालोग	सम्राटोको	संतुष्ट करते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

सम्राट्, परिव्राजं, देवराजौ, नृपः, रज्जुसृजः, अवति, कांचति,
 पश्यतः, राजराट्, गच्छंति, अंचति ।

नीचे लिखे वाक्योंकी शुद्ध करो—

रज्जुसृट् रज्जं सृजंति । कंसपरिसृजौ नगर गच्छति । देवेजौ
 देवान् अर्चति । विभ्राट् कर्तारं वदतः ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य बनाओ—

—रज्जुं सृजति । जनाः देवेजं — । राजराट् —
 गच्छति । मनुष्याः — अर्चति । — धर्म उपदिशतः ।

संस्कृत बनाओ—

जीव कर्मको (देव) बनाता है । दो संन्यासी ग्रामको जाते हैं ।
चक्रवर्ती (सम्राट्) राज्यको रक्षा करता है । देव इन्द्रको पूजते हैं ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	हि०	बहु०
सृज	बनाना	(सृज् + अ + ति)	सृजति	सृजतः	सृजंति ।
अंच	जाना, पूजना	(अंच् + अ + ति)	अंचति	अंचतः	अंचंति ।
अव	रक्षा करना, संतुष्टकरना	(अव् + अ + ति)	अवति	अवतः	अवंति ।
व्रज	जाना	(व्रज् + अ + ति)	व्रजति	व्रजतः	व्रजंति ।
रिष	हिंसा करना	(रिष् + अ + ति)	रिषति	रिषतः	रिषंति ।
	एक०		हि०		बहु०
प्रथमा —	सम्राड् (ट्)		सम्राजौ		सम्राजः
द्वितीया —	सम्राजं		,,		,,

सप्तम पाठ ।

तकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ भूभृत्	पयोमुचं	पश्यति ।	राजा	मेघको	देखता है ।
पापकृत्	पुण्यकृतं	निंदति ।	पापी	पुण्यात्माको	निंदा करता है ।
विपश्चित्	तीर्थकृतं	अर्चति ।	विद्वान्	जिने 'द्रको	पूजता है ।
२ वारिमुक्	भूभृती	कुवति ।	मेघ	दो पर्वतोंको	ढकता है ।
विपश्चिती	वनं	व्रजतः ।	दो विद्वान्	वनको	जाते हैं ।
पुण्यकृती	स्वर्गं	गच्छतः ।	दो पुण्यात्मा	स्वर्गको	जाते हैं ।
३ विपश्चितः	बालकान्	पृच्छंति ।	विद्वान् लोग	बालकोको	पूछते हैं ।
जलमुचः	भूभृतः	कुर्वन्ति ।	मेघ	पर्वतोंको आकाशमें	करते हैं ।
पापकृतः	नरकं	गच्छन्ति ।	पापी	नरक	जाते हैं ।

अशुद्ध

शुद्ध

जलमुचः	भूभृतं	कुवति ।	जलमुक्	भूभृतं	कुवति ।
भूभृत्	जनान्	रक्षति ।	भूभृतः	जनान्	रक्षति ।
जनाः	विपश्चित्	पृच्छन्ति ।	जनाः	विपश्चितं	पृच्छन्ति ।
विपश्चित्	भूभृत्	अनुगच्छति ।	विपश्चित्	भूभृतं	अनुगच्छति ।
गोत्रभित्	पर्वतं	अर्दति ।	गोत्रभित्	पर्वतं	अर्दति ।
मूढाः	विपश्चित्	रिषन्ति ।	मूढाः	विपश्चितं	रिषन्ति ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

—आकाशं कुर्वति । पवनः—विकिरति । —सुखं काञ्क्षति ।
 मुनयः भूभृतः— । गृहीता—अर्चति । विपश्चित्—गच्छति ।
 सम्राट्—रिषति । भूभृत्—स्पृशति । देवैः—अर्चति ।

संस्कृत वनाश्री—

मेघ पहाड़ोंको आच्छादन करते हैं । विद्वान् लोग धर्मका उपदेश देते हैं । वृक्ष मेघोंको कूते हैं । हिंसक पशुओंको मारते हैं । पुण्य-करनेवाले स्वर्गको जाते हैं । राजा पापियोंको मारता है । पंडित संसारको संतुष्ट करते हैं ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

प्रथमा — भूभृत् (दु)

भूभृतौ

भूभृतः

द्वितीया — भूभृतं

”

”

अष्टम पाठः ।

म (व) त् भागांत ।

कर्ता

कर्म

क्रिया

कर्ता

कर्म

क्रिया

१ धीमान् गुणवंतं अंचति । बुद्धिमान् गुणवानकी पूजता है ।

विद्यावान् धनवंतं गच्छति । विद्यावाला धनवान्के पास जाता ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
नेत्रवान्(१)	कंटकं	पश्यति ।	नेत्रवाला	काटेको	देखता है ।
	तडित्वान्	ज्योतिषं तं कुवति ।	नेघ	सूयको	ठकता है ।
	धनवान्	बुद्धिमंतं वदति ।	धनाढ्य	बुद्धिमानको	कहता है ।
	भास्वान्	प्रकाशं यच्छति ।	सूरज	प्रकाशको	देता है ।
२ धीमंतौ	यशस्वंतौ	पश्यतः ।	दो बुद्धिमान	यशस्वीको	देखते हैं ।
महीपः	तडित्वंतौ	पश्यति ।	राजा	दो में घोको	देखता है ।
बलवंतौ	ग्रामं	गच्छतः ।	दो बलवान्	गांवको	जाते हैं ।
चक्षुष्मंतौ	ग्रंथं	पश्यतः ।	दो चक्षुष्मान्	पुस्तकको	देखते हैं ।
३ धीमंतः	गुणवतः	अर्चति ।	बुद्धिमान् (अनेक)	गुणवानोंको	पूजते हैं ।
धनवंतः	विद्यावतः	गच्छन्ति ।	धनवाली	विद्यावालीको पास	जाते हैं ।
नेत्रवंतः	कंटकान्	पश्यन्ति ।	नेत्रवाली	कांटोंको	देखते हैं ।
ज्ञानवतः	छात्रान्	उपदिशन्ति ।	ज्ञानवाली	छात्रोंको	उपदेश देते हैं ।

अशुद्ध

शुद्ध

बुद्धिमान्	भास्वान्	पश्यति ।	बुद्धिमान्	भास्वंतं	पश्यति ।
धनवान्	गुणवंतं	अर्चति ।	धनवंतः	गुणवंतं	अर्चति ।
दयावान्	स्वर्गं	गच्छतः ।	दयावन्तौ	स्वर्गं	गच्छतः ।
धीमतः	ग्रंथान्	पठन्ति ।	धीमंतः	ग्रंथान्	पठन्ति ।
लुब्धकाः	धनवंतः	अर्चति ।	लुब्धकाः	धनवतः	अर्चति ।

१ शब्दोंके अन्तमें मत् लगा देनेसे इस प्रत्ययके रूप बनते हैं और उसका (वाला) अर्थ होता है । जैसे गो शब्दके अन्तमें मत् लगाया तो गोमत् हुआ । जिसका कि अर्थ—गाय-वाला होता है । लेकिन जिन शब्दोंके अंतमें अथवा अन्तके अक्षरसे पहले 'अ' अथवा 'म्' होगा तो मत्के मकारके स्थानमें वकार हो जायगा । जैसे—विद्या+मत्=विद्यावत्, भास्+मत्=भास्वत्, अहम्+मत्=अहंवत्, शमी+मत्=शमीवत् ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

धनवतः, अंशुमंतं, (सूरज) वपुमान्, कृपावन्ती, भास्वान्,
ज्योतिषन्ती, चरतः, पश्यन्ति, ज्ञानवान्, श्मश्रुमंतः (डाढीवाले)
तडित्वंतः। (१)

संस्कृत बनाओ—

धनाढ्योंकी संसार पूजता है। सूरजको उल्लू (धूक) नहीं देखते
हैं। ज्योतिष देव चलते हैं। ज्ञानी पुस्तक पढ़ता है। डाढीवाले
(श्मश्रुमत्) जाते हैं। मेघ पर्वतोंको ढाकते हैं।

मत् प्रत्ययान्त धीमत् शब्दके रूप।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—धीमान्

धीमन्ती

धीमंतः

द्वितीया—धीमन्तं

,,

धीमतः

नवम पाठ ।

अत् (शट्) प्रत्ययात् । (२)

कर्ता

कर्म

क्रिया

कर्ता

कर्म

क्रिया

१ गायन् रुदंतं वदति । गानेवाला रोतेहुयेको कहता है ।

नृपः गायंतं अर्हति । राजा गाते हुये (जन)की प्रशंसा करता है ।

१ जिन शब्दोंके अन्तमें वर्गका पहिला, दूसरा, तीसरा और चौथा अक्षर हो उन शब्दोंके वादके मत्के मकारकी भी वकार हो जाता है ।

२ भ्रादिगण और तुदादिगणकी धातुओंके प्रथमपुरुष को (वदति आदि) क्रियाके एक वचनमें 'ति'के स्थानमें त् कर देनेसे इस प्रत्ययके रूप बनते हैं' । जैसे कि—पठ धातुका पठति, रूप बनता है उसके 'ति'के स्थानमें 'त' कर देनेसे पठत् रूप बनता है । अब इसके रूप कर्ता आदिमें पठन्, पठन्ती पठन्तः, इत्यादि होंगे' ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
गच्छन्	आश्रमं	पश्यति ।	जाता हुआ (आदमी)	आश्रमको	देखता है ।
ध्यायन्	ईश्वरं	स्मरति ।	ध्यान करता हुआ (जन)	ईश्वरको	चितारता है ।
पठन्	पुस्तकं	पश्यति ।	पढ़ता हुआ (आदमी)	पुस्तकको	देखता है ।
२ गायंती	रुदंती	वदतः ।	दोगानेवाले(आदमी)	दोगनेरोतेहुओको	कहतेहैं ।
महीपतिः	गायंती	अंचतः ।	राजा	गातेहुये दो जनोंका	सत्कार करता है ।
गच्छंती	दृष्ट्वा	स्मृशतः ।	चलते हुये दो जने	दृष्टको	छूते हैं ।
ध्यायंती	जिनं	स्मरतः ।	ध्यान करते हुये दोगने	जिनको	याद करतेहैं
पठंती	ग्रन्थान्	पश्यतः ।	पढ़ते हुये दोगने	ग्रन्थोंको	देखते हैं ।
३ गायंतः	रुदतः	वदंति ।	गाते हुये बहुतसे जन	रोते हुओंको	कहते हैं ।
नराधिपः	गायतः	पश्यति ।	राजा	गाते हुये बहुत जनोको	देखता है ।
अदंतः	कथां	गदंति ।	खाते हुये (बहुत जने)	कथा	कहते हैं ।
ध्यायंतः	जिनं	स्मरंति ।	ध्यान करते हुये बहुतजन	जिनकी	याद करतेहैं

अथ ।

अथ ।

नृपः	गायंतः	पृच्छति ।	नृपः	गायतः	पृच्छति ।
तिष्ठतः	कथां	गदंति ।	तिष्ठंतः	कथां	गदंति ।
चलन्	वृक्षान्	स्मृशंति ।	चलंतः	वृक्षान्	स्मृशंति ।
जानंती	अशुद्धिं	वदति ।	जानन्	अशुद्धिं	वदति ।
अदन्	मुधा	हसतः ।	अदंतौ	मुधा (व्यर्थ)	हसतः ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

गच्छतः, इच्छन्, स्मरंती, अंचति, किरतः, पृच्छतः, वदन्, ध्यायन्, गायतः ।

संस्कृत बनाओ—

लड़के गाते गाते जाते हैं । मूर्ख खाते खाते हंसते हैं । पार्श्वदास कहते कहते हंसता है । राम पढ़ते पढ़ते पूछता है । शृगाल जाते हुये मृगको देखता है । नार्ड (नापित) रोता हुआ ऐसे मांगता है ।

वाक्य पूरे करो—

— विलपंतं गदति । देवदत्तः — पृच्छति
गुरुः पठंतं — । सेवकः — वाञ्छति ।

अत् (शट्) प्रत्ययात् गायत् शब्दके रूप ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

प्रथमा—गायन्

गायंतौ

गायंतः

द्वितीया—गायंतं

,,

गायतः

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
लप	कहना	(लप् + अ + ति)	लपति	लपतः	लपन्ति ।
वाञ्छि	चाहना	(वाञ्छ् + अ + ति)	वाञ्छति	वाञ्छतः	वाञ्छन्ति ।
गद	कहना	(गद् + अ + ति)	गदति	गदतः	गदन्ति ।
गै	गाना	(गाय् + अ + ति)	गायति	गायतः	गायन्ति ।
ध्या	ध्यानकरना	(ध्याय् + अ + ति)	ध्यायति	ध्यायतः	ध्यायन्ति ।
स्मृ	यादकरना	(स्मृ + अ + ति)	स्मरति	स्मरतः	स्मरन्ति ।
अर्ह	पूजाकरना	(अर्ह् + अ + ति)	अर्हति	अर्हतः	अर्हन्ति ।
दृशि	देखना	(पश्य् + अ + ति)	पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति ।
अञ्च	जाना-पूजना	(अञ्च् + अ + ति)	अञ्चति	अञ्चतः	अञ्चन्ति ।
सृश्	कूना	(सृश् + अ + ति)	सृशति	सृशतः	सृशन्ति ।

दशमपाठ ।

दू कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ दुर्हृद्	उद्भिदं	पश्यति ।	शत्रु	उद्भिदको	देखता है ।
मानवः	दिविषदं	अंचति ।	मनुष्य	देवको	पूजता है ।
दिविषत्	जनान्	आदिशति ।	देव	मनुष्योंको	आज्ञा देता है ।
सभासत्(दु)सभासदं	गदति ।	सभासद	सभासदको	कहता है ।	
२ उद्भिदौ	वृष्टिं	कांचति ।	दो उद्भिद	वृष्टिको	चाहते हैं ।
मानवः	दिविषदौ	अंचति ।	मनुष्य	दो देवोंको	पूजता है ।
सभासदौ	सभासदौ	पृच्छतः ।	दो सभासद	दो सभासदोंको	पूछते हैं ।
सुहृदौ	सुहृदौ	रक्षतः ।	दो मित्र	दो मित्रको	रक्षा करते हैं ।
३ उद्भिदः	वृष्टिं	कांचति ।	बहुतसे उद्भिद	वर्षाको	चाहते हैं ।
मानवाः	दिविषदः	अंचति ।	मनुष्य	देवोंको	पूजा करते हैं ।
सभासदः	सभासदः	पृच्छन्ति ।	सभासद	सभासदोंको	पूछते हैं ।
सुहृदः	सुहृदः	पश्यन्ति ।	मित्र	मित्रोंको	देखते हैं ।

अग्रह ।

ग्रह ।

सुहृदः	पर्वतं	गच्छति ।	सुहृदः	पर्वतं	गच्छन्ति ।
उद्भिदौ	वायुं	कांचति ।	उद्भिद	वायुं	कांचति ।
वृष्टिः	उद्भिदान्	सिंचति ।	वृष्टिः	उद्भिदः	सिंचति ।
सभासदः	परस्परं	वदतः ।	सभासदौ	परस्परं	वदतः ।
दुर्हृद्	वार्त्तां	वदन्ति ।	दुर्हृदः	वार्त्तां	वदन्ति ।
दिविषद्	जिनान्	अर्चति ।	दिविषदः	जिनान्	अर्चति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

निरापद्, दुर्हृदः, सुहृद, सभासद, विपद्, दिविषदौ ।

नीचे लिखे वाक्योंको शुद्धकरी—

निरापदान् विपन्नान्, निंदन्ति । दुह्वत् तरुं कृततः ।
दिविषद् जिनं अर्चन्ति । उद्भिद् वृष्टिं काञ्चतः ।

संस्कृत वनाशो—

मित्त मित्रकी रक्षा करता है । शत्रु मित्रकी निंदा करता है ।
आपत्तिकी मनुष्य नहीं चाहता है । विपत्ति मनुष्योंको सताती है ।
उद्भिद् मेघको चाहते हैं । सभासद् सभाको जाते हैं ।

एकवचन द्विवचन बहुवचन

प्रथमा—सुहृत् सुहृदौ सुहृदः

द्वितीया—सुहृदम् ” ”

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
दिशौञ्	आज्ञादेना	(दिश् + अ + ति)	दिशति	दिशतः	दिशन्ति ।
काञ्चि	चाहना	(काञ्च् + अ + ति)	काञ्चति	काञ्चतः	काञ्चन्ति ।
षिचौञ्	सींचना	(सिञ्च् + अ + ति)	सिञ्चति	सिञ्चतः	सिञ्चन्ति ।
णिदि	निंदा करना	(निन्द् + अ + ति)	निन्दति	निन्दतः	निन्दन्ति ।
तुदौञ्	पौडा देना	(तुद् + अ + ति)	तुदति	तुदतः	तुदन्ति ।
व्रज	जाना	(व्रज् + अ + ति)	व्रजति	व्रजतः	व्रजन्ति ।

एकादश पाठ ।

अन् भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ राजा	मूर्धानं	कृतंति ।	राजा	शिरको	काटता है ।
सम्राट्	राजानं	अर्दति ।	सम्राट्	राजाको	पीड़ा देता है ।
राजा	राजानं	गच्छति ।	राजा	राजाके पास	जाता है ।
तद्वा	वृषाणं	पश्यति ।	वटई	घोडेको	देखता है ।
२ राजानौ	मूर्धानौ	कृतंतः ।	दो राजा	दो शिरको	काटते हैं ।
सम्राट्	राजानौ	अर्दतः ।	सम्राट्	दो राजाओंको	पीड़ा देते हैं ।
राजानौ	राजानौ	गच्छतः ।	दो राजा	दो राजाओंके पास	जाते हैं ।
तद्वाणौ	वृषाणौ	पश्यतः ।	दो वटई	दो घोडोंको	देखते हैं ।
३ राजानः	सम्राजं	अर्धति ।	राजाखोग	सम्राट्को	पूजते हैं ।
सम्राट्	राजः	अर्दति ।	सम्राट्	राजाओंको	पीड़ा देता है ।
राजानः	राजः	गच्छति ।	राजा	राजाओंके पास	जाते हैं ।
तद्वाणः	वृष्यः	पश्यति ।	वटई	सांजोंको	देखते हैं ।

अथ ।

अथ ।

राजानः	पर्वतं	व्रजतः ।	राजानौ	पर्वतं	व्रजतः ।
सम्राट्	राजानः	अर्दति ।	सम्राट्	राजः	अर्दति ।
बालकः	प्रेमी	इच्छति ।	बालकः	प्रेमाणं	इच्छति ।
नृपः	गरिमां	कांचति ।	नृपः	गरिमाणं	कांचति ।
मुनिः	मूर्धानं	सृशतः ।	मुनो	मूर्धानं	सृशतः ।

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

गरिमा, मूर्धानं, राजः, तद्वाणौ, प्रेमाणं, देवनेदिनामानं
अर्धति, सृशतः, प्रेमा ।

संस्कृत वनाशो—

राजा प्रजाको रक्षा करते हैं । मुनि वडप्पनको निन्दा करते हैं ।
बालक पुस्तक चाहता है । वटई घोडेको देखता है । प्रेमको
मनुष्य चाहते हैं । पूज्यपाद नामके आचार्यको वैयाकरण प्रशंसा
करते हैं (प्रशंसंति) । सुधर्माचार्यको अश्लेषक पूछता है ।

शुद्ध करो—

प्रजा राजां अर्चति । सुधर्माचार्यो महावीरं पृच्छति । प्रेमा जनं
इच्छति । मुनिः गरिमां निन्दति ।

अन् भागांत राजन् शब्दके रूप ।

एकवचन द्विवचन बहुवचन

प्रथमा—राजा राजानी राजानः

द्वितीया—राजानं ,, राज्ञः

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
अर्द	पीडादेना	(अर्द + अ + ति)	अर्दति	अर्दतः	अर्दंति ।
मुच्छल्ज्	छोडना	(मुच्छ + अ + ति)	मुंचति	मुंचतः	मुंचंति ।
शंस (१)	कहना	(शंस् + अ + ति)	शंसति	शंसतः	शंसंति ।

द्वादश पाठ ।

अन् भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ शर्मा	ब्रह्माणं	अर्चति ।	ब्राह्मण	ब्रह्माको	पूजता है ।
यज्वा	इंद्रं	अर्चति ।	पुरोहित	इन्द्रको	पूजता है ।
द्विजन्मा	सुधर्माणं	नमति ।	ब्राह्मण	सुधर्माको	नमता है ।
२ द्विजन्मानौ	ग्रंथान्	पठतः ।	दो ब्राह्मण	ग्रंथोंको	पढ़ते हैं ।
यज्वानौ	द्विजन्मानौ	पृच्छतः ।	दो पुरोहित	देविप्रोको	पूछते हैं ।
इंद्रः	यज्वानौ	रिषति ।	इंद्रः	दो पुरोहितोंपर	क्रोध करता है ।
३ द्विजन्मानः	ग्रंथान्	पठंति ।	द्विज	ग्रन्थोंको	पढ़ते हैं ।
यज्वानः	द्विजन्मानः	पृच्छंति ।	पुरोहित	ब्राह्मणोंको	पूछते हैं ।
इंद्रः	यज्वानः	रिषति ।	इन्द्र	पुरोहितोंपर	क्रोध करता है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे संस्कृत बनाओ—

यज्वा, द्विजन्मानं, अश्वानौ (पत्थर), ब्रह्मा, दुरात्मानः, पापात्मनः,
चरंति, अणति, यज्वानः ।

संस्कृत बनाओ—

राजा पुरोहितको पूजता है । लोग ब्रह्माको पूजते हैं । द्विज
ग्रन्थोंको पढ़ते हैं । ब्राह्मण दाताओंका सम्मान करते हैं । पुरोहित
यज्ञ (यजंति) करते हैं । पापेलोग धर्मात्माओंकी निन्दा करते हैं ।
राजा पापियोंको दंड देता है ।

शुद्ध करो—

कर्ता यज्वा अर्दति, राजा पापात्मां निन्दति, प्रभुः द्विजन्मः
अर्दति, जनाः अश्वाना अर्चति, साधुः पापात्मनौ उपदिशति ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—यज्वा (१)	यज्वानौ	यज्वानः
द्वितीया—यज्वानं	,,	यज्वनः

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
णमौ	नमस्कारकरना	(नम् + अ + ति)	नमति	नमतः	नमंति ।
रिष	क्रोधकरना	(रिष् + अ + ति)	रिषति	रिषतः	रिषंति ।
चर	खाना, चलना	(चर् + अ + ति)	चरति	चरतः	चरंति ।
अण	देना	(अण् + अ + ति)	अणति	अणतः	अणंति ।
यजौज्	यागकरना	(यज् + अ + ति)	यजति	यजतः	यजंति ।
ह्र (२)	हरण करना	(हर् + अ + ति)	हरति	हरतः	हरंति ।

त्रयोदश पाठ ।

इन्-भागांत । (३)

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ धनौ	वलिनं	वदति ।	धनौ	वलीको	कहता है ।
यशस्वी	तपस्विनं	गच्छति ।	यशस्वी	तपस्वीको पास	जाता है ।

१ जिन अन्भागांत शब्दोंके अन्तमें 'म' और 'न' संयुक्त होंगे उनके रूप यज्वन् शब्दके समान होंगे जैसे आत्मन्, सुपर्वन्, आदि । वाकीके राजन् शब्दके समान । (२) प्र परा आदि उपसर्गों के लगनेसे प्रायः धातुका अर्थ बदल जाता है जैसे प्र-ह्र—मारना, विह्र—विहार करना आदि । (३) अकारांत शब्दोंसे (वाला) अर्थ में 'इन्' प्रत्यय होता है जैसे कि—धनवाला अर्थ में धन + इन् = धनिन्, आदि ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
करी	स्वामिनं	सृशति ।	कृषी	मालिककी	कृता है ।
पक्षी	कोटरं	गच्छति ।	पक्षी	खोलारकी	जाता है ।
ज्ञानी	विषयिणं	निन्दति ।	ज्ञानी	विषयीकी	निन्दा करता है ।
२ मन्त्रिणी	राजानं	अर्चतः ।	दो मंत्री	राजाकी	पूजते हैं ।
राजा	करिषौ	यच्छतः ।	राजा	दो हाथो	देता है ।
मानवाः	आनिमौ	अर्चतः ।	मनुष्य	दो ज्ञानियोंको	पूजते हैं ।
मेधाविनौ	विषयिणी	निन्दतः ।	बुद्धिमान	दो विषयियोंकी	निन्दाकरते हैं ।
तपस्विनौ	राजानं	उपदिशतः ।	दो तपस्वी	राजाको	उपदेश देते हैं ।
३ पक्षिणः	अन्नं	खादन्ति ।	बहुत पक्षी	भोजनकी	खाते हैं ।
विषयिणः	गुणिनः	निन्दन्ति ।	विषयीलोग	गुणियोंकी	निन्दाकरते हैं ।
तपस्विनः	ध्यानं	इच्छन्ति ।	तपस्वीलोग	ध्यानकी	चाहते हैं ।
ध्यानिनः	वनं	व्रजन्ति ।	ध्यानीलोग	वनकी	जाते हैं ।
वलिनः	धनिनः	गच्छन्ति ।	वली लोग	धनियोंके पास	जाते हैं ।

संस्कृत वनाशो—

ध्यानिनः, वांछन्ति, गुणिनः, पक्षिणी, स्वामिनः, यच्छतः, मेधावी,
तपस्विनः, मरीचमालिनः, मन्त्रिणी, करिणः ।

एक एक शब्द रखकर इन वाक्योंको पूराकरो—

—तद्गुलान् खादन्ति, विषयिणः—निन्दन्ति, आनिनः
ध्यानिनं—, —अर्थं श्रणन्ति, राजा—वदति, स्वामी करिणं
—, द्रोहिणः—चरन्ति, मुनयः मानिनं—, एकाकी—
पठति ।

शुद्ध करो—

राजा अपराधि रिषति, ज्ञानिनं ध्यानिनं पृच्छति, ध्यानिनो पापं
त्यजन्ति, तपस्वी राजानं उपदिशन्ति, धनी वली काञ्चति ।

संस्कृत वनाशी—

धनाढ्य लोग ज्ञानियोंको निन्दा करते हैं । बलवान् लोग घरको जाते हैं । मंत्री राजाको पूजते हैं । पापी पक्षियोंको खाते हैं । यशस्वी मनुष्योंको निन्दा नहीं करते हैं ।

इन्-भागात् तपस्विन् शब्दके रूप ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—तपस्वी

तपस्विनौ

तपस्विनः

द्वितीया—तपस्विनं

,,

,,

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
अट	जाना	(अट् + अ + ति)	अटति	अटतः	अटन्ति ।
दाणु	देना	(यच्छ् + अ + ति)	यच्छति	यच्छतः	यच्छन्ति ।
सृश्री	छना	(सृश् + अ + ति)	सृशति	सृशतः	सृशन्ति ।

वयोदश पाठ ।

अस्-भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ चंद्रमाः	प्रकाशं	यच्छति ।	चन्द्रमा	उजाला	देता है ।
मानवः	दिवौकसं	अर्चति ।	मनुष्य	देवको	पूजता है ।
व्याधः	विहायसं	कांक्षति ।	व्याधा	पक्षीको	चाहता है ।
बालः	चंद्रमसं	पश्यति ।	लड़का	चंद्रमाको	देखता है ।
बेधाः	शामं	गच्छति ।	पंडित	शामको	जाता है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
२ जनः	दिवौकसी	अर्चन्ति ।	मनुष्य	दे० देवीको	पूजता है ।
वनौकसी	वनं	व्रजतः ।	दे० जङ्गली	जङ्गलको	जाते हैं ।
विहायसी	नीडं	अटतः ।	दे० पक्षी	घोंसलाको	जाते हैं ।
व्याधः	विहायसी	काञ्क्षतः ।	व्याध	दे० पक्षीयोको	चाहता है ।
भिक्षुकाः	उदारचेतसी	यजतः	भिक्षारी	दे० उदारचेतार्थीको	पूजते हैं ।
३ उदारचेतसः	अर्थं	यच्छन्ति ।	उदारचित्तवाले	धन	देते हैं ।
व्याधः	विहायसः	काञ्क्षन्ति ।	व्याध	पक्षियोंको	चाहता है ।
महामनसः	सज्जनान्	प्रशंसन्ति ।	महामनवाले	सज्जनोंकी	प्रशंसाकरते हैं ।
जनाः	दिवौकसः	अर्चन्ति ।	मनुष्य	देवीको	पूजते हैं ।
भिक्षुकाः	उदारचेतसः	गच्छन्ति	भिक्षारो	उदारोंके पास	जाते हैं ।

अथ ।

अथ ।

इन्द्रः	प्रचेतः	निन्दति ।	इन्द्रः	प्रचेतसं	निन्दति ।
बालः	चन्द्रमां	पश्यति ।	बालः	चन्द्रमसं	पश्यति ।
दिवौकाः	जिनं	अर्चन्ति ।	दिवौकसः	जिनं	अर्चन्ति ।
वनौकौ	वनं	गच्छन्ति ।	वनौकाः	वनं	गच्छन्ति ।
महामनाः	तपस्विनं	अर्हन्तः ।	महामनसो	तपस्विनं	अर्हन्तः ।
जनाः	दिवौकाः	अर्चन्ति ।	जनाः	दिवौकसः	अर्चन्ति ।
विहायाः	आकाशं	गच्छन्ति ।	विहायसः	आकाशं	गच्छन्ति ।
उन्नमनसौ	सुखं	त्यजन्ति ।	उन्नमनसः	सुखं	त्यजन्ति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

वनौकाः, दिवौकसः, त्यजन्ति, प्रशंसन्ति, प्रचेतसं, विहायाः, वेधाः, महामनसं, उन्नमनसौ, उदारचेतसः, काञ्क्षन्ति, अणति ।

अथ कथं—

नृपः वेधां पृच्छति, विहायसी निवसन्ति, इन्द्रः प्रचेताः रिषति, चन्द्रमौ प्रकाशं यच्छति, महामनः ध्यानिनं पृच्छति ।

संस्कृत वनाश्वे-

उदारचित्तवाले धन देते हैं । ब्रह्माको ब्राह्मण पूजते है । वरुण स्वर्गको जाता है । जङ्गली जङ्गलको छोड़ता है । पक्षी आकाशको जाते है । मेह चन्द्रमाको ढाकता है (आच्छादयति) लडके चन्द्रमाको देखते हैं । दुर्वासा शकुन्तलाको शाप देता है (शपति) ।

वैधस् शब्दके रूप ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—वैधाः

वैधसौ

वैधसः

द्वितीया—वैधसं

,,

,,

धात्वर्थ

धातु

अर्थ

प्रत्यय

एक०

द्वि०

बहु०

याच्ञ् मांगना (याच् + अ + ति)	याचति	याचतः	याचन्ति ।
शपौञ् शापदेना (शप् + अ + ति)	शपति	शपतः	शपन्ति ।
वसौ निवासकरना (वस् + अ + ति)	वसति	वसतः	वसन्ति ।

चतुर्दश पाठ ।

वस्भागांत ।

कर्त्ता

कर्म

क्रिया ।

कर्त्ता

कर्म

क्रिया ।

१ विद्वान्	ग्रंथं	मनति ।	विद्वान्	ग्रंथको	भनन करता है ।
मेधावो	विद्वांसं	अनुव्रजति ।	उद्धिमान्	विद्वान्को	पोछे चलता है ।
गच्छन्तः	तस्थिवांसं	पश्यति ।	जातेद्भुये	वेढेद्भुयोको	देखते है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया
जग्मिवान्	पुष्पं	जिघ्रति ।	जानेवाला	लुको	सूँघता है ।
तस्थिवान्	जग्मिवांसं	पृच्छति ।	बैठा हुआ	जातेहुयेको	पूछता है ।
२ विद्वांसौ	ग्रंथान्	मनतः ।	दो विद्वान्	ग्रन्थोंको	मननकरते हैं ।
राजा	विद्वांसौ	पृच्छति ।	राजा	दो विद्वानोंको	पूछता है ।
जग्मिवांसौ	तस्थिवांसौ	पश्यतः ।	जानेवाले	दो बैठेहुयेको	देखते हैं ।
तस्थिवांसौ	पुष्पं	जिघ्रतः ।	दो बैठे हुये	फूल	सूँघते हैं ।
मेधावी	पेचिवांसौ	पृच्छति ।	बुद्धिमान्	दो पकातेहुयोंको	पूछता है ।
३ विद्वांसः	धर्मं	उपदिशन्ति ।	विद्वान् लोग	धर्मका	उपदेशदेते हैं ।
नृपः	विदुषः	पृच्छति ।	राजा	विद्वानोंको	पूछता है ।
जग्मिवांसः	तस्थुषः	पश्यन्ति ।	जानेवाले	बैठे हुयेको	देखते हैं ।
तस्थिवांसः	जग्मुषः	पृच्छन्ति ।	बैठे हुये लोग	जातेहुयेको	पूछते हैं ।
शुश्रुवांसः	ग्रामं	गच्छन्ति ।	सुननेवाले	ग्रामको	जाते हैं ।
छात्राः	पेक्षुषः	गदन्ति ।	विद्यार्थी	पकानेवालीको	कहते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

शुश्रुवान्, मनन्ति, विदुषः, तस्थुषः, जग्मुषः, पेचिवांसौ, जिघ्रन्ति, अणतः, त्यजति ।

नीचे लिखे वाक्योंको शब्द करो—

विद्वानः धर्मं उपदिशति, राजा पेचिवानौ पृच्छति, जग्मिवानौ पुष्पं जिघ्रतः, भृत्याः तस्थिवान् पृच्छन्ति ।

वस्-भागात विद्-शब्दके रूप ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—विद्वान्

विद्वांसौ

विद्वांसः

द्वितीया—विद्वांसं

,,

विदुषः

पंचदश पाठ ।

त्रयस्-भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गरीयान् लघीयांसं आदिशति	बडा	छोटोको	आज्ञा देता है ।		
कनीयान् श्रेयांसं कांचति ।	छोटा	श्रेष्ठको	चाहता है ।		
ज्यायान् यवीयांसं उपदिशति	अतिबड	छोटोको	उपदेश देता है ।		
दृढीयान् क्षुद्रं तुदति ।	प्रबल	क्षुद्रको	पीडा देता है ।		
२ गरीयांसौ महिमानं कांचतः ।	दी बडे जने	महिमाको	चाहते हैं ।		
साधुः कनीयांसौ चुंबति ।	साधु	दी छोटोंको	बूमता है ।		
लघीयांसौ श्रेयांसौ इच्छतः ।	दी छोटि दी श्रेष्ठ(पदार्थों)की	इच्छा करते हैं ।			
ज्यायांसौ यवीयांसौ उपदिशतः ।	दी बडजने	दी छोटोको	उपदेश देते हैं ।		
३ गरीयांसः लघीयसः आदिशन्ति ।	बडे लोग	छोटोंको	आज्ञा देते हैं ।		
कनीयांसः श्रेयसः कांचन्ति ।	छोटे लोग	श्रेष्ठ वस्तुओंको	चाहते हैं ।		
ज्यायांसः यवीयसः उपदिशन्ति ।	बडलोग	कनिष्ठोको	उपदेश देते हैं ।		
साधुः कनीयसः चुंबन्ति ।	साधु	छोटोको	मता है ।		

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

१ गरीयान्, लघीयांसौ, ज्यायसः, श्रेयांसौ, चुंबति, तुदति, मनतः, यवीयसः, जिघ्रति ।

संस्कृत बनाओ—

छोटे लोग बडे जनोंका अनुगमन करते हैं । बडे लोग छोटोंको उपदेश देते हैं । कनिष्ठ श्रेष्ठवस्तु चाहते हैं । बलवान् कमजोरको पीडा देता है । साधुलोग गौरववालोंको निंदा करते हैं । श्रेष्ठ-लोग राजाको कहते हैं । संन्यासी श्रेष्ठको उपदेश देते हैं । कनिष्ठ प्रेम चाहते हैं ।

शुद्ध करो—

ज्यायान् धर्मं उपदिशतः । लघीयान् ज्यायान् नमति । कनोयानौ
आज्ञां दिशति । गरीयान् वल्लीयसौ गच्छतः । विद्वान् गरिमां
निंदति ।

इस् भागात् गरीयस् शब्दके रूप ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—गरीयान्	गरीयांसौ	गरीयांसः
द्वितीया—गरीयांसं	,,	गरीयसः

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
तुदीज्	पीडादेना	(तुद् + अ + ति)	तुदति	तुदतः	तुदन्ति ।
कुवि	ढाकना	(कुं व् + अ + ति)	कुंवति	कुंवतः	कुंवन्ति ।
सृ	चलना	(सर् + अ + ति)	सरति	सरतः	सरन्ति ।
कूज	शब्दकरना	(कूज् + अ + ति)	कूजति	कूजतः	कूजन्ति ।
भ्रमु	घूमना	(भ्रम् + अ + ति)	भ्रमति	भ्रमतः	भ्रमन्ति ।
घ्रा (जिघ्र)	सूँघना	(जिघ्र् + अ + ति)	जिघ्रति	जिघ्रतः	जिघ्रन्ति ।
धा (धम)	फूँकना वजाना	(धम् + अ + ति)	धमति	धमतः	धमन्ति ।
णीज्	लेजाना	(नय् + अ + ति)	नयति	नयतः	नयन्ति ।
सृ (धाव्)	दौड़ना	(धाव् + अ + ति)	धावति	धावतः	धावन्ति ।
पत्ल	गिरना	(पत् + अ + ति)	पतति	पततः	पतन्ति ।
स्था (तिष्ठ)	वैठना	(तिष्ठ् + अ + ति)	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति ।
मना (मन)	अभ्यासकरना	(मन् + अ + ति)	मनति	मनतः	मनन्ति ।

षोडश पाठः ।

पुंलिंग विशेष्य (१) शब्दोंके साथ

विशेषणका प्रयोग ।

- १ क्रुद्धः इमः जलभरितं क्रुद्ध हाथी जलसे भरेहुये तलावको जाता
तडागं गच्छति । है ।
- मृतः मत्कुणः दुःसहं मरा हुआ खटमल बड़ी भारी बदबूकी
दुर्गंधं त्यजति । छोड़ता है ।
- सुंदरः बालकः शिक्षापूर्णं सुन्दर बालक शिक्षासेपूर्ण ग्रंथकी पढता
ग्रंथं पठति । है ।
- लुब्धकः व्याधः सरलान् लाभी व्याधा सोघे पक्षियोंको चाहता
विहंगमान् द्रच्छति । है ।
- सुपक्वः रसालः मिष्टं रसं पका हुआ आम मीठा रस देता
यच्छति । है ।
- २ धवली हंसी जलपूर्णौ श्वेत दी हंस जलसे पूर्ण तड़ागको जाते
आवापी व्रजतः । है ।
- लोलुपी कृषीवली विशालौ लोलुपी दी किसान बडे दी बैलोंको
वलीवर्दी कांक्षतः । चाहते है ।
- भक्तौ छात्री शिष्टौ पाठकौ भक्त दी विद्यार्थी शिष्ट दी गुरुओंके पीछे पीछे
अनुगच्छतः । चलते है ।

१ विशेष्यका जो लिंग और वचन होंगे है वही विशेषणका होता है । गुणवाचक शब्द प्रायः विशेषण होते है ।

३ भक्ताः श्रावकाः वीतरागान्	भक्त श्रावक वीतराग जिन भगवान् को
जिनान् अर्चन्ति ।	पूजते हैं ।
वीतरागाः जिनाः सुखकरं धर्मं	वीतराग जिनदेव सुखदायी धर्म का उपदेश
उपदिशन्ति ।	देते हैं ।
जेनाः बालाः आत्मनिर्दिष्टान्	जेनी लड़के सब्बे देव से उपदिष्ट शाल्मी को
ग्रंथान् पठन्ति ।	पढ़ते हैं ।
चतुरमतयः बालाः सारगर्भान्	चतुरबुद्धिवाली लड़के सारपूर्ण उपदेश
उपदेशान् काञ्चन्ति ।	चाहते हैं ।
उदारचेतसः मुनयः हितकरान्	उदारचित्तवाली मुनि हितकारी उपदेश
उपदेशान् वदन्ति ।	कहते हैं ।
भौषणाः अन्नयः विशालान्	भयंकर अग्निघा बड़े बड़े पेड़ों को
वृक्षान् दहन्ति ।	जलाती है ।
गृहशून्याः साधवः सुन्दरान्	घररहित साधुलोग सुन्दरजिनालयों को
जिनालयान् व्रजन्ति ।	जाते हैं ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

क्रुद्धः गजाः सजलान् तडागं	क्रुद्धाः गजाः सजलं तडागं
गच्छन्ति ।	गच्छन्ति ।
अनगारिणी मुनिः वीतरागान्	अनगारी मुनिः वीतरागं जिनं
जिनं नमति ।	नमति ।
विशाली शाल्मलितरवः कृष्णी	विशालाः शाल्मलितरवः कृष्णान्
मेघान् कुर्वन्ति ।	मेघान् कुर्वन्ति ।
गुणवंताः जनाः धनिनौ जनान्	गुणवंतः जनाः धनिनः जनान्
पृच्छन्ति ।	पृच्छन्ति ।
बुभुक्षिताः पक्षिणः उच्चान्	बुभुक्षितौ पक्षिणौ उच्चान् पर्वतान्
पर्वतौ गच्छन्तः ।	गच्छन्तः ।

नौचे लिखे विशेषणी का प्रयोग कर वाक्य बनाओ—

- (क) सुंदर, मलोमस, मेध्य, भिक्षुक, लुब्धक, शंकित, गंभीर, शुभ्र, क्रूर, अचल, नेदिष्ठ (अति समीप), दविष्ठ (अति-दूर), मूढ, वीर, श्वेत, सुतीक्ष्ण ।
- (ख) मनोहारिन्, धनिन्, ज्ञानिन्, तेजस्विन्, बलिन्, ओजस्विन् ।
- (ग) उदारचेतस्, महामनस्, चंद्रमस्, उष्मनस्, सुमनस् ।
- (घ) वलवत्, धनवत्, विद्यावत्, एतावत्, तावत्, कर्मवत् ।
- (ङ) मूर्तिमत्, आयुष्मत्, बुद्धिमत्, वपुष्मत्, धनुष्मत् ।
- (च) चारु, गुरु, लघु, तनु, ऋजु, ऋदु, दयालु, शयालु, प्रांशु, साधु ।
- (छ) दवीयस्, कनीयस्, श्रेयस्, अल्पीयस्, लघीयस्, वलीयस्, ज्यायस् ।
- (ज) अनन्यवृत्ति, उदारमति, सरलबुद्धि, चंचलमति ।
- (झ) स्पृशत्, तिष्ठत्, गच्छत्, गायत्, चलत्, हसत्, रुदत्, शृण्वत्, वदत्, श्रुत, क्षुधित, व्यथित, पीडित, चलित, दृष्ट, शृष्ट, कर्तव्य, पालनीय, म्रियमाण ।
- (ञ) विह्वस्, पेचिवस्, शुश्रुवस्, जग्मिवस् ।

शुद्ध करो—

स्थास्तुः गिरयः चलंतं मेघान् स्पृशन्ति । चंचलं अर्थः गुणहीनं जनान् त्यजति । ऋजुः नदाः पर्वतपादान् स्पृशन्ति । सरलमतीन् कृषकाः मूर्तिमतं अश्मनः पूजन्ति । राजनीतिकुशलौ सम्राजः बुद्धि-मतं मंत्रिणः पृच्छन्ति । संयतचेताः साधवः दवीयसं जनान् न गच्छन्ति । तन् चंद्रः अल्पीयांसं किरणान् विकिरति । उदारमतौ विपश्चितः मनोहारिणं उपदेशान् लिखति । स्थविष्ठः पशवः नेदिष्ठान् लीकालयं न त्यजन्ति । क्षुधितौ व्याघ्राः निद्रितान् नरं खादन्ति । ऋजुः भल्लूका मृतान् जनौ न खादन्ति ।

संस्कृत वनाश्वी—

अच्छे आदमी दुखी आदमियों को नहीं सताते हैं । सच्चे पुरुष चोरी नहीं करते हैं । जैन लोग मांस नहीं खाते हैं । उड़ड़ लड़के अच्छी किताबें नहीं पढ़ते हैं । नम्र विद्यार्थी अपने (स्वकीय) गुरुओं को पूजते हैं । प्रजाप्रिय राजा प्रजाको सुख देता है ।

हिंदी वनाश्वी—

विहंगमाः मेघोच्छ्रन्नं गगनं गच्छन्ति । लुद्राः मधुकराः अपि स्वकार्यं न त्यजन्ति । शीतलः समोरणः (वायु) इतस्ततः (दधर उधर) प्रसरति । लोहितः अग्निः हरितं वृक्षं दहति । ब्रह्मचारिणः पाठालयं व्रजन्ति पठन्ति च । चंचलाः प्राणाः सर्वान् जनान् त्यजन्ति । प्रचंडः निदाघः (धूप) दिवसं उष्णं करोति ।

एक एक विशेषण रखकर वाक्य वनाश्वी—

—शिक्षकः—विद्यार्थिनं प्रहरति । —गर्दभः—
—यवान् खादति । —विहंगमाः—समुद्रतीरं गताः ।
—अहिः—वकशिशून् खादति । व्याधः—तंडुलकणान्
विकिरति । —शृगालः—करिणं पश्यति । —मेघः—
सूर्यं कुं वति । —पादपाः जलं इच्छन्ति । —चातकः—
मेघं कांचति । —दावानलः—वनं दहति ।

उपयुक्त स्थान पर कर्ता और कर्म का प्रयोग करो—

—अकुलीनं अपि शास्त्रज्ञं—अर्हति । —मतिमंतं
—अचति । मधुरभाषिणः—न विश्वसनीयाः । फलच्छाया-
समन्वितः—न कर्त्तनीयः (काटना चाहिये) । मंथरादयः—
स्वकीयं—गताः । पाशहस्ताः—वन्यान् (वनके)—कांचन्ति ।
सभयाः—निरापदं—गच्छन्ति । पर्यटन्—पलायमानान्—

पश्यति । मृगमांसार्थी—हस्तगतं—त्यजति । प्रहृष्टमनसौ—
 मत्स्यपूर्णं—गच्छति । —वस्त्रक्रयार्थी—वस्त्रपूर्णं—गच्छति ।
 —विपन्नाः—रक्षकं इच्छन्ति । —संपन्नाः—दुःखितं न
 रक्षन्ति । —पक्षिणः—कूजन्ति । शीतलः—सर्वत्र प्रसरति ।
 —निरुद्देगाः अटन्ति । —अयत्नरमणीयः भ्रमति ।—
 अतिथयः—आगच्छन्ति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन करो—

काननगताः नृपाः उपविष्टाः दुःखशोकपरायणाः मनोभावं
 वदन्ति । दुरात्मा नृशंसः पापकृत् उपकारिणः शुद्धमतीन् रिषति ।
 दुर्मतिः दुष्कृतकर्मा धर्मपरं जनं न अञ्चति । कृष्णवासाः भरतनन्दनः
 निष्क्रामति । जनाः चन्दनलिप्तं महातेजस्विनं भरतं अर्हन्ति । पुरुष-
 वीराः परिचिंतयन्तः उपायं जल्पन्ति । नरपुंगवः समीपवर्तिनं
 प्रासादं पश्यति । विपुलः प्रांशुः प्रासादः मेघं उल्लिखति । महाबाहुः
 सुग्रीवः रामानुजं अनुगच्छति । एतावान् लोभविरहः न दृष्टः ।
 सुशीलः छात्रः स्वयं एव शंखं धमति अतः समागच्छन्ति ब्रह्मचारिणः ।
 सत्यवक्ता जनः शत्रुमपि जनं स्ववशं नयति ।

इन ऊपर लिखे हुये वाक्योंकी हिंदी बनाओ—

संस्कृत बनाओ—

विद्यार्थी कमलोंसे भरे हुये तालाब को जाते हैं । लड़के भूँठ
 नहीं बोलते हैं । सुशील आदमी बुरा काम (दुष्कार्य) नहीं चाहते
 हैं । वहाँ (तत्र) पूज्य शोधर आचार्य रहते हैं और बालको को
 पढ़ाते (पाठयति) हैं । ब्रह्मचारी लोग आश्रम को जाते हैं और
 वहाँ खेलते हैं तथा संस्कृत पढ़ते हैं । एक दौड़ता है दूसरा उसके
 पीछे दौड़ता है । एक गिरता है दूसरा हंसता है । एक चलता है
 दूसरा बैठता है । जगन्मोहन घूमता है रामदास बढिया गीत गाता
 है । इस तरह (एवं) दो मित्र परस्पर में कहते हैं । हरिणोंके

बच्चे (मृगशिशु) निर्भय होकर देखते हैं दौड़ते हैं खेलते हैं । तोतों के बच्चे (शुकशिश) तथा अनेक पक्षी कूजते हैं । पुष्पवाले मनोहारि महाद्रुम गिरिशिखिर को अच्छादन करते हैं । लक्ष्मण बहुत सुंदर वृक्ष देखता है । भ्रमण करते २ धूर्त शृगाल हृष्ट पुष्टांग हरिण को देखता है । क्षुद्रबुद्धि जंबुक बंधुहोन होकर (सन्) एकाकी रहता है । मृगबंधु सुबुद्धि नामक कौआ आगन्तुक को मारता है ।

हिंदी वनाश्री—

इतस्ततः ब्रह्मचारिणः परिभ्रमन्ति । साधवः छात्राः आचार्यान् परिचरन्ति न तु (न कि) दुर्जनान्, सदाचारान् आश्रयन्ति न तु स्तेच्छाचारान्, परिहरन्ति (दूर करते हैं) अविनयं न तु विनयं, त्यजन्ति हिंसां न तु दयां, वदन्ति सत्यं न तु अनृतं, संयच्छन्ति (बशमें करना) इन्द्रियाणि न तु निरपराधान् जतून् । आचार्यः नगरं गच्छन् पाठालयं पश्यति, तत्र च बहून् छात्रान् ।

सर्वदा परहितकारी एकः सूर्यः एव प्रशंस्यः । रूपयीवनसंपन्नाः विशालकुलसंभवाः अपि विद्याहीनाः जनाः गंधरहिताः किंशुकाः (टेसूके फूल) इव (तरह) न शोभन्ते । नद्यः वृक्षाः मेघाः च परोपकारिणः यतः (क्योंकि) नद्यः स्वयं (खुद) जलं न पिबन्ति, वृक्षाः फलानि स्वयं न खादन्ति, मेघाः स्वयं सस्यं (धान) न आहरन्ति । अगुणो गुणिनं न अवगच्छति (जानता है) गुणो गुणिनः स्पृष्ट्वेति (स्पृष्ट करता है) अतः (इस लिये) गुणो गुणरागी च जनः विरलः वर्तते (है) । परः अपि हितवान् जनः बंधुः, अपकारी बंधुः अपि परः भवति (होता है) यथा (जैसे) देहजः व्याधिः अहितः, आरण्यं (वनकी) च औषधं हितकरं । सततं (सर्वदा) प्रियवादिनः पुरुषाः सुलभाः ।

परिशिष्ट ।

सखि (मित्र) शब्द			दीर्घ-ईकारात् ग्रामणीशब्द (१)		
प्र०	सखा	सखायी	सखायः	ग्रामणीः	ग्रामाण्यौ ग्रामण्यः
द्वि०	सखायं	„	सखौन्	ग्रामाण्यं	„ „
सुधी (अच्छी बुद्धिवाला) नी आदि			क्रोष्टु (श्याल, जनुका) शब्द		
प्र०	सुधीः	सुधियौ	सुधियः	क्रोष्टा	क्रोष्टारौ क्रोष्टारः
द्वि०	सुधियं	„	„	क्रोष्टारं	„ क्रोष्टून्
दीर्घ ऊकारात् खलपू शब्द			लू (काटने वाला) (२)		
प्र०	खलपूः	खलप्यौ	खलप्यः	लूः	लुवौ लुवः
द्वि०	खलप्यं	„	„	लुवं	„ „
(३) पित्र (पिता, बाप)			ओकारात् गौ (गाय, बैल) शब्द		
प्र०	पिता	पितरौ	पितरः	गौः	गावौ गावः
द्वि०	पितरं	„	पितृन्	गा	„ गाः
ऐकारात्—रै (धन) शब्द			औकारात् ग्लौ (चद्र) शब्द		
प्र०	राः	रायौ	रायः	ग्लौः	ग्लावौ ग्लावः
द्वि०	रायं	„	रायः	ग्लावं	„ „
(४) ङकारात् भिषज् (वैद्य) शब्द			नकारात् श्वन्, (कुत्ता) युवन् शब्द		
प्र०	भिषक् (ग्)	भिषजौ	भिषजः	श्वः	श्वानौ श्वानः
द्वि०	भिषजं	„	„	श्वानं	„ शुनः
पथिन् (मार्ग) शब्द			महत् (बड़ा) शब्द		
प्र०	पंथाः	पंथानौ	पंथानः	महान्	महान्तौ महान्तः
द्वि०	पंथानं	„	पथः	महान्तं	„ महान्तः
(५) ददत् (देता हुआ) शब्द			पुमस् (पुरुष) शब्द		
प्र०	ददत्	ददतौ	ददतः	पुमान्	पुमांसौ पुमांसः
द्वि०	ददतं	„	„	पुमांसं	„ पुंसः

१—‘सुधी’ ‘नी’ को छोड़ कर शेष ईकारांतो के रूप इसके समान होंगे । २ दृभू, करभू, पुनभू, वर्षाभू को छोड़ कर शेष शब्द जिनके अन्त में ‘भू’ है उनका रूप ‘लू’ को समान होते हैं । और उन चारोंके तथा शेष ऊकारांतोके खलपूके समान । ३ दाढ, जामाढ, देह, नृ, सव्येष्टुके रूप पित्रके समान, शेष ङकारांतोके ‘दाढ’के समान । ४ जिन शब्दोंके अन्तमें भज्, सृज्, सृज, यज्, राज्, भाज्, हैं उनसे तथा परिव्राज्, यज्, इनसे भिन्न शब्दोंके रूप इसके समान होंगे । ५ इसी प्रकार दधत्, जघत्, भघत्, जागृत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत् शब्दोंके रूप होंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

सखायः, ग्रामणीः, (गांवका मुखिया) क्रोष्टारः, सुधीः, जामा-
तरी, श्वानः, पंधानं, भिषक्, पुमान्, गाः, यूनः ।

हिंदी बनाओ—

महान् कोलाहलः वर्तते । पुमांसः परस्परं विवदन्ते (विवाद
करते हैं) । सुधियः शीघ्रं एव शास्त्रज्ञातारः भवन्ति । खलप्वः
(खलियान साफ करने वाला) खलं (खलियान) गच्छन्ति । गावः
क्षेत्रं व्रजन्ति । ह्यषकाः गाः इच्छन्ति । लुवः धान्यं क्षतन्ति । राजा
रायं वितरति । टोनाः पुमांसः आशीर्वादान् पठन्ति । मूर्खाः
शिशवः ग्लावं इच्छन्ति । रामः कृष्णः जातः अतः एकः भिषग्
आनियः । सर्पाः तथा खलाः च कुत्सितं पंधानं अरन्ति । त्यागौ अष्टौ
उपकारार्थं महतः रायः ददत् पुण्यं अर्जति । ग्रामीणाः (गांवके)
पुमांसः ग्रामण्यं मानन्ति । ग्लौः आकाशं द्योतते । देवरं विलोक्य
(देख कर) भाटजाया हसति । विद्वांसः नरः जिनं अर्चन्ति ।

संस्कृत बनाओ—

लडका चंद्रमाको देखता है और रोता है । रातको (नक्तं)
श्याल बोलते हैं । सेनापति (सेनानी) सेनाको आज्ञा देता है ।
पिता पुत्रको कहता है । पुत्र पिताका सम्मान करता है । लोग बहुत
धन कामाते हैं पर लोभ नहीं छोड़ता है । जो(वि)सीधे मार्ग पर चलते
हैं वे (ते) बुद्धिमान् हैं । कुत्ता जानवर है तो भो (तथापि)
स्वामिभक्त होता है । रातको धनको रक्षा करता है । इस लिये
लोग कुत्तोंकी भी रक्षा करते हैं । बैल बड़ा उपकारी जीव है घास
खाता है पर बड़ा परिश्रम करता है । दामादको (जामात) श्वशुर
उपदेश देता है । धनको धारता हुआ (दधत्) भो क्षण कुछ
(किमपि) दान नहीं देता है । कंजूस आदमी बड़ा उपकारी है
क्योंकि मरणानंतर सब धन यहीं (अत्र एव) छोड़ जाता है । सारथि
(सव्येष्ट) रथके पास जाता है । युवा लोग बलवान् होते हैं ।

द्वितीय अध्याय ।

स्वरांतस्त्रोलिंग ।

प्रथम पाठ ।

आ—(१)—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ बालिका (२) लतां	उच्चति ।	लडकी	लता (वेल) की	सींचती है ।	
मनोरमा कथां	गदति ।	मनोरमा	कथा	कहती है ।	
कन्या विद्यां	मनति ।	कन्या	विद्या	सीखती है ।	
कलिका शोभां	वितरति ।	कली	शोभा	देती है ।	
पिपीलिका विपादिकां	कृडति ।	चींवटी	विवाईकी	काटती है ।	
२ अंबे कन्ये	तर्जतः ।	दो मातायें	दो कन्यायोंकी	डाटती है ।	
लते प्रासादं	भूषतः ।	दो लतायें	घरकी शोभित करती हैं ।		
बालिके लते	सिंचतः ।	दो लड़की	दो लतायें	सींचती है ।	
बालकौ शाखे	चुटतः ।	दो लड़का	दो डाली	काटते हैं ।	
मुनिः विद्ये	ध्यायति ।	मुनि	दो विद्यायोका	ध्यान करता है ।	
३ बालिकाः लताः	जिघंति ।	बालिकायें	लताओंकी	सींचती हैं ।	
अम्बाः कन्याः	तर्जति ।	मातायें	कन्यायोकी	ताडना देती हैं ।	
भृत्यः शास्त्राः	लुपति ।	नौकर	डालियोंकी	काटता है ।	
मुनिः विद्याः	ध्यायति ।	मुनि	विद्यायोकी	ध्याता है ।	

१—पु'लिंग ऋस्व अकारात शब्दोंको दीर्घ—(आकारात) कर देनेसे वे प्राय स्त्रीलिंग हो जाते हैं । जैसे—बाल—बाला, भृत्या, आकारांत शब्द प्राय स्त्रीलिंग होते हैं । २—जिन पु'लिंग अकारात शब्दोंके अंतमें 'क' होगा उनको स्त्रीलिङ्ग बनानेसे 'क' के पहिले 'अ' की 'इ' हो जायगा—जैसे—बालकका 'स्त्रीलिंग' बनाया तौ—'बालका' पहिले नियमसे हुआ अब इसको 'क' के पहिले 'ल' में के 'अ' की 'इ' हो जायगा तौ—बालिका हीगा ।

निम्नलिखित शब्दोंकी प्रयोगमें लाकर वाक्य बनाओ—

उच्चतः, चुटंति, लुपति, सिंचतः, मनंति, तर्जतः, गदंति, कन्याः, बाले, भाषां, छायाः, कथाः, विद्ये, दयां, लक्ष्णा, रमा, रामे, हिंसां ।

शुद्ध करो—

बालिकाः विद्यां द्रच्छति । कन्ये भृत्यं तर्जति । बालाः पक्षिणः कांचति । कृपा प्रेमाणं अनुगच्छतः । विद्या बालिकान् भूषति । बालिके साधून् पृच्छंति । भृत्याः लतान् जेषति । पाठिकौ कन्ये तर्जतः । विद्या शोभं वितरतः ।

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उच्च	सीचना (उच् + अ + ति)		उच्चति,	उच्चतः,	उच्चंति ।
गद	कहना (गद् + अ + ति)		गदति,	गदतः,	गदंति ।
मना	सीखना (मन् + अ + ति)		मनति,	मनतः,	मनंति ।
ढ (१)	तिरना (तर् + अ + ति)		तरति,	तरतः,	तरंति ।
कृड	काटना (कृड् + अ + ति)		कृडति	कृडतः,	कृडंति ।
तर्ज	डांटना (तर्ज् + अ + ति)		तर्जति,	तर्जतः,	तर्जंति ।
भूष	शोभितकरना (भूष् + अ + ति)		भूषति,	भूषतः,	भूषंति ।
रोह	उगना (रोह् + अ + ति)		रोहति,	रोहतः,	रोहंति ।
चुट	काटना (चुट् + अ + ति)		चुटति,	चुटतः,	चुटंति ।
ध्या	ध्यानकरना (ध्याय् + अ + ति)		ध्यायति,	ध्यायतः,	ध्यायंति ।
शंस	स्तुतिकरना (शंस् + अ + ति)		शंसति,	शंसतः,	शंसंति ।
जेष	सीचना (जेष् + अ + ति)		जेषति,	जेषतः,	जेषंति ।
लुप	लुप्ट् काटना (लुप् + अ + ति)		लुपति,	लुपतः,	लुपंति ।

१—‘वि’ उपसर्ग लगानेसे ‘दिना’ अर्थ हो जाता है ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—विद्या	विद्ये	विद्याः ।
द्वितीया—विद्यां	विद्ये	विद्याः ।

इस प्रकार सब 'या' कारांत शब्दोंके रूप जानना ।

संस्कृत बनाओ—

वकरो (अजा) घास खाती है । घोड़ी (अश्वा) तलाब को जाती है । चटिका खोलार को जाती है । कोयल (कोकिला) बोलती है । मूषिका छेद में घुसती है ।

द्वितीय पाठ ।

इकारांत (१) ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ बुद्धिः	मानुषं	भूषति ।	बुद्धि	मनुष्यको	भूषित करती है ।
रात्रिः	दीप्तिं	विलति ।	रात	चमालेकी	छिपा लेती है ।
वृष्टिः	ओषधिं	वेषति ।	वृष्टि	ओषधिकी	सींचती है ।
कातिः	बालिकां	भूषति ।	काति	लड़कीकी	भूषित करती है ।
वातः	जमिं	मंथति ।	वायु	लहरोंकी	मथती है ।
२ ओषधौ	रात्रिं	भूषतः ।	दो ओषधि	रात्रिकी	भूषित करती हैं ।
बालिका	जमीं	पश्यति ।	लड़की	दो लहरें	देखती है ।
कन्ये	ओषधौ	सिंचतः ।	दो कन्यायें	दो ओषधौ	सींचती हैं ।
३ ओषधयः	रात्रौ	भूषन्ति ।	ओषधियां	रात्रियों की	भूषित करती है ।
वृष्टयः	ओषधौ	सिंचन्ति ।	वृष्टि समुदाय	ओषधियोंकी	सींचता है ।
निद्रा	प्रमत्तोः	पोषति ।	निद्रा	प्रमादों की	पुष्ट करती है ।
तरयः	नदं	तरन्ति ।	नावें	नालिकी	पार करती हैं ।

१—'जिन शब्दों के अन्त से 'ति' होती है वे शब्द प्रायः स्त्रीलिंग होते हैं । '

अयत् ।

यत् ।

दीप्तयः	मानवान्	लुभति ।	दीप्तयः	मानवान्	लुभन्ति ।
सूर्खाः	गतयः	न पश्यन्ति ।	सूर्खाः	गतिं	न पश्यन्ति ।
स्मृतिः	बालकं	भूषन्ति ।	स्मृतिः	बालकं	भूषति ।
वृष्टीः	धूलिं	वैषन्ति ।	वृष्टयः	धूलिं	वैषन्ति ।
व्रततयः	पादपं	अयति ।	व्रततिः (लता)	पादपं	अयति ।

निम्नलिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

(क) विलतः, वैषन्ति, मंथति, पोषतः, कुचति, सिंचतः, ओषधयः,
वृत्तिं (व्यापार), गतीः, पंक्तयः, धूलौः, स्मृतिः (मरण), कृतयः,
बुद्धी, श्रुतिः, गतिः, व्रततयः (पंक्ति, लता) जर्मिः, तिथौ,
तरौ, (नाव) कटिं (कमर) नाडौ, श्रेणयः, रात्रयः, अंगुली ।

हिंदी बनाओ—

तारकाः रात्रौः भूषन्ति । पयोमुचः जर्मिं पोषन्ति । साध्वः कांतिं
न कांचन्ति । शिशवः विहंगम (पक्षी) पंक्तीः पश्यन्ति । वृक्षश्रेणिः
शोभते ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
विल	छिपाना (विल्+अ+ति)	विलति,	विलतः,	विलन्ति ।	
विष्	सींचना (वेष्+अ+ति)	वैषति,	वैषतः,	वैषन्ति ।	
लुभ	सुग्वकरना (लुभ्+अ+ति)	लुभति,	लुभतः,	लुभन्ति ।	
मंथ	मथनानष्टकरना(मंथ्+अ+ति)	मंथति,	मंथतः,	मंथन्ति ।	
पुष	पुष्टकरना (पोष्+अ+ति)	पोषति,	पोषतः,	पोषन्ति ।	
कुच	संकोचकरना (कुच्+अ+ति)	कुचति,	कुचतः,	कुचन्ति ।	
मृष	सहनकरना (मर्ष्+अ+ति)	मर्षति,	मर्षतः,	मर्षन्ति ।	

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—	बुद्धिः	बुद्धौ	बुद्ध्यः ।
द्वितीया—	बुद्धिं	,,	बुद्धौः ।

—*—

तृतीय पाठ ।

ई—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ कुमारी	नदीं	व्रजति ।	कुमारौ	नदीको	जाती है ।
मृगी	अटवीं	अजति ।	मृगौ	वनको	जाती है ।
जननो	कुमारीं	तर्दति ।	माता	कुमारीको	मारती है ।
ओषधी	रजनीं	भूषति ।	ओषधी	राविको	भूषित करती है ।
२ भगिन्यौ	तरण्यौ	प्रविशतः ।	दो यहनें	दो नावोंमें	बैठती हैं ।
जनन्यौ	कदल्यौ	चामतः ।	दो मातायें	दो किले	खाती हैं ।
धीवर्यौ	धुन्यौ	गच्छतः ।	दो धीवरों	दो नदियोंको	जाती हैं ।
कुमार्यौ	जनन्यौ	महतः ।	दो कुमारी	दो माताओंको	पूजती हैं ।
३ जनन्यः	अपराधान्	मर्षंति ।	मातायें	अपराध	क्षमा करती हैं ।
कुमार्यः	मृगौः	आमृशंति ।	कुमारी	हरिणियोंको	छूती हैं ।
नद्यः	अब्धिं	प्रतिगच्छंति ।	नदिया	समुद्रको	प्रति जाती हैं ।
चंद्रमाः	रजनीः	लांछति ।	चंद्रमा	रावियोंको	चिन्हित करता है ।

नीचे लिखे शब्दोंका प्रयोग कर वाक्य बनाओ—

(क) विदुष्यौ(१), गुणवतोः(२), मानिन्यः, सुंदरौ, अटव्यौ,
श्रीमती, गायंत्यः, (३) गच्छंतौ, विभ्रत्यौ, जाग्रत्यः, तप-

१ दीर्घ ईकारांत शब्द प्रायः स्त्रीलिङ्ग होते हैं। (२) मत् (वत्) ईयस्, तथा 'इन्' भागांत शब्द अतमे 'ई' लगा देनेसे स्त्रीलिङ्ग हो जाता है। जैसे—गुणवत् (पुंलिङ्ग) का स्त्रीलिङ्ग 'गुणवती' और मानिन्का 'मानिनी' कनीयस्का 'कनीयसी' होगा। (३) अत्

स्त्रिनी, वराकिन्यः (दीन), गरीयस्यः, ज्यायस्यौ, कनीयस्यः, लज्जावती, मनोहारिणी, मृन्मयो (मट्टीको), भक्तिमती, गुर्वी, पटोयसी (अति चतुर) ।

(ख) लांछन्ति, मर्षतः, मृशन्ति, चामन्ति, तर्दतः, क्रामति (उल्लंघन करना), अजतः, कृडन्ति, महतः, तर्दति, चामतः ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

तिष्ठन्तीं	गच्छन्तीं	वदन्ति ।	तिष्ठन्त्यः	गच्छन्तीं	वदन्ति ।
विदुष्यौ	रुदन्त्यः	तर्जतः ।	विदुष्यौ	रुदतौः	तर्जतः ।
मानिन्यः	गरीयसीः	तर्दतः ।	मानिन्यौ	गरीयसीः	तर्दतः ।
कनीयसी	करिष्यः	पश्यति ।	कनीयसी	करिणीः	पश्यति ।
वराकिन्यः	शाखाः	लुपतः ।	वराकिन्यः	शाखाः	लुपन्ति ।
राजपुत्रः	वनं	क्रामति ।	राजपुत्रः	वनं	क्रामन्ति ।
पापीयसी	धर्मं	निन्दन्ति ।	पापीयसो	धर्मं	निन्दति ।
जैनवाणी	मतिं	भूषतः ।	जैनवाणी	मतिं	भूषति ।
भक्तिमत्ये	जिनं	अर्चतः ।	भक्तिमत्यौ	जिनं	अर्चतः ।
हंसो	हंसं	तर्दतः ।	हंस्यौ	हंसं	तर्दतः ।

संस्कृत बनाओ—

मानिनी स्त्रियां बडप्पम (गौरव) चाहती है । दो सुन्दरी दो हरिणियों को छूती हैं । अतिवृद्धा (ज्यायसी) छोटी छोटी स्त्रियों (कनीयसी) को उपदेश देती हैं । रूपवतो गुणवतोको मारता है । पापिन दुःख पातो है । लज्जावाली स्त्री विनय करतो है (विन-

(शब्द) भागांत शब्द भी 'ई' लगा देनेसे स्त्रोलिङ्ग हो जाते हैं पर उनकी 'ती'से पहिले 'न' भी प्रायः आता है—जैसे गायत् + ई = गायती हुआ अब 'ती'से पहिले 'न' आया तो गायन्ती हुआ । ऐसे शब्दोंको गायन्ती इसप्रकार अनुस्वारस भी लिखते हैं ।

यति) । ब्राह्मणी शूद्राको ताडना देती है । पाठिका (उपाध्यायी) लडकियोंको कहती है । बहिन (भगिनी) बहिनको कूती है । कुमार (कुलाल) मट्टीकी (मृन्मयी) मूर्ति बनाता है । मातायें जैनवाणीको पूजती हैं । नदियां समुद्रको जाती हैं । गानेवालो (गाथिका) गीत गाती हैं ।

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
क्रामु	उल्लंघना (क्राम् + अ + ति)		क्रामति,	क्रामतः,	क्रामन्ति ।
अज	जाना (अज् + अ + ति)		अजति,	अजतः,	अजन्ति ।
तर्द	मारना (तर्द् + अ + ति)		तर्दति,	तर्दतः,	तर्दन्ति ।
विशौ	भीतरजाना (विश् + अ + ति)		विशति,	विशतः,	विशन्ति ।
चामू	खाना (चाम् + अ + ति)		चामति,	चामतः,	चामन्ति ।
सर्ज	वनाना (सर्ज् + अ + ति)		सर्जति,	सर्जतः,	सर्जन्ति ।
मह	पूजना (मह् + अ + ति)		महति,	महतः,	महन्ति ।
मृशौ	छूना (मृश् + अ + ति)		मृशति,	मृशतः,	मृशन्ति ।
लाङ्घि	चिन्हितकरना (लाङ्घ् + अ + ति)		लाङ्घति,	लाङ्घतः,	लाङ्घन्ति ।
जर्ज	डांटना (जर्ज् + अ + ति)		जर्जति,	जर्जतः,	जर्जन्ति ।
(वि)	णौञ् विनयकरना (नय् + अ + ति)		नयति,	नयतः,	नयन्ति ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम—नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया—नदीं	नद्यौ	नदोः

चतुर्थ पाठ ।

उ कारान्त ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ धेनुः	वत्सान्	त्यजति ।	गाय	बछड़ोंको	छोड़ती है ।
गोपः	धेनुं	मुंचति ।	गवाला	गायको	छोड़ता है ।
मूषिकः	पाशस्त्रायुं	कडति ।	मूसा	जालकी तांतकी	काटता है ।
रेणुः	पृथिवीं	विलति ।	रेणु	पृथिवीको	ढांकती है ।
२ धेनू	छायां	इच्छतः ।	दोगायें	छाया	चाहती हैं ।
गोपालः	धेनुं	मुंचति ।	गोपाल (गवाला)	दो गायको	छोड़ता है ।
पिपीलिका	चंचं	दशति ।	चिंवटी	दो चोंचको	काटती है ।
मूषिकः	पाशस्त्रायू	कडति ।	मूसा	दो जालकी तांतकी	काटता है ।
३ धेनवः	गोशालां	गच्छंति ।	गायें	गोशालाको	जाती हैं ।
मूषिकः	पाशस्त्रायूः	कतति ।	मूसा	पाशस्त्रायुओंको	काटता है ।
वृष्टिः	रेणुः	सिंचति ।	बर्षा	धूलिकी	सींचती है ।
रेणवः	आकाशं	कुंवति ।	धूलिके कण	आकाशकी	ढांकते हैं ।

निम्न लिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

(क) क्रामंति, मनंति, चामतः, गदंति, मर्षति, मुंचतः, मरंति, रोहति, लांछंति, कुंवतः ।

(ख) चंचवः, धेनुः, स्त्रायवः, रज्जुः (रस्सी), तनवः (शरीर), धेनुं, करेणवः, (हस्तिनी) ।

अण्ड ।

शुद्ध ।

रज्जुः	धेनुं	लांछति ।	रज्जुः	धेनुं	लांछति ।
धेनुः	नदीं	गच्छंति ।	धेनवः	नदीं	गच्छंति ।
रेणुः	धेनवः	भूषति ।	रेणुः	धेनुः	भूषति ।
हनूः (पूँछ)	वानरी	लांछतः ।	हनू	वानरी	लांछतः ।
आहारः	तनवः	पोषति ।	आहारः	तनूः	पोषति ।

संस्कृत बनाओ—

दो भाई दो गायोंको देखते हैं । हिंदुलोग गायोंको रक्षा करते हैं । ब्राह्मण स्नायुको नहीं छूते हैं । वृष्टि चींचको भिगोती है । भ्रमर दो पूंछों (हनु) को काटते है । पुष्प रेणुयें राजमार्गको चिन्हित करती है । लडकी रस्सोको लाती है (आनयति) भीरु लडकी अकेलो (केवला) घरको नहीं जाती है । नारी बाजार (हाट)को जाती है ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

प्रथमा—धेनुः

धेनू

धेनवः

द्वितीया—धेनुं

”

धेनूः

पंचम पाठ ।

ज-कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वधूः	स्वामिनं	पृच्छति ।	वह	पतिको	पूछती है ।
स्वामी	वधूं	वदति ।	स्वामी	बहूको	कहता है ।
श्वश्रूः	वधूं	मृशति ।	सासु	बहूको	छूती है ।
चमूः	शत्रुसैनिकान्	जयति ।	सेना	शत्रुओंकी सेनाको	जीतती है ।
सेनापतिः	चमूं	गूहति ।	सेनापति	सैनाको	छिपाता है ।
२ वध्वौ	श्वश्रूपादान्	सृशतः ।	दो बहू	सासुकी पैरोकी	छूती हैं ।
देवरः	वध्वौ	प्रणमंति ।	देवर	दो बहुओंको	प्रणाम करते हैं ।
वधूः	श्वश्र्वौ	पृच्छति ।	वह	दो सासुकी	पूछती है ।
चम्वौ	विश्वामं	कांक्षतः ।	दो सेनायें	विश्वाम	चाहती हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
३ वध्वः	श्वश्रूँ	प्रणमंति ।	बहुयै	सासुको	प्रणाम करती हैं ।
सीता	श्वश्रूः	वदति ।	सीता	सासुभोको	कहती है ।
श्वश्रूवः	वधः	तर्जति ।	सासु	बहुभोको	ताड़ना देती हैं ।
चम्बः	शत्रुचम्बूः	जयंति ।	सेनायै	शत्रुसेनाभोको	जीतती हैं ।

संस्कृत बनायी—

बहुयै पतियोंको संतुष्ट करती हैं । दो बहुयै राजसेनाको देखती हैं । सासु बहुभोको पूछती है । सेना विदेशको जाती है । पानी (जलं) शरीरको भिगोता है । शरीर व्यायामको चाहता है । बटइन (कारु) लकड़ीको छीलती है (तक्षति) । सेनापति सेनाको छोड़ता है । सासु बहुभोको उपदेश देती हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनायी—

वध्वः, तर्जति, गूहतः, श्वश्रू, चम्बः, चम्बू, कारु, तनुः ।

शुद्ध करो—

स्वामिनः वध्वः पृच्छंति । वधुः क्रीच्छंति । चम्बः शत्रुं न जयति ।
कर्मकराः कारु वदंति ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
क्रीच्छ्	लज्जाकरना	(क्रीच्छ् + अ + ति)	क्रीच्छति,	क्रीच्छतः,	क्रीच्छन्ति ।
जि	जीतना	(जय् + अ + ति)	जयति,	जयतः,	जयन्ति ।
गुह्	छिपाना	(गुह् + अ + ति)	गूहति,	गूहतः,	गूहन्ति ।
मृश्	छूना	(मृश् + अ + ति)	मृशति,	मृशतः,	मृशन्ति ।
णम	नमस्कारकरना	(नम् + अ + ति)	नमति,	नमतः,	नमन्ति ।

दि०

वङ्०

प्रथमा— धूः

वध्वौ

वध्वः ।

द्वितीया—वधूँ

,,

वधः ।

षष्ठ पाठ ।

ऋट—कागंत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ माता	दुहितरं	पृच्छति ।	मा	लडकीको	पूछती है ।
ननांदा	वधूँ	तर्जति ।	ननंदी	वह्वको	डांटती है ।
वधूः	ननांदरं	तर्दति ।	वह्व	ननंदीको	मारती है ।
२ दुहितरौ	मातरं	अर्चतः ।	दो लडकी	माको	पूजती हैं ।
कन्ये	मातरौ	प्रणमतः ।	दो कन्यायें	दो माताओंको	प्रणाम करती हैं ।
ननांदरौ	वधूँ	तर्जतः ।	दो ननदी	वह्वको	डांटती हैं ।
वधूः	ननांदरौ	रिषति ।	वह्व	दो ननदीको	गुस्सा होती है ।
३ दुहितरः	मातृः	अर्चति ।	लडकिया	माताओंको	पूजती हैं ।
ननांदरः	वधूः	तर्दति ।	ननदी	वह्वको	डांटती हैं ।
वधूः	ननांदृः	रिषति ।	वह्व	ननदीयोंको	गुस्सा होती है ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

माता	दुहितारं	वदति ।	माता	दुहितरं	वदति ।
दुहितारः	मातृः	महंति ।	दुहितरः	मातृः	महंति ।
वध्वः	ननांदृन्	रिषंति ।	वध्वः	ननांदृः	रिषंति ।

निम्न लिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

महतः, ननांदा, ननांदरौ, रिषंति, तर्दतः, मातरं, मातृः,
दुहितरं, तर्जति, महति, यातरः (पतिके भाईकी स्त्री)

एकवचन	द्विव	बहुवचन ।
प्रथमा—दुहिता	दुहितरौ	दुहितरः ।
द्वितीया—दुहितरं	”	दुहितृः ।

सप्तम पाठ ।

व्यंजनांत—स्त्रीलिंग ।

च्—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ जिनवाक्	तत्त्वं	भाषते ।	जिनवाणी	तत्त्वोंका	वर्णनकरती है ।
बालकः	वाचं	भाषते ।	बालक	बाणी	बोलता है ।
त्वग्	पशुं	वेष्टते ।	खाल	पशुको	वेष्टित करती है ।
परिव्राट्	त्वचं	ईहते ।	संन्यासी	हृदयके वस्त्रकी	चाहता है ।
भरः	देवरुचं	लोचते ।	मनुष्य	देवकीकांति	देखता है ।
रुक्	आकृतिं	कवते ।	दौष्टि	आकारकी	ढकती है ।
कविवाक्	देवान्	कथ्यते ।	कविकी बाणी	देवोंकी प्रशंसा	करती है ।
जनः	त्वचं	ईक्षते ।	मनुष्य	खालकी	देखता है ।
२ आवकी	जिनरुची	श्लाघते ।	दोआवक	दोजिनकी कांतिकी प्रशंसा	करते हैं ।
कन्यावाची	मातरं	कथ्यते ।	कन्यावाचीको दा बाणी	माताकी प्रशंसा	करती हैं ।
बालकी	वाची	भाषेते ।	दो लड़के	दो बाणी (वचन)	बोलते हैं ।
नरी	देवरुची	लोचते ।	दो जन	दो देवकांति	देखते हैं ।
कवी	वाची	ईहते ।	दो कवि	दो (प्रकारकी) बाणी	चाहते हैं ।
३ रुचः	देवान्	वेष्टंते ।	कांतिया	देवोंकी	वेष्टित करती हैं ।
भराः	देवरुचः	लोचंते ।	मनुष्य	देवकांतियोंकी	देखते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
वाचः	जिनान्	कथ्यंते ।	वाणी	जिनकी	प्रशंसा करती हैं ।
कवयः	वाचः	ईहंते ।	कवि वाणीधी (नाना प्रकारकी)		की चाहते हैं ।
बालकाः	वाचः	भाषंते ।	बालक	वाणी	बोलते हैं ।
रुचः	आकृतिं	कवंते ।	कांतिया	आकृतिकी	ढाकती हैं ।
	अश्रद्ध			श्रद्ध	

वटुः	ऋचं (वेदशाखा)	ईहति ।	वटुः	ऋचं	ईहते ।
पथिकी	वनस्थलीं	ईक्षतः ।	पथिकी	वनस्थलीं	ईक्षेते ।
गिरयः		शोभंति ।	गिरयः		शोभंते ।
लते	वृक्षं	वेष्टतः ।	लते	वृक्षं	वेष्टेते ।
बालिका	वाचं	भाषति ।	बालिका	वाचं	भाषते ।
सुनयः	रात्रः	स्नाघंति ।	सुनयः	रात्रः	स्नाघंते ।
विदुषी	गुणवंतं	कथ्यतः ।	विदुषी	गुणवंतं	कथ्येते ।
चंद्रकांतिः	प्रासादं	कवति ।	चंद्रकांतिः	प्रासादं	कवते ।
मानवाः		मरंति ।	मानवाः		म्रियंते ।
वाक्		प्यायति ।	वाक्		प्यायते ।

श्रद्ध करो—

वाक् प्यायेते । कविवाचः देवान् अर्चति । मानवाः देवरुचाः ईहंते । आवकाः त्वक् न स्पृशंति । रुचः शोभते । बालकाः रुक् स्नाघंते । जैनाः जिनरुचः ईक्षते ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

कथ्यते, स्नाघते, कवंते, भाषते, ईहंते, वेष्टेते, लोचते, ईहेते, ईहते, रुचः, त्वग्, ऋचौ, वाक्, वाच ।

संस्कृत बनाओ—

सड़के दालचीनी (त्वच्) चाहते हैं । सूर्यकांति आकाशको

भूषित करती है । नौकर दो बातें बोलता है । कविकी वाणी लोगोंको संतुष्ट करती है । विद्यार्थी ऋचायें पढ़ते हैं । कवि ऋचायें बनाते हैं । वैद्य जावित्री (लवच) चाहता है ।

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
कत्यै(१)	झाघाकरना	(कत्य् + अ + ते)	कत्यते,	कत्येते,	कत्यन्ते ।
ईक्षे	देखना	(ईक्ष् + अ + ते)	ईक्षते,	ईक्षेते,	ईक्षन्ते ।
भाषै	बोलना	(भाष् + अ + ते)	भाषते,	भाषेते,	भाषन्ते ।
झाघृड्	प्रशंसाकरना	(झाघ् + अ + ते)	झाघते,	झाघेते,	झाघन्ते ।
वेष्टे	चारोतरफसे घेरना	(वेष्ट् + अ + ते)	वेष्टते,	वेष्टेते,	वेष्टन्ते ।
मृड्	सरना	(म्रिय् + अ + ते)	म्रियते,	म्रियेते,	म्रियन्ते ।
ईहै	यत्नकरना, चाहना	(ईह् + अ + ते)	ईहते,	ईहेते,	ईहन्ते ।
लोचृड्	देखना	(लोच् + अ + ते)	लाचते,	लोचेते,	लोचन्ते ।
कवृड्	ढांकना	(कव् + अ + ते)	कवते,	कवेते,	कवन्ते ।
वृत्तुड्	उपस्थित रहना	(वर्त् + अ + ते)	वर्तते,	वर्तेते,	वर्तन्ते ।
भिच्चै	भीखमांगना	(भिच् + अ + ते)	भिचते,	भिचेते,	भिचन्ते ।
प्यड्	बढना	(प्याय् + अ + ते)	प्यायते,	प्यायेते,	प्यायन्ते ।
एधै	बढना	(एध् + अ + ते)	एधते,	एधेते,	एधन्ते ।
शुभै	शोभना	(शोभ् + अ + ते)	शोभते,	शोभेते,	शोभन्ते ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—वाक्

वाचौ

वाचः ।

द्वितीया—वाचं

वाचौ

वाचः ।

१—जिन धातुधर्मि 'उ' अथवा 'ए' लगा है वे धातु आत्मनेपदी हैं उनसे एकवचनमें 'ते' द्विवचनमें 'एते' बहुवचनमें 'अते' जोड़ देना चाहिये ।

अष्टम पाठ ।

दृ—कारांत ।

कर्त्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्त्ता	कर्म	क्रिया ।
१ विपत्	मानव	आपतति ।	विपत्ति	मनुष्य पर	पडती है ।
लोक्याः	परिषदं	गच्छन्ति ।	लोग	सभाको	जाते हैं ।
शरत्	पथिकान्	लुभति ।	शरद ऋतु	पथिको(रास्तागौर)को	लुभाती है ।
चातकाः	शरदं	निन्दन्ति ।	चातक (पपीया)	शरद ऋतुकी निंदा	करते हैं ।
पुरुषैस्तत्	संपदं	लभते ।	पुरुषात्मा (स्त्री),	संपत्ति	पाती है ।
२ परिषदौ	विद्यां	वितरतः ।	दो सभायें	विद्याको	देती हैं ।
बालकाः	ककुदौ	पश्यति ।	लडका	दो सींग	देखता है ।
बालाः	परिषदौ	गच्छन्ति ।	लडके	दो सभायोको	जाते हैं ।
पंडितः	संविदौ	चरति ।	पंडित	दो प्रतिज्ञायें	करता है ।
३ विपदः	मानवं	आपतन्ति ।	विपत्तिया	मनुष्योपर	गिरती हैं ।
मानवः	संपदः	मांक्षन्ति ।	मनुष्य	संपत्तिया	चाहते हैं ।
परिषदः	विद्याः	वितरन्ति ।	सभायें	विद्यायें	देती हैं ।
जनाः	आपदः	निष्क्रामन्ति ।	लोग	आपत्तियोंको	लाघते है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

शरद, संपद, आपद, विपद, परिषद, परिषदः, उपनिषद,
(पडोसका सकान), संविद ।

एक०

द्वि०

वहु०

प्रथमा—विपत् (दृ), विपदौ विपदः ।

द्वितीया—विपदं, विपदौ विपदः ।

नवम पाठ ।

ध्—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वीरुत्	वृक्षं	वेष्टते ।	सता	पेडको	लपेटती है ।
बालकः	वीरुधं	ईक्षते ।	बालक	लताको	देखता है ।
क्षुत्	मानवं	तुदति(ते) ।	भूख	मनुष्यको	पीडा देती है ।
युत्	चमूं	शसति ।	युद्ध	सेनाको	नष्ट करता है ।
पावकः	सलिधं	दहति ।	आग	यज्ञकोकाष्ठको	जलाती है ।
२ वीरुधौ	वृक्षं	वेष्टेते ।	दो लतारें	पेडकी	लपेटती हैं ।
चमूः	युधौ	जयति ।	सेना	दो युद्धोंको	जीतती है ।
३ युधः	चमूं	शसंति ।	युद्ध	सेनाको	नष्ट करते हैं ।
निर्भयाः	युधः	पश्यंति ।	निडर लोग	युद्ध	देखते हैं ।
वीरुधः	वृक्षं	वेष्टंते ।	लतारें	वृक्षको	वेष्टित करती हैं ।
समिधः	अग्निं	कांक्षंति ।	समिध्(लकड़ी)	अग्निको	चाहती हैं ।

नौचे लिखे शब्दोंसे संस्कृत बनाओ—

ईक्षेते, वीरुधं, समिधौ, युधं, क्षुधः, क्षुधं ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन ।
ईक्षे	देखना	(ईक्ष् + अ + ते)	ईक्षते,	ईक्षेते,	ईक्षंते ।
तुदौञ्	पीडादेना	(तुद् + अ + ते)	तुदते,	तुदेते,	तुदंते ।
वेष्टे	घेरना	(वेष्ट् + अ + ते)	वेष्टते,	वेष्टेते,	वेष्टंते ।
शस	हिंसाकरना	(शस् + अ + ति)	शसति,	शसतः,	शसंति ।
दहौ	जलाना	(दह् + अ + ति)	दहति,	दहतः,	दहंति ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

प्रथमा—वीरुत् वीरुधौ वीरुधः ।
 द्वितीया—वीरुधं वीरुधी वीरुधः ।

दशम पाठ ।

त्—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ योषित्	तडितं	पश्यति ।	शौरत	विजलीको	देखती है ।
सरित्	समुद्रं	गच्छति ।	नदी	समुद्रको	जाती है ।
वृष्टिः	सरितं	पोषति ।	वर्षा	नदीको	बढ़ाती है ।
विद्युत्	मेघं	अनुगच्छति ।	विजली	मेघके	पीछे रहती है ।
२ योषितौ	सरितौ	पश्यति ।	दो स्त्रियां	दो नदीको	देखती हैं ।
सरितौ	पर्वतपादान्	स्पृशतः ।	दो नदिया	पहाड़ोंके पासके	पर्वतोंको छूती हैं ।
विद्युतौ	योषितौ	लुभति ।	दो विजली	दो स्त्रियोंको	सुग्ध करती हैं ।
कविः	तडितौ	ईक्षते ।	कवि	दो विजुली	देखता है ।
३ योषितः	तडितः	पश्यंति ।	नारियां	विजली	देखती हैं ।
वृष्टिः	सरितः	पोषति ।	वर्षा	नदियोंको	पुष्ट करती है ।
हरितः	विद्युतः	वहंति ।	दिशाय	विजलीयोको	धारण करती हैं ।

निम्नलिखित शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

सरितः, विद्युतं, योषितं, तडितः, योषितः, संवितौ (युद्धभूमि, प्रतिज्ञा) एधंते, एधेते, शोभते, वर्तते, दहति, लुभतः ।

संस्कृत बनाओ—

नदिया पहाड़ोंको वेष्टित करती है । विजली मेघके साथ रहती है । स्त्रियां पतियोंको लुभाती है । विद्या स्त्रियोंको भूषित

करती है । विजली मकानोंको जलाती है । यहाँ (अत्र) बहुत स्त्रियां हैं (वर्तते) । स्त्रियां प्रयत्न करती हैं (ईहन्ते) ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
वृत्तुङ्	वर्तना (रहना)	(वर्त् + अ + ते)	वर्तते,	वर्तते,	वर्तते ।
इहै	यत्नकरना	(ईह् + अ + ते)	ईहते,	ईहते,	ईहन्ते ।
द्युते	दीप्तहीना	(द्योत् + अ + ते)	द्योतते,	द्योतेते,	द्यातन्ते ।
स्मिङ्	मुस्कराना	(स्मृ + अ + ते)	स्मयते,	स्मयेते,	स्मयन्ते ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—सरित्	सरितौ	सरितः ।
द्वितीया—सरितं	”	”

एकादश पाठ ।

स्त्रालिङ्ग शब्दोंके साथ विशेषणका प्रयोग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सुंदरी बाला	मनोज्ञां लतां	पश्यति	सुंदर लड़की	सुंदर लताको	देखती है ।
सुंदर्यों बाले	मनोज्ञे लते	पश्यतः	सुंदर दो लड़की	दो मनोज्ञलतायें	देखती हैं ।
सुंदर्यः बालाः	मनोज्ञाः लताः	पश्यन्ति ।	सुंदर लड़कियां	मनोज्ञलतायें	देखती हैं ।
चंचलाः ऊर्मयः	एधन्ते ।	चंचल लहरें			बढ़ती हैं ।

विदुषी रमण्यौ संयताः साध्वीः विदुषी दो स्त्रिया संयमवाली साध्वीको
अर्हन्तः । पूजती हैं ।

जेतारः शत्रवः पलायमानाः चमूः जयशील शत्रु भागती हुई सेनाका पीछा
अनुगच्छन्ति । करते हैं ।

मानिन्यः ननांदरः सरलां वधू तर्जन्ति । मानिनी ननंदियां सीधी बहूको डांटती
हैं ।

श्वेतरोमांकां विभ्रती घेनुः आश्रमं सफेद रोमोको धारने वाली गाय आश्रमको
व्रजति । जाती है ।

ज्यायस्यः योषितः रुदतीः वधूः बृहस्त्रियां रोती हुई बहुभोको उपदेश
उपदिशन्ति । देती हैं ।

विदुष्यः साध्व्यः संयतां वाचं विदुषी साध्वियां परिमित वाणीको बोलती
भाषन्ते । हैं ।

पीडिताः पत्न्यः गुर्वी वेदनां पौडित पत्नियां बहुत बड़ी वेदनाको
अनुभवन्ति । भोगती हैं ।

भृत्याः महानुभावां कर्त्री नीकर महाशुभाव स्वामिनीको सेवते
सेवन्ते । हैं ।

दात्री योषित् मूल्यवतीः दृषदः दाता स्त्री मूल्यवाली पत्नियोंको बांटती
वितरति । हैं ।

अथ ।

शुद्ध ।

शुद्धवसनाः ब्राह्मण्यौ दात्री शुद्धवसने ब्राह्मण्यौ दात्रीः योषितः
योषतः अंचतः । अंचतः ।

रामचंद्रं मेध्यां दृषदः वाञ्छति । रामचंद्रः मेध्याः दृषदः वाञ्छति ।

रुदन्ती बालिकाः अस्मष्टां वाचः रुदत्यः बालिकाः अस्मष्टाः वाचः
भाषन्ते । भाषन्ते ।

उज्ज्वला ओषधी द्योतेते । उज्ज्वले ओषधो द्योतेते ।

अश्रुः ।

यत् ।

कुमार्यः श्यामलां वनस्थलीः कुमार्यः श्यामलाः वनस्थलीः
लोचन्ते । लोचन्ते ।

मेघवती पर्वतमालाः विराजन्ते । मेघवत्यः पर्वतमालाः विराजन्ते ।
शिथ्याः पवित्रां समिधः आहरन्ति । शिथ्याः पवित्राः समिधः आहरन्ति ।
तीव्राः पिपासाः शुष्कां चंचूः तीव्राः पिपासाः शुष्काः चंचूः
तुदन्ति । तुदन्ति ।

क्लेशदायिनी क्षुत् संजाताः । क्लेशदायिनी क्षुत् संजाता ।
बुद्धिमती कर्तारः लज्जमानां वध्वी बुद्धिमत्यः कर्तारः लज्जमाने वध्वी
पृच्छन्ति । पृच्छन्ति ।

प्रखरा बुद्धयः एधन्ते । प्रखराः बुद्धयः एधन्ते ।

गुह्य करो—

सर्पाकारः रज्जु वर्तेते । श्वेता धेनवः शोभन्ते । विदुषी योषितः
मनोहारिणीं वाचः भाषन्ते । क्षुधिता वालिके वाचं न वदतः । भृत्यः
उदारमती कर्त्रीः सेवते । मनस्विनीः कर्तारः कठोरं वाचं न भाषन्ते ।
पलायमानाः चम्पूः दृष्टा । गन्धयुक्ता पुष्परेणवः गच्छन्तीं चम्पू सृशन्ति ।
प्रवृद्धा सरितः समुद्रं गच्छन्ति । स्नानां पुष्पमालाः गन्धं न वितरन्ति ।
गच्छन्त्यौ वाला इतस्ततः (इधर उधर) पश्यति । शुक्तिकाः रजताकारा
वर्तन्ते ।

गौचे लिखे विशेषणोक्ती रखकर वाक्य बनाओ—

(क) रुचिरा (सुन्दर), मलीमसा (मलिन), पवित्रा, मनोज्ञा,
पीडिता, श्रुता, प्रवीणा, पलायमाना (भागती हुई), स्त्रिय-
माणा (मरती हुई), स्नाना, ध्यानपरा, संयता, मधुरा,
सृष्टा, जनप्रिया, मनोरमा, शिक्षिका, उपदेशिका ।

(ख) मनोहारिणी, गुणवती, बुद्धिमती, श्रोतस्वती (वहने वाली),
कक्षोलिनी (तरंगवाली), सुन्दरी, गरीयसी, विभ्रती, गच्छन्ती,

रुदती, तिष्ठती, शुर्वी, मङ्गती, ज्यायसी, धारयती, कुर्वती,
गदंती, श्रुतवती, शोभंती, लुभंती ।

एक एक योग्य विशेषण रखकर वाक्य पूरे करी—

—नद्यः वहन्ति । —स्मृतिशक्तिः एधते । —लते शोभते ।
—योषित्— गंगां पश्यति,—वृष्टिः— ओषधीः उच्चति ।
—कर्त्री—परिचारिकाः तर्जति । —धेनवः—गृहं
प्रत्यावर्तते । —व्यथा संजाता । वध्वः स्मरन्ते । —लोकाः—
दात्रीः महन्ति । परोपकारी—कोर्ति लभते । —रुचः आकाशं
कवन्ते । शिष्याः—पुस्तिकाः मनन्ति । विद्वांसः—परिषदं
गच्छन्ति । बन्धिः—समिधौ दहति । —वनस्थली शोभते ।
—चन्द्रकलाराजते ।

(ख) निम्न लिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

पराजिताः, परिवर्द्धमानां, गच्छन्त्यौ, रुदती, म्रियमाणे, गरीयस्यौ,
ज्यायस्यः, आयाविनीं, सदृशी, लज्जावती, हिरण्मयी, (सुवर्णकौ)
यशस्करौ, स्रोतस्वत्यः, दात्रः ।

अथ

अथ

श्यामलः वनस्थली शोभते । श्यामला वनस्थली शोभते ।
मनस्वी राज्ञौ परिचारिका मनस्विनी राज्ञी परिचारिकां
आदिशति । आदिशति ।

दयावंतः कर्त्रः भृत्यान् दयन्ते । दयावत्यः कर्त्रः भृत्यान् दयन्ते ।
श्रीमन्तः वध्वः ज्यायसः श्वश्रूः श्रीमत्यः वध्वः ज्यायसीः श्वश्रूः
प्रणमन्ति । प्रणमन्ति ।

ज्ञानी योषितः रुदन्तं बालिका ज्ञानिन्यः योषितः रुदन्तीं बालिका
उपदिशति । उपदिशति ।

तिष्ठन्ती योषितौ गच्छतः कन्याः तिष्ठन्त्यौ योषितौ गच्छन्तीः कन्याः

आदिशन्ति ।

आदिशन्ति ।

अथ ।

शुद्ध ।

साधवः अपवित्रं त्वचं न साधवः अपवित्रां त्वचं न
सृशंति । सृशंति ।

बुद्धिमन्ती कन्ये वृक्षान् उच्चतः । बुद्धिमत्यौ कन्ये वृक्षान् उच्चतः ।

धूसरौ धेनू गृहं आगच्छतः । धूसरे धेनू गृहं आगच्छतः ।

आपदः आपतितः । आपदः आपतिताः ।

संपदाः सेव्यः । संपदाः सेव्याः ।

जनाः भवनभूषितं अयोध्यां जनाः भवनभूषितां अयोध्यां
ईक्षन्ते । ईक्षन्ते ।

रत्नाभरणाः वालिकाः दयावंतं रत्नाभरणाः वालिकाः दयावतीं
मातरं अर्चन्ति । मातरं अर्चन्ति ।

भर्ता शोभां पश्यन्तं योषितं भर्ता शोभां पश्यन्तीं योषितं
भाषते । भाषते ।

शुद्ध करो—

गुणवंतः पत्न्यः स्वामिनं ईक्षन्ते । शुभ्रः कौमुद्यः (चांदनो)
मेघमुक्तां शशिनं उपगतः । मनस्विनः कर्तारः मधुरं वाचं वदन्ति ।
कृष्णवर्णां प्रयोमुक् नौलवर्णां गिरिं कुर्वन्ति । पवित्रः पुष्करेणवः
साधून् भूषन्ति । साध्वी योषितः स्वकीयान् स्वामिनौ अनुगच्छतः ।
मनोज्ञः पुत्री सर्वप्रिया भवति । रूपवान् भार्या शत्रुः । व्यभिचारी
माता अपि (भो) शत्रुः । जनकसुताः सीता रामं अनुव्रजति ।
रामानुजा लक्ष्मणः भाद्रभार्यां सीतां अर्चन्ति । श्वेतः वक्रपंक्तिः
आकाशं गच्छति । हंसानुरक्ती हंस्यः मानसं गच्छति ।

योग्य कर्ता और कर्मकी यथास्थान पर रख कर वाक्य पूरे करो—

गुणवत्यः—देवसदृशं—सेवन्ते । दृष्टान्ताः—
दृष्टातुरां—दयते । सरलस्वभावा—साध्वी—अर्हति ।
ज्ञानाकांक्षित्यः—मिर्मलसलिलां—प्रवगाहन्ते । भ्रमंस्तः—

श्यामायमानाः—पश्यंति । कृतसीतापरित्यागः—समुद्र-
वेष्टितां—रक्षति । निराशाः—प्रति (१) निवर्त्तते । मनोरमा
—जराग्रस्तं—न काञ्चति । पानमत्ताः—प्रफुल्लं—
न त्यजन्ति । स्वयंवरा—नृपकुलशोभितां—विशति । पति-
लाभाकाञ्छिण्यः—परिधृतविवाहवेशान्—परीक्षते ।
विदुष्यः—गुणवतः—अभिलषन्ति । पयस्विनी—
स्ववत्सममौषं गच्छति । सौभाग्यशालिन्यः—रत्नभूषितं—
गच्छन्ति । गुणग्राहिण्यः—कर्मकृतः—न तर्जन्ति । भर्तृभक्ता
—सदपायिनीः—न सहते । धर्मार्थी—क्लेशकरां—इच्छति ।
कनीयान्—ज्यायसीं—अनुगच्छति । कृष्णा—मधुरा
—कूजति । साध्वी—स्वभावसरलं—न तर्जति । सुशीला
—विनयनम्रां—उपदिशति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन करो—

विद्वांसः स्वामिनः शिद्धिताः पत्नीः अभिलषन्ति । पण्डितबुद्धयः
नराः अर्थहोना वाचं न भाषते । पुत्रार्थिन्यः जनन्यः पुत्रार्थं धर्मं
आचरन्ति । कृतविवाहः सज्जनः नवोढाः कन्याः उपदिशति । कन्या-
दृष्टुकामा जननी स्फटिकमयीं प्रासादमालां व्रजति । कृतासन-
परिग्रहः साधुः पुनः पुनः रुदतीः कन्याः उपदिशति । धर्मप्राणा
योषित् न्योत्स्नासहितां यामिनीं (रात्रि) तथा द्रुमपङ्क्तिशोभितां जन्म-
भूमिं ईक्षते । संतानहितैषिणी श्वश्रूः नवीनां वधूपसूतिं नृशति ।
आधुनिकाः लोकाः अर्थकरीं विद्यां शंसन्ति । सहोदराः भगिन्यः
पद्मसमाकुलां पुष्करिणीं (छोटातलाब) गच्छन्ति । स्वगृहं आश्रयन्तीं
श्रियं जनः न त्यजति । पात्रता नीतं आत्मानं संपदः स्वयं व्रजन्ति । देवाः
अपि धार्मिकान् अर्चन्ति । सज्जनकृताः वाङ्माः सफलाः एव भवन्ति ।
धर्मरक्षिणी यक्षी धर्ममूर्तिं जीवधरं अर्चति ।

ऊपर लिखे वाक्योंकी हिंदी लिखी ।

स्त्रीलिंग शब्दको पुलिङ्ग और पुलिङ्गको स्त्रीलिंग बनाकर नीचेलिखे वाक्य बदलकर लिखो—

निपुणः नायकः गुणवतीं नटीं उपदिशति । चपला बालिका सुंदरी कुमारौ ईक्षते । वेगवंतः नदाः विशालं हिमवंतं गच्छन्ति । मांसलुब्धाः व्याधूः मानवान् काञ्चन्ति । (१) प्रसवित्पुत्रः नार्यः पुत्रं पश्यन्ति । जनयितारः पुत्रीः अभिलषन्ति । विलासिनी नारी संतं (सज्जन) भर्तारं तर्जति । प्रियवादिनः नराः निर्वोधं सम्राजं लुभन्ति । गरीयान् मानवः श्रेयांसं लभते । वपुष्मतो नारी बलवतीः परिचारिकाः इच्छन्ति । जानती बालिका पृच्छन्तं बालकं वदति । कनीयसी पुत्री ज्येष्ठां नरं लोचते । गायन्त्यः नार्यः श्रोतृन् वदन्ति । मैथिलः पुत्रः मागधीं पुत्रीं काञ्चति । गुञ्जतः भ्रमराः पौर्णी (नातिनी) दशन्ति । साध्वी पत्नी पतिं अनुगच्छति । भाग्यसमन्वितः योग्यः वरः (दूल्हा) दुर्लभः । परार्थतत्पराः संतः आपदं न पश्यन्ति । समदुःखसुखा भार्या श्रेष्ठा । अभिनवप्रियाः मानवाः नवां वसंतजलक्रोडां पश्यन्ति । धर्मपराङ्मुखाः क्रूराः पापफलं दुःखं सहन्ति । पर-

१—जिन शब्दोंके अंतमें 'कृ' है उनको स्त्रीलिंग बनानेके लिये 'कृ' के स्थानमें 'री' कर देते हैं । जैसे—प्रसवित्र (उत्पन्नकरनेवाला) शब्दका स्त्रीलिंग बनाना है तो उसको 'ट्र' को अंतमें जो 'कृ' है उसको 'री' कर देना चाहिये प्रसवित्+री=प्रसवित्री । २—जब कि पुरुषके नामसे स्त्रीका नाम लेते हैं । जैसे कि—गोप (ग्वाला) की स्त्री गणक (ज्योतिषी) की स्त्री आदि, तब अकारात पुलिङ्ग शब्दोंको अकारात की जगह ईकारात कर देते हैं । जैसे गोप—गोपी, गणक—गणकी, महाभाव—महाभावी । ३—जिनसे कि किसी एक तरहके बहुतसे पदार्थों का ज्ञान होता है ऐसे सिंह आदि जातिवाचक अकारात शब्दोंको स्त्रीलिंग बनानेके लिये ईकारात कर देते हैं । जैसे—मयूर—मयूरी, व्याघ्र—व्याघ्री, मानव—मानवी, सिंह—सिंही आदि ।

व्यथां वोक्षमाणा कुमारो शोकविह्वला जाता । न्यायपरः पार्थिवः
स्वप्रियां पट्टराज्ञीं वदति । आत्मानं घ्नतः (हनते हुये) क्रुद्धाः किं
(कौनसा) अहितं न आचरन्ति । श्रेष्ठा गुरुभक्तिः मुक्तिं वितरति ।
जैनी तपस्या खैराचारविरोधिनी, सुखभावः गुरुः निजसमीपं तिष्ठतं
शिष्यं गदति । वैश्यपतिः पुत्रं पोषति । सतीषा सा वनं गच्छति ।

संस्कृत वनाश्वी—

मंदोदरी, रोती हुई सीताको समझाती है (उपदिशति) । लक्ष्मण
सुस्थता पाते है । उत्साहवान् आदमी दुःखित नहीं होता है ।
उद्दिग्ध चित्त माता धीर धारती है । पहाड़ोंके समान (पर्वतसदृश)
मेघ आकाशको आच्छन्न करते हैं । सुगंधित पवन दुर्गंधिको दूर
करता है । काले २ बादलोंमें (नीलमेघाश्रिता) विजुली चमकती है ।
यात्री लोग स्वदेशको जाते हैं । हनुमान् उपवासकृत् निरानंद
जानकीको पूछते हैं । रावण नीलकेशी कमलमुखी सीताको देख
कर (दृष्ट्वा) सोचता है (विचारयति) । सेना समुद्रको पार करती
है । रोना सुनकर पीछे चलते २ (रोदनानुसरणकारी) हनुमान्
रोती हुई सीताको देखता है । संयतवाक् लक्ष्मण अंतर्गतवाष्प
होकर (सन्) भ्रात्राज्ञा कहता है । धर्मात्मा हिसाको नहीं
करता है । भ्रमर पुष्परसको पीते है (पिबन्ति) । नदियां स्वादिष्ट जल-
वाली (सुस्वादुताया) होती हैं पर (परंतु) समुद्रको पहुंच कर (लब्ध्वा)
अप्रेय हो जाती है । विद्या बहुत कल्याण बढ़ाती है (पोषति)
शांत मुनि सुख पाते है । दानी ब्राह्मणकी लोग प्रशंसा करते है ।
राम स्वरस्वती देवीको नमस्कार करता है । गुरु लड़केको धर्म
बतलाता है ।

परिशिष्ट ।

जरा (बुढापा) शब्द ।

ति (तीन) शब्द ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथ०—जरा जरसौ, जरे जरसः, जराः ० ० तिस्रः ।

द्वि०—जरसं, जरां जरसौ, जरे जरसः, जराः ० ० तिस्रः ।

(१) श्री (लक्ष्मी शोभा) शब्द ।

चतुर् (चार) शब्द ।

प्रथ०—श्रीः श्रियौ श्रियः ० ० चतस्रः ।

द्वि०—श्रियं ० ० चतस्रः ।

दीर्घ ऊकारान्त भू (२) शब्द ।

(३) खद्य (वहिन) शब्द ।

प्रथ०—भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः खसा खसारी खसारः

द्वि०—भ्रुवं भ्रुवौ भ्रुवः खसारं खसारी खसः

भोकारान्त, ऐकारान्त और औकारान्त शब्दोंके रूप पुलिङ्गके समान होंगे ।

इर् भागांत गिर् (वाणी) शब्द ।

उर् भागांत पुर् (नगर) शब्द ।

प्रथ०—गीः गिरौ गिरः पूः पुरौ पुरः ।

द्वि०—गिरं गिरौ गिरः पुरं पुरौ पुरः ।

भकारांत—ककुम् (दिशा) शब्द ।

अप् (जल) शब्द ।

प्र०—ककुप्, (ब्) ककुभौ ककुभः ० ० आपः ।

द्वि०—ककुभं ० ० आपः ।

शेष इस् भागांत, उस् भागांत आदि व्यंजनांत स्त्रीलिंग शब्दोंके रूप पुलिङ्गके समान समझना ।

१ स्त्री शब्दके रूप भी इसके समान होते हैं परंतु प्रथमाके एकवचनमें स्त्री, और द्वितीया विभक्तिके एकवचनमें 'स्त्रीम्, स्त्रियं और बहुवचनमें 'स्त्रिय, स्त्री.' ऐसे दो दो रूप होते हैं । लक्ष्मी शब्दके प्रथमाविभक्तीके एकवचनमें विसर्ग होते हैं और शेषरूप नदी शब्दके समान चलते हैं । २ हुन्भू, करभू, पुनभू, वर्षाभू शब्दोंसे भिन्न जिनके अंतमें भू है उनके, तथा पू, आदि एक स्वरवाले दीर्घ ऊकारांत शब्दोंके रूप इसी प्रकार होते हैं । ३ षष्ठ पाठमें दिये गये ऋकारांत शब्दोंसे भिन्न शब्दोंके रूप इसके समान होते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

जरा, श्रियं, लक्ष्मीः, तिस्रः, पुरं, गिरं, ककुप्, भ्रूवौ, खलपूः, गां, स्वसारौ, अपः, चतस्रः, अर्चिषौ, स्त्री ।

हिंदी बनाओ—

यदा (जब) शरीरौ जरसं गच्छति तदा (तब) शरीरश्रियं त्यजति तृष्णां श्रयति बुद्धिशून्यः च भवति (होता है) । शिशवः अस्पृष्टां गिरं गदन्ति । लक्ष्मीः पुण्यशालिनं श्रयति । जन्मिनः चतस्रः गतौः भ्रमन्तः दुःखं अनुभवन्ति । रामः स्वसारं प्रणमति । दुहितरः मातरं विलोक्य (देखकर) प्रसन्नाः भवन्ति । एवं मातरः अपि दुहितृः विलोक्य प्रसीदन्ति । स्त्रियः अपः आनेतुं (लानेके लिये) तडागं गच्छन्ति । वाराणसी पूः अतिशोभते । सर्वाः ककुभः अधुना प्रसन्नाः वर्तन्ते । कुत्र अपि (कहीं भी) मेघाः न । उज्ज्वलां भासं (कांति) विलोक्य शत्रवः दूरं धावन्ति । मेघाच्छत्राः ककुभः जाताः ।

संस्कृत बनाओ—

लडके नगरमें प्रवेश करते हैं । विद्वान लोग सरस्वती (गिर) को प्रणाम करते हैं । चार स्त्रियां परस्परमें विवाद करती हैं । बुढापा दुःखदायी होता है । मूर्ख लोग शीतल निर्मल जलको छोड़कर (त्यक्ता) कोचड़ (पंक) वाले जलोंको पीते हैं । विद्वान लोग जब तक (यावत्) शास्त्रपठनप्रवीण वाणी खलित नहीं होती है (न खलति), जब तक बुढापा तनुकुटीरका आश्रय नहीं लेता है और जब तक दोनों पैर अपना (स्वकीय) काम नहीं छोड़ते हैं तब तक (तावत्) सांसारिकवेदनाभिभूत आत्माको सुखो करनेका (सुखयितुं) प्रयत्न करते हैं भोहें क्रोध और प्रसन्नताको कहते हैं । राम तीन बातें (वार्ता) कहता है । गाय दूध देती है । धनाढ्य (सुरै) नारी दान देती है । ग्वालिन तीन गायोंको छोड़ती है । खलियान साफ करनेवाली (खलपू) खलि-

यानकी जाती है । यवोंको काटनेवाली (यवलू) यवक्षेत्रमें घुसती है । गांवकी सुखिया स्त्री गांवकी रक्षा करती है । तीन पुत्री अपनी (स्वा) अपनी माताओंको प्रणाम करती हैं । लड़के दूआ (पिल-प्लसृ) को प्रकृत हैं ।

स्त्रीलिंगशब्दोंके पहिचाननेका उपाय—

स्त्रीलिंगं योनिमद्, वस्त्री-सेना-वस्त्रि-तडित्-निशां ।

वीचि-तंद्रा-वट-ग्रीवा-जिह्वा-शस्त्री-दया-दिशां ॥ १ ॥

शंशिपाद्या नदी-वौणा-ज्योत्स्ना-चौरौ-तिथौ-धियां ।

अंगुली-कलशी-कंगु-हिंगुपत्नी-सुरा-नसां ॥ २ ॥

लाला-शिबोष्णिका-श्रीणां सरवा-रोचना-भुवां ।

इत् तु प्राण्यंगवाचि स्यादीदूदेकस्वरं क्ततः ॥ ३ ॥

अर्थ—स्त्री, नारी, मकरी, मत्सी, सिंही, आदि—मनुष्योंकी अथवा जानवरोंकी स्त्रियोंके तथा बच्ची, (एक तरङ्गका कीड़ा) सेना (चमू, घटना, वाहिनी आदि) वस्त्रि (लता, प्रतानिनी, वस्त्ररी आदि) विगुली (तडित् शंवा, चपला, चरा आदि) रात (निशा तमिस्रा, रजनौ, तनी, तुंगी आदि) लहर (वीचि, उत्कलिका, लहरौ, भंगि आदि) निद्रा (तंद्रा आदि) गङ्गा (अवट्ट, घाटा, क्काटिका आदि) गर्दन (ग्रीवा, आदि) जीभ (जिह्वा रसज्ञा आदि) कुरी (कुरिका, शस्त्री, असिपुत्री आदि) दया (दया, करुणा, कृपा आदि) दिशा (आशा, काष्ठा, कलुभ आदि) नदी (धुनी, निम्नगा, आदि) वौणा (घोषवती, विष्ची, आदि) चादनी (ज्योत्स्ना, चंद्रिका, कौमुदी, आदि) मितौ (प्रतिपद्, द्वितीया, तृतीया, पूर्णिमातक) बुद्धि (धी, धिषणा, मनीषा, पडा आदि) अंगुली (अंगुलि, करशाखा आदि) गागर (कलशी, गर्गरी, आदि) मदिरा (सुरा, वारुणी, आदि) नाक (नासा, नासिका आदि) लार लाला, मृणीका, आदि) फली (शिंवा, बीजकोशी, आदि) लपसी (उष्णि-का, यवायु आदि) लक्ष्मी (श्री, कमला, पद्मा, पद्मवासा, हरिप्रिया, चोरोदतनया, मा, रमा, इदिरा, आदि) शङ्खकी मक्खी (सरवा, चुद्रा, मधुमक्षिका आदि) रोचना (गौरोचना, वशरोचना, आदि) पृथिवी (भू, भूमि, मही, आदि) इन शब्दोंके अर्थकी कहने वाले शब्द, प्राणियोंके अथवा अर्थकी कहनेवाले ऋष इकारात शब्द, (गोधि, कटि, पालि आदि) और एकस्वर वाले दीर्घ ईकारात (प्री, ग्री, श्री, आदि) ऊकारात (भ, ख, द्रू, ज् आदि) शब्द स्त्रीलिंग होते हैं ।

तृतीय अध्याय ।

स्वरांत नपुंसकलिङ्ग ।

प्रथम पाठ ।

अ—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ ज्ञानं	सुखं	वितरति ।	ज्ञान	सुखको	देता है ।
शस्त्रं	वृक्षान्	क्षतति ।	हथियार	पेड़की	काटता है ।
वृक्षः	पुष्पं	विकिरति ।	पेड़	फूलको	वर्षाता है ।
२ पद्मे	हृदयं	लुभतः ।	दो पुष्प	हृदयको	लुभाते हैं ।
सलिलं	कमले	सिंचति ।	पानी	दो कमलोंको	सींचता है ।
पौत्रः	फले	खादति ।	नाती	दो फल	खाता है ।
३ फलानि	मानवान्	लुभन्ति ।	फल	मनुष्योंको	लुभाते हैं ।
राजा	काननानि	पश्यति ।	राजा	बनोंको	देखता है ।
जीवाः	शरीराणि(१)	लभन्ते ।	जीव	शरीरोंको	पाते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंकी प्रयोगमें लाकर वाक्य बनाओ—

अंगं, शरीरं, पत्रे, भूषणानि, कमलं, फलानि, शय्याणि (घास),
कुसुमे ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

वनाः	शोभन्ते ।	वनानि	शोभन्ते ।
पुष्पौ	हृदयं लुभतः ।	पुष्पे	हृदयं लुभतः ।
बालकः	कमलो कांचति ।	बालकः	कमले कांचति ।
बालिका	फलान् खादति ।	बालिका	फलानि खादति ।

१—जिन शब्दोंमें 'र' अथवा 'व' होगा तो उनके नकारको णकार ही जायगा लेकिन उन 'र' 'व' और नकारकी वीचमें—श, घवर्ग, ल, टवर्ग, तवर्ग और सकार न हो । जैसे—रशना, नईन आदि में नहीं होता ।

बालकः पुस्तकान् पठति । बालकः पुस्तकानि पठति ।
पशवः पतान् खादति । पशवः पत्राणि खादन्ति ।
चंदनाः सुगंधं वितरति । चंदनं सुगंधं वितरति ।

शुद्ध करो—

रामः दयावहे चरितौ वदति । हृदयः धर्मं काञ्चति । पुण्यं
सुखाः वितरति । जनाः ज्ञानान् इच्छन्ति ।

चारात नपुंसकलिङ्ग दान शब्दके रूप—

एकवचन द्विवचन बहुवचन

प्रथमा—दानं दाने दानानि ।
द्वितीया—दानं दाने दानानि ।

द्वितीय पाठ ।

इकारान्त(१) नपुंसक लिङ्ग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वारि	जीवनं	वितरति ।	जल	जीवन	देता है ।
मेघः	वारि	मुञ्चति ।	मेघ	जल	छोड़ता है ।
बालः	दधि	काञ्चति ।	लडका	दही	चाहता है ।
२ अक्षिणी	सक्थिनी	पश्यतः ।	दो आखें	दो ज'घायोको	देखती हैं ।
सक्थिनी	शकटे	वहतः ।	दो धुरा	दो गाड़ियोको	धारण करते हैं ।
३ मेघाः	वारीणि	त्यजन्ति ।	मेघ	जलोको	छोड़ते हैं ।
अक्षीणि	जनान्	अवंति ।	आखें	मनुष्योकी	रक्षा करती हैं ।

१—नपुंसक लिङ्ग शब्दोके अतका दीर्घ स्वर ऋस्व हो जाता है । जैसे—यामणी शब्द दीर्घ ईकारान्त है तो वह नपुंसक लिङ्गमे ऋस्व 'यामणि' हो जायगा और उसके रूप 'वारि' के समान चलेंगे । इसी तरह दीर्घ अकारान्तको ऋस्व उकारान्त दीर्घ ऋकारान्तको ऋस्व एकारान्त, तथा एकारान्तको ऋस्व इकारान्त, और ओकारान्त, तथा औकारान्त को ऋस्व उकारान्त समझना चाहिये ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अस्थि, दधोनि, अक्षीणि, सकृधि, वारीणि, अक्षि ।

नपुंसकलिङ्ग इकारात् वारि शब्दके रूप—

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—वारि	वारिणी	वारीणि ।
द्वितीया—वारि	वारिणी	वारीणि ।

तृतीय पाठ ।

उ-कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।	
१ मधु	भ्रमरान्	लुभति ।	शहद	भमरोंको	लुभाता है ।	
मृगः	पर्वतसानु	अयंते ।	हरिणी	पर्वतशिखरका	आश्रयण करती हैं ।	
बालिका	अश्व	गूहति (ते) ।	लडकी	आश्व	छिपाती है ।	
२ हनुनो	शोभां	वितरतः ।	हैं	हथियार	शोभा	देते हैं ।
शिशिरं	जानुनो	तुदति (ते) ।	पाला (उड)	दो घोटुओंको	तकलीफ देता है ।	
अगुरुणो	फलानि	विकिरतः ।	दो शीशमके	पेठ	फलोंको	बघांते हैं ।
हरिणः	सानुनो	अयंते ।	हरिणी	दो सानुओंका	आश्रयण करती हैं ।	
३ आनूनि	अंबूनि	वितरंति ।	शिखरें	जल	देती हैं ।	
भ्रमराः	मधूनि	पिबंति ।	भ्रमर	मधु	पीते हैं ।	
अगुरुणि	फलानि	विकिरंति ।	शीशम वृक्ष	फल	बघांते हैं ।	

अश्वः ।

शहद ।

बालकाः	मधून्	पिबंति ।	बालकाः	मधूनि	पिबंति ।
अश्वः	जतुं	खादति ।	अश्वः	जतुं (यव)	खादति ।
हरिणः	सानुः	अयंति ।	हरिणः	सानूनि	अयंते ।

सानु विहंगमान् लुभतः । सानुनी विहंगमान् लुभतः ।
 अगुरुः फलानि विकिरति । अगुरु फलानि विकिरति ।
 अग्नि दारु दहति । अग्निः दारुणी दहति ।
 दारवः अग्निं गूहंति । दारूणि अग्निं गूहंति ।

निम्नलिखित शब्दोंको प्रयोगमें लाकर वाक्य बनाओ—

दारु, अश्रूणि, जानुनी, जतूनि, मधु, मधूनि, सानूनि, वस्तु,
 ज्ञानं, दानं, पिबतः ।

श्रुत करो—

अंववः पृथिवीं सिंचंति । बालकः मधुं इच्छति । सानूनि
 पर्वतं भूषतः । बालकः अश्रून् मुंचति । शिष्यः दारुं आहरति ।
 वस्तु चौरान् लुभतः । शिशिरः जानु तुदति ।

उकारान्त नपुंसकलिङ्ग मधु शब्दके रूप—

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—मधु	मधुनी	मधूनि ।
द्वितीया—मधु	मधुनी	मधूनि ।

चतुर्थ पाठ ।

व्यजनांत नपुंसक लिङ्ग ।

भत् (वत्) भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गुणवत्	बलवत्	इच्छति ।	गुणवान् (मित्र)	बलवान् (मित्र)	को चाहता है
श्रीमत्	विद्यावत्	सृशति ।	श्रीमान् (मित्र)	विद्यावान् (मित्र)	को कृता है
२ श्रीमती	विद्यावती	सृशतः ।	दो श्रीमान् (मित्र)	विद्यावान् (मित्र)	को कृते हैं
विद्यावती	रूपवती	इच्छतः ।	दो विद्यावान्	दो रूपवान्	को चाहते हैं ।
३ श्रीमंति	बलवंति	इच्छंति ।	श्रीमान् (मित्र)	बलवान् (मित्रो)	को चाहते हैं
बलवंति	श्रीमंति	सृशंति ।	बलवान् (मित्र)	श्रीमान् (मित्रो)	को कृते हैं

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

बलवंति, श्रीमतो, रूपवत्, धनुष्मतो, गुणवंति ।

नपु सकलिंग मत् (वत्) भागावकी रूप—

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

प्रथमा—गुणवत् , गुणवती गुणवंति ।

द्वितीया—गुणवत् गुणवतो गुणवंति ।

पंचम पाठ ।

नकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वैश्व	शर्म	वितरति ।	घर	सुखको	देता है ।
साधवः	अर्व (कर्म)	त्यजंति ।	साधु लोग	कुत्सित (कर्म) को	छोड़ते हैं ।
भस्म	धाम	कुं'वति ।	राख	घर वा शरीरको	ढकती है ।
२ बालकाः	वैश्वनी	पश्यंति ।	लड़के	दो घरको	देखते हैं ।
धनुवनौ	योद्धारं	लुभतः ।	दो धनुष	योद्धाको	लुभाते हैं ।
भृत्यः	कर्मणी	स्मरति ।	नौकर	दो कामकी	याद करता है ।
३ दुर्नामानि जनान्		तुदंति ।	बवासीरें (सब प्रकारकी)	पुरुषको दु'खदेती हैं ।	
जनाः	शर्माणि	इच्छंति ।	लोग	कल्याणोंकी	चाहते हैं ।
आर्यिकाः	वैश्वानि	त्यजंति ।	आर्यिकायें	घरोंकी	छोड़ती हैं ।
चर्मणि	वर्माणि	कुं'वति ।	खाली	शरीरको	ढकती हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

वर्त्मनो, (मार्ग) शर्म, कर्माणि, भस्म, चर्मणी, दुर्नाम, वर्षा, अर्वाणि ।

अष्टम

अष्टम

धामा	साधून्	भूषति ।	धाम (तेज) साधून्	भूषति ।
शिशुः	जन्मं	लभते ।	शिशुः	जन्मं लभते ।
ब्राह्मणः	चर्मौ	सृशति ।	ब्राह्मणः	चर्मणो सृशति ।
पद्मी		शोभेते ।	पद्मनी	शोभेते ।
भृत्यः	कर्मणः	त्यजति ।	भृत्यः	कर्माणि त्यजति ।
राजा	वर्त्मनं	पश्यति ।	राजा	वर्त्मं पश्यति ।
मानवः	शर्मा	इच्छति ।	मानवः	शर्म इच्छति ।
चर्मणौ	भटं	लोभतः ।	चर्मणी(दो ढालें) भटं	लुभतः ।

संस्कृत बनाओ—

योद्धा लोग ढालें चाहते हैं । कर्म जीवोंको दुःख देता है ।
विद्यार्थी घरको जाते हैं । ववासीर पीड़ा देती है । शरीर दुर्बल है ।

नकारात् वेष्मन् शब्दके रूप ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—वेष्म वेष्मनी वेष्मानि ।
द्वितीया—वेष्म वेष्मनी वेष्मानि ।

षष्ठ पाठ ।

अस्—भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ महः	मनः	लुभति ।	उत्सव	मनको	शुभाता है ।
चेतः	एनः	भजते ।	मन	पाप	करता है ।
रजः	नभः	कुंवति ।	बूँल	आकाशको	डकती है ।
पयः	रजः	उक्षति ।	गव	बूँलको	मिगीता है ।

२ सरसी	नयने	लुभतः ।	दो तालाव	आखींकी	लुभाते हैं ।
बालकः	सरसी	पश्यति ।	लड़का	दो तालावकी	देखता है ।
३ चेतांसि	दुःखं	अनुभवन्ति ।	बहुतसे चित्त	दुःखका	अनुभव करते हैं ।
बालकाः	पयांसि	पिबन्ति ।	लडके	दूध	पीते हैं ।
साधवः	तपांसि	चरन्ति ।	साधुलोग	तपोंकी	करते हैं ।
सरांसि	अंबूनि	वितरन्ति ।	तालाव	जल	देते हैं ।
तमांसि	आकाशं	कुर्वन्ति ।	अंधकार	आकाशको	ढाकते हैं ।

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

तमसी, सरांसि, अंभः, तपसी, मनांसि, चेतसी, रजांसि, पयः ।

अशुद्ध

शुद्ध

मनाः	सुखं	अनुभवति ।	मनः	सुखं	अनुभवति ।
कविः	कुंदानि	सृजति ।	कविः	कुंदांसि	सृजन्ति ।
साधवः	यशं	लभन्ते ।	साधवः	यशः	लभन्ते ।
अंभानि	पिपासां	संहरन्ते ।	अंभांसि	पिपासां	संहरन्ते ।
मुनिः	वासं	त्यजति ।	मुनिः	वासः	त्यजति ।
वासाः	शरीरं	कुर्वन्ति ।	वासांसि (कपडे)	शरीरं	कुर्वन्ति ।
शोकः	चेतं	दहति ।	शोकः	चेतः	दहति ।

शुद्ध करो—

तमांसि वर्तते । रजः आकाशं कुर्वन्ति । सरसी हंसान् लुभति ।
चेतः दुःखं अनुभवतः । वेश्मं शोभते । भस्माः अंगं भूषन्ति । शिशवः
जम्बूनः लभन्ते । राजा शर्म इच्छति । कर्माणः फलानि वितरन्ति ।
चर्मौ भटं रक्षतः ।

अस् भागांत 'महस्' शब्द ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—महः	महसी	महांसि ।
द्वितीया—महः	महसी	महांसि ।

सप्तम पाठ ।

इस्—भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ हविः	रेतः	पोषति ।	घी	वीर्यको	बढाता है ।
अग्निः	हविः	इच्छति ।	भाग	घीको	चाहती है ।
चंद्रः	ज्योतिः	वितरति ।	चंद्रमा	ज्योतिको	देता है ।
ज्योतिः	साधु'	भूषति ।	तेज	साधुको	भूषितकरता है ।
२ अर्चिषी	नयनानि	लुभतः ।	दो प्रमाथे	आखोंको	लुभाती हैं ।
ग्रहौ	ज्योतिषो	विकिरतः ।	दो ग्रह	दा ज्योति	देते हैं ।
अग्निः	हविषी	दहति ।	अग्नि (दो प्रकारके)	घीको	जलाती है ।
३ सर्पी'षि	औदरिकान्	लुभन्ति ।	घी (बहुव०)	भूखीको	सुगंध करते हैं ।
छात्राः	सर्पी'षि	इच्छति ।	विद्यार्थी लोग	घी	चाहते हैं ।
अग्निः	हवी'षि	दहति ।	अग्नि	घीको	जलाती है ।

अशुद्ध

शुद्ध

हवी'षि	बलं	वितरति ।	हवी'षि	बलं	वितरन्ति ।
ज्योतिषो	नयने	तुदते ।	ज्योतिषो	नयने	तुदतः ।
छात्राः	सर्पि'षौ	भिक्षन्ते ।	छात्राः	सर्पि'षौ	भिक्षन्ते ।
ग्रहाः	रोचिषः	वितरन्ति ।	ग्रहाः	रोची'षि	वितरन्ति ।
सर्पि'षः	जिह्वां	लुभन्ति ।	सर्पी'षि	जिह्वां	लुभन्ति ।

निम्न लिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

सर्पिः, हवी'षि, रोची'षि, ज्योती'षि, सर्पि'षी, ज्योतिः ।

२—इ, उ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, ह, य, र, ल, के बादमें यदि 'स' होगा तो उसको 'ष' आदेश हो जायगा । जैसे—ज्योतिस् शब्दमें 'त्' के 'इ' से पर 'स्' है इसलिये उसको 'ष' हो जानेसे 'ज्योतिषी' बनता है ।

गृह करो—

ज्योतिषः चंद्रं भूषन्ति । बालकः रोचिं पश्यति । मेघाः अर्चीन् कुर्वन्ति । सर्पिंषि छात्रान् लुभति । हविषी अग्निं स्पृशति ।

इस् भागांत “जोतिस्” शब्द ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन ।

प्रथमा—ज्योतिः ज्योतिषी ज्योतींषि ।
द्वितीया—ज्योतिः ज्योतिषी ज्योतींषि ।

अष्टम पाठ ।

उस् भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वपुः	मानवं	तुदति ।	शरीर	मनुष्यको	कष्ट देता है ।
बालकः	वपुः	स्पृशति ।	बालक	शरीर	छूता है ।
धनुष्मान्	धनुः	मंचति ।	धनुषधारी	धनुषको	छोड़ता है ।
धनुः	वीरं	भूषति ।	धनुष	वीरको	भूषित करता है ।
२ चक्षुषी	आनंदं	लभेते ।	दो आखें	आनंद	पाती हैं ।
वीरः	धनुषी	वहति ।	वीर	दो धनुषको	धारणकरता है ।
३ धनूंषि	वीरान्	भूषन्ति ।	धनुष (ब०३०)	वीरोंको	भूषित करते हैं ।
वीराः	धनूंषि	इच्छन्ति ।	वीर	धनुषीको	चाहते हैं ।
चक्षूंषि	अश्लूणि	मंचन्ति ।	आखें	घास	छोड़ती हैं ।
प्रासादः	अश्लूंषि	लुभति ।	सकान	आखोंको	लुभाता है ।
	बमुष			गुप्त	
धनुषः		शोभन्ते ।	धनूंषि		शोभन्ते ।
वीराः	धनून्	इच्छन्ति ।	वीराः	धनूंषि	इच्छन्ति ।

पश्य ।

पश्य ।

चक्षवः	पदार्थान्	पश्यन्ति ।	चक्षूषि	पदार्थान्	पश्यन्ति ।
चक्षुः	अश्रूणि	सुचतः ।	चक्षुषी	अश्रूणि	सुचतः ।
धनुषो	वीरं	भूषति ।	धनुषी	वीरं	भूषति ।
चक्षूषि	आनन्दं	लभते ।	चक्षूषि	आनन्दं	लभते ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

धनुषी, वपूषि, चक्षुषी, धनुः, आयूषि, वपुषी ।

शुद्ध करो—

योद्धा धनुं वहति । धनुषी योद्धारं भूषति । चक्षुः अश्रूणि सुचन्ति ।
वपुषी दुखं अनुभवतः ।

उत्त. भागात् वपुस्, शब्दकी रूप ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—वपुः	वपुषी	वपूषि ।
द्वितीया—वपुः	वपुषी	वपूषि ।

हिंदी बनाओ—

ध्रुवाणि (चिरस्थायी) परित्यज्य (छोड़कर) न वरं अध्रुव-
सेवनं (१) । दुष्करं ग्रंथनिर्माणं । सततं (हमेशा) दुग्धधौतः
(धोयागया) अपि वायसः (काक) खलु वायसः । समञ्छेदि
वचः शस्त्रं इव तीक्ष्णं भवति । जनाः नक्तं (रातमें) कुकर्मणि
आचरन्ति । कालः मृतानि (जीव) पचति । (पकाता है)
ऋणसमं कष्टं न वर्तते । आलस्यं विनाशहेतुः । सम्यग्दर्शनज्ञान
चारित्र्याणि मोक्षमार्गः । सकलं (सर्व) दूरतः (दूरसे) रमणायं ।

१ जिस वाक्यमें कोई क्रिया न हो उसमें वर्तते, भवति (है, होता है) ये दो क्रियाय
समझना और उनको हिंदी करते समय लिखना । संस्कृतमें कर्ता कर्म क्रिया आदिकी
क्रमसे रखनेका नियम नहीं है इसलिये विभक्तिकी बिम्बीसे उनको पहचानकर हिंदी बनाना ।

पर्वताः दूरतः रम्याः । सर्वदा कर्म आचरणीयं । आकाशकमलं
मूर्खाः दृच्छन्ति । धन्यः गृहस्थाश्रमः । ऐश्वर्यं न हि शाश्वतं
(नित्य) । महत् अपि ऐश्वर्यं नाशं गच्छति । दुर्गं (किला)
तुल्यं निजगृहं । दुःखसहितं सर्वं सुखं । देवाधीनं सर्वं सुत-पत्नी-
धनादिकं ।

सकल वनाश्रो—

निर्गुण लावण्य शोचनीय होता है । संतोष बड़ा धन है । छोटे
लोग बड़े लोगोंके पाछे चलते हैं । जितेंद्रिय मनुष्य धन्य है । पण्डित
परिमित बोलते हैं । ज्ञानी लोग निरहंकार होते हैं । पापचारी
दुःखसागरमें प्रवेश करते हैं । पापी नीचे (अधः) जाते हैं । संतुष्ट
मनुष्य सर्वदा सुखी होता है । निराशा परम दुःख देती है । दुःख सुख
पहियेके समान (चक्रवत्) घूमते हैं । जीवन सुखदुःखमय है ।
भूखा (बुभुक्षित) क्या (किं) पाप नहीं करता है । अन्यायोपार्जित
द्रव्य शीघ्र ही नष्ट हो जाता है (नश्यति) । मन सुख चाहता है ।
राजशासन अनुसंधनीय होता है । विद्या सर्वत्र गौरव है । अनृत-
भाषी लोग शपथ करनेके लिये (कर्तुं) सर्वदा उद्यत रहते हैं ।
जीवित बुद्धि तुल्य है । ज्ञानरहित जीवन शून्य है । सूर्य अंधकार
(तमसः) को नष्ट करता है ।

नवम पाठ ।

(नपुंसकलिङ्ग विशेष्यशब्दोंके साथ विशेषणका व्यवहार)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सजलं अभ्रं	निमलं	अंभः	सजल मेघ	निर्मल जल	वरपाता
वितरति ।					है ।
सजले अभ्रे श्यामलं वनं उद्यतः ।			सजल दी मेघ हरे वनको सोंचते हैं ।		

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
तीक्ष्णो चक्षुषी श्यामायमाने वने	तीक्ष्ण आखें	हरे दो वनोंको	देखती		हैं ।
पश्यतः ।					
प्रस्फुटिते कमले तोरणद्वारं	प्रफुल्लित	दो कमल	तोरण द्वारको		भूषित करते हैं ।
भूषतः ।					
मनोहराणि सरांसि नयनानि	मनोहर तालाब	नयनोंको	लुभाते		हैं ।
लुभन्ति ।					
बालकः उपदेशपूर्णानि	बालक	उपदेशसे पूर्ण	पुस्तकोंको		पढ़ता है ।
पुस्तकानि पठति ।					
भ्रमराः साधु मधु पिबन्ति ।	भ्रमर	अच्छे	मधुको पीते हैं ।		
गच्छत् अभ्रं चंद्रं कुर्वति ।	चलता हुआ मेघ	चंद्रमाको	ढाकता है ।		
(१) गच्छन्ती अभ्रे पर्वतं कुर्वतः ।	चलते हुये दो मेघ	पर्वतको	ढाकते हैं ।		
गच्छन्ति अभ्राणि पर्वतानि	चलते हुये मेघ	पर्वतोंको	भूषित		करते हैं ।
भूषन्ति ।					
गच्छन्ति अभ्राणि पयांसि	जाते हुये मेघ	जल	बरसाते		हैं ।
वितरन्ति ।					
बालकाः श्रीमत् अंबरं पश्यन्ति ।	लड़के	सुंदर बादल	देखते हैं ।		
श्रीमती अगुरुणी शोभते ।	सुंदर	दो अगुरु	शोभते हैं ।		
ज्योतिष्मन्ति नक्षत्राणि रात्रिं	उज्जल नक्षत्र	रात्रिकी	शोभित		करते हैं ।
भूषन्ति ।					
राजानः रत्नवंति सद्मानि इच्छन्ति ।	राजा लोग	रत्नवाली	घरोंको चाहते हैं ।		
जनाः बलवंति वपूषि शंसन्ति ।	लोग	बलिष्ठ	शरीरोंको चाहते हैं ।		

१—नपुंसक लिंगमें शब्द प्रत्ययात शब्दोंके द्विवचनमेंभी 'तो' से पहिले 'नृ' आता है ।
जैसे—गच्छन्ती ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

विशालं अगुरुणी शोभेते । विशाले अगुरुणी शोभेते ।
 बालकः मधुरं फलानि खादति । बालकः मधुराणि फलानि खादति ।
 नीरसः दारु तिष्ठति । नीरसं दारु तिष्ठति ।
 खादुनी फलानि शोभंते । खादूनि फलानि शोभंते ।
 कारुः भग्नानि दारुणी काञ्चति । कारुः भग्ने दारुणी काञ्चति ।
 बलवती वपुषी दृष्टा । बलवती वपुषी दृष्टे ।
 वक्राकारः धनुः सुंदरं । वक्राकारं धनुः सुंदरं ।
 सुंदरो चक्षुषी अशु सुंचति । सुंदरे चक्षुषी अशु सुंचतः ।
 शीतलः पयः न पेयः । शीतलं पयः न पेयं ।
 उज्ज्वला तेजसो नयने तुदति । उज्ज्वले तेजसी नयने तुदतः ।
 गंधयुक्ता हविः रोचते । गंधयुक्तं हविः रोचते ।
 अग्निः निक्षिप्तान् सर्पींषि दहति । अग्निः निक्षिप्तानि सर्पींषि दहति ।
 पथिकाः प्रासादशोभितानि पथिकाः प्रासादशोभिते
 वर्त्मनी पश्यंति । वर्त्मनी पश्यंति ।
 चंद्रमाः रत्नवंतं सद्म कवते । चंद्रमा रत्नवत् सद्म कवते ।
 नीलः नभः हिमाद्रिं स्पृशति । नीलं नभः हिमाद्रिं स्पृशति ।
 उद्दिग्ना मनसी वर्तेते । उद्दिग्ने मनसी वर्तेते ।
 धूसरः रजः धेनुं भूषति । धूसरं रजः धेनुं भूषति ।
 मनोरमा सरसी नयनानि लुभति । मनोरमे सरसी नयनानि लुभतः ।

शुद्ध करो—

मलीमसः चेतांसि दुःखं अनुभवति । राजनिर्मिताः वर्त्मानि
 प्रशस्तानि । श्वेतं भस्म देहं सूषति । नीलः नभः हिमाद्रिं
 स्पृशति । हिमाद्रिः नीलः नभः चुंबति । संसारिणः सुसज्जितान्
 वेश्मानि द्रच्छन्ति । पीडिता चक्षुषो वर्त्मन पश्यति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

रत्नवंति, मनोरमे, दृष्टानि, वर्त्म, स्पृशन्ति, स्वादूनि, सदमनी,
गृहाणि, नयने ।

एक एक विशेषण रखकर वाक्य पूरे करो—

——काननानि——नयनानि लुभन्ति । ——बालकौ——
सरसी पश्यन्तौ व्रजतः । आश्रमसेवकाः——दारुणि आहरन्ति ।
——सिंधुजलं शोभते । ——साधुः कल्याणानि वितरति ।

उपयुक्त कर्ता और कर्मको व्यवहारमें ला वाक्य पूरे करो—

श्रीमन्ति——शोभन्ते । तपस्विनः——कठोराणि——चरन्ति ।
विशाले——स्वादूनि——विकिरतः । अग्निः निक्षिप्तानि——
दहति । नद्यः मधुराणि——वहन्ति । शान्तः——अधिकं——
अनुभवति । पंडिताः उन्मत्तानि——निन्दन्ति । महती——शोभते ।
वलवन्ति——श्रीमन्ति——इच्छन्ति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन रकड़ो—

मतिमान् अर्थनाशं मनस्तापं दुश्चरितानि न वदति । मनस्वी
दरिद्रः जनः वनं व्रजति । अनलः निरिधनः निर्वाणं गच्छति ।
संसारिणः भिक्षुजीवनं गर्हितं इति वदन्ति । मानवः अदृष्टविरह-
व्यथं जीवितं अभिलषन्ति । प्रियवाक्सहितं दानं दुर्लभं । घोरा-
कृतिः शूकरः दृष्टः । संचयशीलः जंबुकः निस्त्रादु आयुबंधनं
खादति । अचिंतितानि दुःखानि मानवं उपतिष्ठन्ते । पराधीन-
जीवनं मरणं इव । अमलं वासः शोभते । नूतनानि आभरणानि
सुंदरौ भूषन्ति । काणं नेत्रं न पश्यति । ज्वरपीडितं गात्रं उत्तमं
भवति । ऊपरभूमिस्थं बीजं न प्ररोहति । पुण्यात्मानः ऐहिकं
सुखं लभन्ते । एकांतं आश्रितं चित्तं शान्तिं लभते । उत्तमं आपधं
स्वरं प्रहरति । बालकाः सरसानि फलानि खादन्ति । नदीसलिलं

तरलं (चंचल) भवति । तप्तं जलं पेयं । नवानि पत्राणि हरितानि ।
सज्जनहृदयं सदयं भवति ।

संस्कृत वनाश्री—

पंडित लोग असंभव पदार्थोंकी इच्छा नहीं करते हैं । जोव
उपस्थित दुःख भोगता है । धन सुलभ नहीं है । अर्थी लोग और
शरणागत लोग विमुख होकर (संतः) जाते हैं । कहावत (किंवदंती)
प्रसिद्ध है । मेघ जलवासो जंतुओंकी रक्षा करते हैं । दुर्ग (किला)
दुर्गवासियोंकी वचाता है । विद्वान् मंत्रीलोग राजाओंकी रक्षा करते
हैं । वन वनवासियोंकी रक्षाकरते हैं । मंथर तालाव छोड़ता है ।
हिरण्यकादिक विपत्की शंका करते हैं (शंकांते) । व्याध
वनमें घूमते घूमते मंथरको देखता है । तीक्ष्ण शस्त्र शत्रुशिरको
काटता है । हरे पत्ते मनको लुभाते हैं । श्वेत कपड़ा अच्छा-
लगता है । शत्रु हृदय भग्न हो गया (जातं) । शीतल जल पेय
होता है । चुराया (अपहृत) धन सुखकर नहीं है । पुरानी
पुस्तकें प्रायः शुद्ध होती हैं । पढाहुआ (पठित) पुराण हृदयको
ज्ञान देता है । दुष्कृत दुखकर होते हैं । निंदासम पाप
नहीं है । मोहसम भय नहीं है । अच्छे वचनको विद्वान्
बोलता है । यमुनाजल काला है । विंध्याचलवन भीषण है ।
गोदुग्ध मीठा और पुष्टिकर होता है । विद्यार्थी धीको चाहते हैं ।
नवीन पुस्तक सुंदर होती है । पढनेवाले सर्वदा नवीन पुस्तक
चाहते हैं । लोग नवीन चीज चाहते हैं । लडका लाल क्कोकनद
देखता है । प्राणी शुभाशुभ कर्मोंकी भोगते हैं । ज्ञान अधिक
सुखकारी है ।

हिंदी वनाश्री—

संतस्ताः मृग्यः इतस्ततः (इधर उधर) धावन्ति । नदी सागरं
गच्छति । बलवती सिंही निर्बलां हस्तिनीं तुदति । विकसिताः

(खिलीहुई) कमलिन्यः सुगंधं वितरन्ति । साध्वी नारी गृहं गच्छति । भगिनी (वहिन) भ्रातरं अवति । सुपरिष्कृताः वाचः जनान् अर्पति । सकलाः संपदः नश्वराः वर्तन्ते । मनोहरं सरः संपंकजं (कमलसहित) वर्तते । विद्याहीनाः जनाः न शोभन्ते । धावन् अश्वः पतति । मुंडितः परित्राङ् इह (यद्वा) आगच्छति । पठन् पुत्रः मोदं यच्छति । फलिनः वृक्षाः नमन्ति । गुणिनः जनाः नमन्ति । परं (लेकिन) शुष्काः तरवः मूर्खाः नराः च (और) न नमन्ति । सरलस्वभावो जनः दुर्लभः । सततं (सर्वदा) प्रियवादिनः जनाः सुलभाः । अप्रियाः तथा पथ्याः (हित करने वाली) वाचः दुर्लभाः । श्रोमन्ति जिनभवनानि सर्वदा शोभन्ते । व्याकुलः पांथः तरुमूलं आश्रयति । बहवः छात्राः इह पठन्ति । महत् हिमं शरीरं तुदति । कोमलं चरणं क्षतं । ज्ञानं इव सुखकरं, मधु इव पापदायकं द्वितीयं न वर्तते । त्रीणि रत्नानि-जलं, अन्नं सुभाषितं (अच्छेवचन) । भावि कार्यं अन्यथा (विपरीत) न भवति । चिन्तासमं न अस्ति (है) शरीरशोषकं । स्वल्पं नरायुः बहुलं च शास्त्रं । धर्मतत्त्वं अहिंसनं । न उचितं मृतमारणं । वरं मृत्युः न पुनः अपमानः । पंडितसेवनं एव श्रेयः । पुण्यार्थं स्वकीयं अर्थं प्रयच्छन्तं जनं मुक्तिः इच्छति, लक्ष्मीः व्रजति, कीर्तिः ईक्षते, प्रीतिः चुम्बति सौभाग्यं सेवते, नीरोगता आश्रयति । यथा (जैसे) वनाग्निः वनं दहति, तथा सत् तपः कर्माणि दहति, । एकं वैराग्यं एव समस्तं कर्म अंतं नयति । ईश्वरपूजा पापं लुपति, श्रियं वितरति, नीरोगतां पोषति, स्वर्गं यच्छति, मुक्तिं रचति । धर्मसेवकं जनं—कदाचिद् (कभी) अपि रोगः क्रुद्धः इव न पश्यति, दारिद्र्यं भयभीतं इव : त्यजति । मूर्खाः पुरुषाः देवं, कुदेवं, सुगुरुं, कुगुरुं, धर्मं, अधर्मं, गुणिनं न लोचन्ते ।

परिशिष्ट ।

ऋकारात् 'कट्' शब्दके रूप ।

नकारात् अहन् (दिन) शब्द ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथ०—कट् कट्णी कर्तृणि । अहः अहनौ, अह्नी अहानि ।

द्वि०—कट् कट्णी कर्तृणि । अहः अहनौ, अह्नी अहानि ।

(१) अत् (शत्) भागात् गच्छत् शब्द ।

चतुर् (चार) शब्द ।

प्रथ०—गच्छत् गच्छंती गच्छंति । ० ० चत्वारि ।

द्वि०—गच्छत् गच्छंती गच्छंति । ० ० चत्वारि ।

हिंदी बनाओ—

परिणतं (पूरा हुआ) अहः । सूर्यः लोहितः (लाल) जातः । तमः जगत् वेष्टते । ककुभः पक्षिशब्दसमाकुलाः जाताः । 'नक्तं' पाप कर्माणि वर्द्धते । स्वकोयं वचः सर्वदा कायं । स्वभावं गच्छत् (प्राप्त होती हुई) वस्तु सर्वदा आनंदं वितरति । स्तेयं (चोरी) न आचरणीयं । वेलाभयं (समयस्वरूप) जीवितं । अल्पा विद्या निरर्थिका । मतिमंतः क्रमशः कणशः च (थोड़ा थोड़ा करके) महत् धनं अर्जति । गतानि अहानि न पुनः आगच्छंति । कामातुराः भयं लज्जां च न आचरन्ति । चित्तचेष्टितानि (मनके काम) विचित्राणि भवंति । विनश्वरं अखिलं जगत् । क्रोधाविष्टः (क्रोधो)

१—जिस शब्दके अंतमें वर्गका पहिला, दूसरा, तीसरा अथवा चौथा अक्षर होता है उसके रूप नपुंसकलिङ्गमें प्रथमा, द्वितीया विभक्तौ के बनाना ही तो एकवचनमें वैसाका वैसा ही रहने देना चाहिये द्विवचनमें शब्दके अंतमें दीर्घ 'ई' जोड़ देना और बहुवचनमें शब्दके अंतमें ऋस्व 'इ' जोड़कर अंतके शब्दसे पहिली अनुस्वार और बढा देना चाहिये । जैसे—बलवत्, तकारात् शब्द है उसके एकवचनमें 'बलवत्' ही रहा । द्विवचनमें दीर्घ 'ई' लगानेसे 'बलवती' हुआ और बहुवचनमें ऋस्व 'इ' लगा दिया तो बलवति हुआ अंतका अक्षर जो 'त्' था उससे पहिली अनुस्वार किया तो बलवंति हुआ ।

पुमान् प्रायः (अक्सर) रिषति स्वहितैषिणः । विद्वांसः प्रायः धन-
हीनाः । शीलं (ब्रह्मचर्य) परमः गुणः । निर्धनः शतं (सौ) शती, दश-
शतं, दशशती लक्षं (लाख), लक्षो कोटिं (करोड) वांरुति परं दृष्ट्वा
समाप्ता न भवति । गुणाः पूजास्थानं, न च लिंगं (स्तो आदि) न च
वयः (आयु) । हितकर्तृणि वस्तूनि दुर्लभानि । पंडिताः निष्फलं
कर्म न आचरन्ति । विद्वान् एव बोधति विद्वज्जनपरिश्रमं । न वर्तते
प्राणसमं प्रियं । वरं मितं पुरातनं (पुराना) । विद्योगः दुःसहः
भवति । कर्तव्यं आचरन् नरः सुयशः लभते । स्पष्टवादी जनः वंचकाः
(ठग) न भवति । जनः यादृशं (जैसा) वोजं वपति तादृशं (वैसा)
एव फलं लभते ।

नपुंसक लिंग शब्दोंके जाननेका उपाय—

न, ल, स्तु, त, त्त, संयुक्तर, रु, यांतं नपुंसकं ॥ १ ॥

धन-रत्न-नभो-ऽन्न-हृषीक-तमो-घुसृणां-ऽगण-शुल्क-शुभांशुर्ह्रा ।

अध-गूथ-जलाऽ-शुक-दारु-मनो-विल-पिच्छ-धनु-र्दल-तालु-हृदां २ ।

अर्थ—निम्न शब्दोंके अन्तमें, न, ल, स्तु, त, त्त और मिले हुये रु, रु, य, इतने अक्षरों
मेंसे कोई एक अक्षर हो वे शब्द जैसे—ज्ञान, दान, मान, अजिन, चक्रवाल (समूह), दल
(टुकड़ा) वज्र, वस्तु, मस्तु (दहीका जिकोड़), शीत, अद्भुत (आश्चर्य), भित्त (टुकड़ा, खड)
निमित्त, अय (सामने, ज्यादा), गोव (कुल), चैव, शक्र (सातवों शरीरकी धातु, बौर्य),
श्मश्रु (डाढी, कुर्च), शरव्य (वाणका निशाना), लक्षा, वैध्य, सान्नाय्य (होमकी सामग्री)
आदि, तथा धन (द्रविण, द्रव्य, वस्तु आदि), रत्न (साणिक आदि), आकाश (नभस्, वियत,
अवर, अतरीच, खु, आदि), अन्न (सिक्क, भक्त आदि), इन्द्रिय (हृषीक, अन्न, करण
आदि), अधकार (तमस्, अवतमस आदि), केसर (कु कुम, घुसृण, कश्मीरज आदि),
आगण (अगण, प्रांगण, अजिर आदि), मुख्य (शुल्क, आरनाल, तुपीदक आदि), कल्याण
(शुभ, नगल, योयस् आदि), कमल (अवुरुह, अश्व, कुशेशय, अंभोज, पंकज आदि), पाप
(अध, किल्बिष, कलस आदि), विष्ठा (गूथ, वर्चस् आदि), पानी (जल, सलिल, कीलाल,
चौर, वारि, अभस् आदि), कपडा (अशुक, वस्त्र, वसन, वासस् आदि), लकड़ी (काष्ठ,
दारु, आदि), पख, (पिच्छ, पतव, तनूरुह, गरुद, वहस्, आदि), धनुष (कार्मुक, शरी-
सन, पिगाक आदि), दल (किसलय, पल्लव आदि), तालु (काकुद आदि), छाती (हृद,
वचस्, उरस् आदि) शब्दोंके अर्थको कहनेवाले शब्द प्रायः नपुंसक लिंग समझना ।

चतुर्थ अध्याय ।

भ्वादि श्रौर तुदादिगणको अकर्मक

धातुश्रीका व्यवहार ।

प्रथम पाठ ।

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
१ राजा	जीवति ।	राजा	जीता है ।
चमूः	जवति ।	सेना	जाती है ।
अश्वाः	जवंति ।	घोड़े	दौड़ते हैं ।
नद्यः	अतंति ।	नदियाँ	सबंदा बहती हैं ।
धेनुः	अंचति ।	गाय	जाती है ।
धनहीनः	कठति ।	निधन (भादमी)	काटसे जीवन बिताता है ।
रौप्यमुद्रा	कनति ।	चांदीकी मुद्रा (रुपया)	चमकती है ।
मूढाः	कर्षति ।	सूखें	घमंड करते हैं ।
पक्षिणः	कूजंति ।	पक्षी	कूजते हैं ।
वीरः	क्रामति ।	वीर	पैरोंसे चलता है ।
बालकाः	क्रीडंति ।	लड़के	खेलते हैं ।
शरीराणि	क्षयंति ।	शरीर	नष्ट होजाते हैं ।
हस्तिनः	नर्दंति ।	हाथी	चिंघाड़ते हैं ।
सिंहः	गर्जति ।	सिंह	गर्जता है ।
शरीरं	स्नायति ।	शरीर	स्नान होता है ।
मृगाः	चरंति ।	हरिण	घूमते हैं ।
शाखाः	चलंति ।	डालिया	हिलती हैं ।
सेनापतिः	जयति ।	सेनापति	जीतता है ।
शिशुः	ज्वरति ।	लड़केको	ज्वर जाता है ।

कर्ता	क्रिया	कर्ता	क्रिया
पोषधयः	ज्वलन्ति ।	पोषधियां	दीप्त होती हैं ।
मनः	भ्रमति ।	मन	धमता है ।
दैवं	फलति ।	भाग्य	फलदेता है ।
पुष्पाणि	फुल्लन्ति ।	फूल	फूलते हैं ।
देवदत्तः	हठति ।	देवदत्त	शठता करता है ।
सीता	मूर्च्छति ।	सीता	मूर्च्छित होती है ।
छात्राः	वसन्ति ।	विद्यार्थी	निवास करते हैं ।
सर्पाः	सरन्ति ।	सांप	सरकते हैं ।
वक्त्रः	स्फूर्जति ।	वक्त्र	शब्द करता है ।
बालिका	ह्रीच्छति ।	लड़की	लज्जित होती है ।
शिशुः	गुवति ।	लड़का	मल त्याग करता है ।
दांभिकः	मिषति ।	कपटी	स्पर्द्धा करता है ।
पुष्पाणि	स्फुटन्ति ।	फूल	खिलते हैं ।

अकर्मक धातुओंके पहिचानने का उपाय—

उन्मादे च पलायनभ्रमणयोः खेदे च्चवार्द्धे तथा,
मोहे धावन-युद्ध-शुद्धि-दहने शान्तीं पुनर्तु मज्जने ।
दीप्तौ जागर-शोष-वक्रगमनोत्साहे मृतौ संशये,
कंपोहे ग-निमेष-संग-पवन-स्वेदे धवोऽकर्मकाः ॥

मत्तहोना, भागना, घूमना, खेद करना, छींक लेना, सुगन्धहोना,
दौडना, युद्ध करना, शुद्ध होना, जलना, शान्त होना, कूदना, डूबना,
चमकना, दीप्त होना, जागना, सूकना, टेडाचलना, उत्साहित
होना, मरना, संशय करना, कांपना, उद्दिग्ग होना, पलकमारना,
पवित्र होना, पसीनाआना, इन अर्थोंमें जो धातुयें हैं वे सब
अकर्मक होती हैं ।

द्वितीय पाठ ।

आत्मनेपदो धातुओंका व्यवहार ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सीता	सरयू	ईक्षते ।	सीता	सरयू नदीकी	देखती है ।
निन्दकाः	लोकान्	ईजते ।	निन्दक लोग	लोगोंकी	निंदा करते हैं ।
बालकाः		ईषते ।	बालक		जाते हैं ।
परिश्रमिणः		ईहते ।	दो परिश्रमी		चेष्टा करते हैं ।
संपत्		एधते ।	संपत्ति		बढती है ।
अवला	केशं	कचते ।	स्त्री	केश	बांधती है ।
गुणग्राहिणः	बुद्धिमत्तः	कल्यते ।	गुणग्राहि लोग	बुद्धिमानोंकी	प्रशंसा करते हैं ।
मनः		क्षोभते ।	मन		विचलित होता है ।
स्वामी	भृत्यं	गर्हते ।	स्वामी	नौकरकी	निंदा करता है ।
पण्डिताः	शास्त्राणि	गाहते ।	पण्डित लोग	शास्त्रोंका	मनन करते हैं ।
बालकः	अन्नं	ग्रसते ।	लडका	अन्न	खाता है ।
अध्यवसायिनः		चेष्टते ।	व्यापारी लोग		चेष्टा करते हैं ।
समर्थाः	दुर्बलान्	तिजते ।	समर्थ लोग	दुर्बलोंकी	चमा करते हैं ।
आवकः		दीक्षते ।	आवक		दीक्षा लेता है ।
रत्नानि		द्योतते ।	रत्न		दीप्त होते हैं ।
नद्यः		वर्धते ।	नदियां		बढती हैं ।
भारतवर्षः		प्रथते ।	भारत देश		प्रसिद्ध होता है ।
साम्राज्यं		प्रसते ।	साम्राज्य		फैलता है ।
भिक्षुकः	अन्नं	भिक्षते ।	भिखारी	अन्न	मांगता है ।
शिष्यः	अध्यापकं	मानते ।	विद्यार्थी	गुरुका	सन्मान करता है ।
चित्तं		मोदते ।	चित्त		आनन्दित होता है ।
छात्राः		मयते ।	विद्यार्थी लोग		जाते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्म
मोदकं		रोचते ।	लाडु अच्छा लगता है ।
प्रदीपः		वर्चते ।	दीपक जलता है ।
भृत्यः	खाद्यं	वलम्बते ।	नौकर खाय पदार्थ खाता है ।
रामः	जानकीं	उद्वहते ।	रामचंद्र जानकीको विवाहते हैं ।
प्रणयः		प्यायते ।	प्रेम बढ़ता है ।
हृदयं		व्यथते ।	मन दुःखित होता है ।
शीतार्तः शिशुः		वेपते ।	शीतसे पौष्टित लड़का कांपता है ।
कापुरुषाः	मृत्युं	शंकांते ।	कायर आदमी मौतकी शंका करते हैं ।
ब्रह्मचारी	बालं	शिञ्जते ।	ब्रह्मचारी बालकको पढाता है ।
प्रासादः		शोभते ।	महल शोभता है ।
कवयः	वीरान्	श्लाघते ।	कवि लोग वीरोंकी प्रशंसा करते हैं ।
पुष्पाणि		श्वेतंते ।	कमल श्वेत होते हैं ।
वधूः		स्मयते ।	वधू मुस्कराती है ।
रोगी	श्रीषधं	स्वादते ।	रोगी दवाको चाखता है ।
पुष्पाणि		स्फुटंते ।	फूल विकसित होते हैं ।
दुग्धं		स्यंदते ।	दुध बहता है ।
लोकाः असत्यवादिनं	न विश्रंभंते ।		लोग झूठ बोलनेवालेका विश्वास नहीं करते हैं ।
पिता	पुत्रं	स्वजते ।	पिता पुत्रको आलिंगन करवा है ।
लोकाः	शिशून्	आद्रियंते ।	लोग बच्चोंका आदर करते हैं ।
मानवाः		म्रियंते ।	मनुष्य मरते हैं ।
मनः		उद्विजते ।	मन उद्विग्न होता है ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर एक २ वाक्य बनाओ—

जवतः, ग्लायंति, सरति, अतंति, क्षयतः, नर्दति, कठतः,
 झीच्छतः, मिषंति एधते, कचंते, क्षोभंते, रोचते, व्योतंते, प्रसेते,
 मोदेते, वर्चते, दीक्षते, शिञ्जते, शिञ्चेते, कचेते, श्वेतते, क्षयंति,

सरतः, ग्लायतः, कठंति, असेते, वल्भंते, मानेते, मानंते, मयंते, मयेते, ईहंते, वेपंते, कत्यते, खंजते, तिजते, प्रथंते, प्रसंते ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

दुर्बलाः — ज्वरंति । — हस्तिन्यौ जवतः । सहायहीनाः
— कठंति । — जनः व्यथते । तुषारपीडिताः — अतंति ।
वृष्टिजलप्राप्ताः — एधंते । विद्यानुरागिणः — विशालानि
— गाहंते । — जितारौ क्षमाप्रार्थिनः — तिजते । रामाय-
णवर्णिताः — प्रथंते । परस्परं — मयेते । भयविह्वलाः —
वेपंते ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
जीव	जीवना	(जीव् + अ + ति)	जीवति,	जीवतः,	जीवंति ।
जव	जलदीसे चलना	(जव् + अ + ति)	जवति,	जवतः,	जवंति ।
अत	नित्यचलना	(अत् + अ + ति)	अतति,	अततः,	अतंति ।
अंच	जाना	(अच् + अ + ति)	अंचति,	अंचतः,	अंचंति ।
कठ	कष्टसे जीवनकाटना	(कट् + अ + ति)	कठति,	कठतः,	कठंति ।
कनी	क्षमकना	(कन् + अ + ति)	कनति,	कनतः,	कनंति ।
कर्व	घमंडकरना	(कर्व् + अ + ति)	कर्वति,	कर्वतः,	कर्वंति ।
कूज	कूजना	(कूज् + अ + ति)	कूजति,	कूजतः,	कूजंति ।
क्रमु	पैदलचलना	(क्राम् + अ + ति)	क्रामति,	क्रामतः,	क्रामंति ।
क्रीड	खेलना	(क्रीड् + अ + ति)	क्रीडति,	क्रीडतः,	क्रीडंति ।
क्षि	नष्टहोना	(क्षय् + अ + ति)	क्षयति,	क्षयतः,	क्षयंति ।
नर्द	शब्दकरना	(नर्द् + अ + ति)	नर्दति,	नर्दतः,	नर्दंति ।
गर्ज	गर्जना	(गर्ज् + अ + ति)	गर्जति,	गर्जतः,	गर्जंति ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
ग्ले	विषादकरना	(ग्लाय् + अ + ति)	ग्लायति,	ग्लायतः,	ग्लायन्ति
चर	खाना, घूमना	(चर् + अ + ति)	चरति,	चरतः,	चरन्ति ।
चल	चलना	(चल् + अ + ति)	चलति,	चलतः,	चलन्ति ।
जि	जोतना	(जय् + अ + ति)	जयति,	जयतः,	जयन्ति ।
ज्वर	ज्वरग्राना	(ज्वर् + अ + ति)	ज्वरति,	ज्वरतः,	ज्वरन्ति ।
ज्वल	दीप्तहोना	(ज्वल् + अ + ति)	ज्वलति,	ज्वलतः,	ज्वलन्ति ।
तप	तपना	(तप् + अ + ति)	तपति,	तपतः,	तपन्ति ।
फल	फलना	(फल् + अ + ति)	फलति,	फलतः,	फलन्ति ।
फुल्ल	फूलना	(फुल् + अ + ति)	फुल्लति,	फुल्लतः,	फुल्लन्ति ।
वस	रहना	(वस् + अ + ति)	वसति,	वसतः,	वसन्ति ।
सर	सरकना	(सर् + अ + ति)	सरति,	सरतः,	सरन्ति ।
स्फूर्ज	ध्वनिकरना	(स्फूर्ज् + अ + ति)	स्फूर्जति,	स्फूर्जतः,	स्फूर्जन्ति ।
क्लीच्छ	शर्मकरना	(क्लीच्छ् + अ + ति)	क्लीच्छति,	क्लीच्छतः,	क्लीच्छन्ति ।
गु	मलत्यागना	(गुव् + अ + ति)	गुवति,	गुवतः,	गुवन्ति ।
मिष	स्यर्द्धाकरना	(मिष् + अ + ति)	मिषति,	मिषतः,	मिषन्ति ।
स्फुट	विकसितहोना	(स्फुट् + अ + ति)	स्फुटति,	स्फुटतः,	स्फुटन्ति ।
मूर्च्छ	वेहोशहोना	(मूर्च्छ् + अ + ति)	मूर्च्छति,	मूर्च्छतः,	मूर्च्छन्ति ।
२ ईक्षे	देखना	(ईक्ष् + अ + ते)	ईक्षते,	ईक्षेते,	ईक्षन्ते ।
ईजे	निंदाकरना	(ईज् + अ + ते)	ईजते,	ईजेते,	ईजन्ते ।
ईषे	जाना	(ईष् + अ + ते)	ईषते,	ईषेते,	ईषन्ते ।
ईहे	चेष्टाकरना	(ईह् + अ + ते)	ईहते,	ईहेते,	ईहन्ते ।
कचिड्	चमकना	(कच् + अ + ते)	कचते,	कचेते,	कचन्ते ।
क्षुभे	क्षुब्धहोना	(क्षुभ् + अ + ते)	क्षुभते,	क्षुभेते,	क्षुभन्ते ।
गर्ह	निंदाकरना	(गर्ह् + अ + ते)	गर्हते,	गर्हेते,	गर्हन्ते ।
गाह्वड्	आलोचनाकरना	(गाह्व् + अ + ते)	गाह्वते,	गाह्वेते,	गाह्वन्ते ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन ।
चेष्टे	चेष्टाकरना (चेष्ट् + अ + ते)	चेष्टते,	चेष्टेते,	चेष्टंते ।	
तिजौङ्	क्षमाकरना(तिज् + अ + ते)	तिजते,	तिजते,	तिजंते ।	
दीक्षे	दीक्षालेना (दीक्ष् + अ + ते)	दीक्षते,	दीक्षेते,	दीक्षंते ।	
द्युते	दीप्तहोना (द्योत् + अ + ते)	द्योतते,	द्योतेते,	द्योतंते ।	
प्रथेष्	प्रसिद्धहोना (प्रथ् + अ + ते)	प्रथते,	प्रथेते,	प्रथंते ।	
प्रसेष्	विस्तृतहोना(प्रस् + अ + ते)	प्रसते,	प्रसेते,	प्रसंते ।	
भिच्चै	मांगना (भिच् + अ + ते)	भिच्चते,	भिच्चेते,	भिच्चंते ।	
माने	पूजाकरना (मान् + अ + ते)	मानते,	मानेते,	मानंते ।	
मुदेष्	हर्षितहोना (मोद् + अ + ते)	मोदते,	मोदेते,	मोदंते ।	
मये	जाना (मय् + अ + ते)	मयते,	मयेते,	मयंते ।	
रुचै	अच्छालगना (रोच् + अ + ते)	रोचते,	रोचेते,	रोचंते ।	
वर्चै	जलना (वर्च् + अ + ते)	वर्चते,	वर्चेते,	वर्चंते ।	
वल्भ	खाना (वल्भ् + अ + ते)	वल्भते,	वल्भेते,	वल्भंते ।	
उद्दहौज्	विवाहना(उद्दह् + अ + ते)	उद्दहते,	उद्दहेते,	उद्दहंते ।	
वर्षे	बढ़ना (वर्ष् + अ + ते)	वर्षते,	वर्षेते,	वर्षंते ।	
व्यथेष्	पीडितहोना(व्यथ् + अ + ते)	व्यथते,	व्यथेते,	व्यथंते ।	
टुवेष्टुङ्	कांपना (वेप् + अ + ते)	वेपते,	वेपेते,	वेपंते ।	
शकिङ्	शंकाकरना (शक् + अ + ते)	शंकते,	शंकेते,	शंकंते ।	
शिच्चै	पढाना (शिच् + अ + ते)	शिच्चते,	शिच्चेते,	शिच्चंते ।	
शुभै	शोभना (शोभ् + अ + ते)	शोभते,	शोभेते,	शोभंते ।	
श्वेताङ्	श्वेतहोना(श्वेत् + अ + ते)	श्वेतते,	श्वेतेते,	श्वेतंते ।	
स्मिह्	मुस्कराना(स्मय् + अ + ते)	स्मयते,	स्मयेते,	स्मयंते ।	
खादै	चाखना (खाद् + अ + ते)	खादते,	खादेते,	खादंते ।	
स्फुटै	फूलना (स्फुट् + अ + ते)	स्फुटते,	स्फुटेते,	स्फुटंते ।	
स्यंदूङ्	वहना (स्यंद् + अ + ते)	स्यंदते,	स्यंदेते,	स्यंदंते ।	

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	हि०	बहु०
संभुङ्	विश्वासकरना	(संभ् + अ + ते)	संभते,	संभते,	संभंते ।
खंजीङ्	आलिंगनकरना	(खंज् + अ + ते)	खंजते,	खंजते,	खंजंते ।
आदृङ्	आदरकरना	(आद्रि + अ + ते)	आद्रियते,	आद्रियेते,	आद्रियंते ।
मृ (१)	मरना	(म्रि + अ + ते)	म्रियते,	म्रियेते,	म्रियंते ।
विजीङो	उद्दिग्गहोना	(विज् + अ + ते)	विजते,	विजते,	विजंते ।
ओप्यायीङ्	वढना	(प्या + अ + ते)	प्यायते,	प्यायेते,	प्यायंते ।

द्वितीय पाठ ।

(२) उभयपदी (तुदादि और भ्वादिगण्य) धातुश्रीका व्यवहार ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
कर्षकः	गतं	खनति (ते)	किसान	गड्डा	खोदता है ।
चौरः	हृतं धनं	गूहति (ते)	चौर	चुराये धनको	छिपाता है ।
बालकः	खादनीयं	क्षति (ते)	बालक	भक्ष्य पदार्थको	खाता है ।
बालकः	बालकं	क्षति (ते)	बालक	बालकको	मारता है ।
चंद्रः		त्वेषति (ते)	चंद्रमा		दीप्त होता है ।
असहायः	धनवन्तं	भजति (ते)	निष्साहाय	धनौकी	शरणमें जाता है ।
धनी जनः	निःस्वं	भरति (ते)	धनी आदमी	निर्धनका	पोषण करता है ।
आवकाः	जिनं	यजंति (ते)	आवक	जिनको	पूजा करते हैं ।
अतिथिः	धनं	याचति (ते)	अतिथि	धनको	मांगता है ।
रजकः	वस्त्राणि	रजति (ते)	घोषी (रंगरेज)	कपडे	रंगता है ।
नृपः		राजति (ते)	राजा		शोभता है ।
क्षेत्रस्वामी	बीजं	वपति (ते)	खेतका मालिक	बीज	बीता है ।

१—इस धातुमें 'ङ्' अथवा 'ऐ', कुछभी इत् नहीं है तबभी वर्तमानकालमें विशेषनियमसे आत्मनेपद होता है । २—जिस धातुके दोनों प्रकारसे (आत्मनेपद और परस्मैपद) रूप चले उसको उभयपदी कहते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
भृत्यः	भारं	वहति (ते)	नीकर	भार (भोक्ता)	देता है ।
तंतुवायाः	वस्त्राणि	वयति (ते)	जुलाहे	कपडे	उनते हैं ।
मृगाः	अट्टीन्	अयंति (ते)	मृग	पर्वतोंका	आश्रय लेते हैं ।
शिष्याः	समिधः	आहरंति (ते)	विद्यार्थी	खकड़ी	छाते हैं ।
पुत्रशोकः	हृदयं	तुदति (ते)	पुत्रका शोक	हृदयको	व्यथित करता है ।
प्रभुः	भृत्यान्	आदिशति (ते)	मालिक	नीकरोंको	आज्ञा देता है ।
पाचकः	अन्नं	भृज्जति (ते)	रसोदया	अन्न	पकाता है ।
साधवः	गात्रं	लिंपंति (ते)	साधु लोग	शरीरको	झिप्तकरते हैं ।
भृत्यः	वृक्षं	लुंपति (ते)	नीकर	पेड़	काटता हैं ।

नोचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

त्वेषंते, वयेते, लुंपंते, तुदेते, अयेते, छषंते, लिंपतः, मुंचते,
सिंचतः, भृज्जतः, आहरंते, भृज्जंति ।

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
खनुज्	खोदना	(खन् + अ + ति)	खनति,	खनतः,	खनंति ।
"	"	(खन् + अ + ते)	खनते,	खनैते,	खनंते ।
गूहज्	छिपाना	(गूह् + अ + ति)	गूहति,	गूहतः,	गूहंति ।
"	"	(गूह् + अ + ते)	गूहते,	गूहेते,	गूहंते ।
चषज्	खाना	(चष् + अ + ति)	चषति	चषतः,	चषंति ।
"	"	(चष् + अ + ते)	चषते,	चषेते,	चषंते ।
छषज्	मारना	(छष् + अ + ति)	छषति,	छषतः,	छषंति ।
"	"	(छष् + अ + ते)	छषते,	छषेते,	छषंते ।
भजौज्	सेवाकरना	(भज् + अ + ति)	भजति,	भजतः,	भजंति ।
"	"	(भज् + अ + ते)	भजते,	भजेते,	भजंते ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
भृज्	पालना	(भर् + अ + ति)	भरति,	भरतः,	भरन्ति ।
"	"	(भर् + अ + ते)	भरते,	भरेते,	भरन्ते ।
यजौज्	पूजाकरना	(यज् + अ + ति)	यजति,	यजतः,	यजन्ति ।
"	"	(यज् + अ + ते)	यजते,	यजेते,	यजन्ते ।
याचृज्	मांगना	(याच् + अ + ति)	याचति,	याचतः	याचन्ति ।
"	"	(याच् + अ + ते)	याचते,	याचेते,	याचन्ते ।
रंजौज्	रंगना	(रज् + अ + ति)	रजति,	रजतः	रजन्ति ।
"	"	(रज् + अ + ते)	रजते,	रजेते,	रजन्ते ।
टुवपीज्	वीजवोना	(वप् + अ + ते)	वपते,	वपेते,	वपन्ते ।
"	"	(वप् + अ + ति)	वपति,	वपतः,	वपन्ति ।
वहौज्	लेजाना	(वह् + अ + ते)	वहते,	वहेते,	वहन्ते ।
"	"	(वह् + अ + ति)	वहति,	वहतः,	वहन्ति ।
वेज्	कपड़ा बुनना	(वय् + अ + ते)	वयते,	वयेते,	वयन्ते ।
"	"	(वय् + अ + ति)	वयति,	वयतः,	वयन्ति ।
अयिज्	सेवा करना	(अय् + अ + ते)	अयते,	अयेते,	अयन्ते ।
"	"	(अय् + अ + ति)	अयति,	अयतः,	अयन्ति ।
हरृज्	हरना	(हर् + अ + ते)	हरते,	हरेते,	हरन्ते ।
"	"	(हर् + अ + ति)	हरति,	हरतः,	हरन्ति ।
भ्रृञ्जौज्	पकाना	(भृज् + अ + ते)	भृज्जते,	भृज्जेते,	भृज्जन्ते ।
"	"	(भृज् + अ + ति)	भृज्जति,	भृज्जतः,	भृज्जन्ति ।
लिपीज्	लेपकरना	(लिप् + अ + ते)	लिंपते,	लिंपेते,	लिंपन्ते ।
"	"	(लिप् + अ + ति)	लिंपति,	लिंपतः,	लिंपन्ति ।
लुप्तृज्	छेदना	(लुप् + अ + ते)	लुंपते,	लुंपेते,	लुंपन्ते ।
"	"	(लुप् + अ + ति)	लुंपति,	लुंपतः,	लुंपन्ति ।

पंचमाध्याय ।

प्रथम पाठ ।

विसर्ग संधिका व्यवहार ।

(संधिके नियम कंठ करानेकी आवश्यकता नहीं है, केवल हितोपदेश, चवचुडामणि आदि काव्योंके वाक्योंकी समझा समझाकर संधिके नियमोंकी बतलाना चाहिये)

(१) अकारसे पर विसर्गका लोप ।

भृत्य आगच्छति—भृत्यः + आगच्छति । नौकर जाता है ।

जिनदत्त इष्टस्थानं गच्छति—जिनदत्तः + इष्टस्थानं गच्छति ।

जिनदत्त इष्टस्थानको जाता है ।

रामः सर ईक्षते—रामः सरः + ईक्षते । राम तालाब देखता है ।

परिश्रमिण ईहंते—परिश्रमिणः + ईहंते । परिश्रमी लोग चेष्टा करते हैं ।

बालक ईषते—बालकः + ईषते । बालक जाता है ।

पर्वत उन्नतः—पर्वतः + उन्नतः । पर्वत ऊँचा है ।

उन्नत उष्ट्रः धावति—उन्नतः + उष्ट्रः धावति । लंबा ऊँट दौड़ता है ।

धूम ऊर्ध्वं गच्छति—धूमः + ऊर्ध्वं गच्छति । धूँआ ऊपरकी जाता है ।

मनस्विन ऋषयः शास्त्राणि मनन्ति—मनस्विनः + ऋषयः शास्त्राणि

मनन्ति । मनस्वी ऋषी लोग शास्त्रोंका पन्थासकरते हैं ।

वृक्ष एजति—वृक्षः + एजति । वृक्ष हिलता है ।

मत्त ऐरावतः—मत्तः + ऐरावतः गच्छति । मत्त ऐरावत हाथी जाता है ।

उज्ज्वल ओषधिपतिः द्योतते—उज्ज्वलः + ओषधिपतिः द्योतते ।

उज्ज्वल चंद्रमा चमकता है ।

रुग्ण औषधं इच्छति—रुग्णः + औषधं इच्छति । रोगी औषध चाहता है ।

१—यदि ऋस्व अकारके बाद विसर्ग होंगे और उन विसर्गोंके बाद ऋस्व अकारकी छोड़कर कोई भी स्वर होगा तो उन विसर्गोंका लोप हो जायगा ।

शुद्ध

अशुद्ध

बालकः अंचति । बालक अंचति । लड़का जाता है ।
नद्यः अतंति । नद्य अतंति । नदी सर्वदा चलती है ।
संयतः अर्थी धनं कांचति । संयत अर्थी धनं कांचति । स'यसी
भिखारी धन चाहता है ।

शुद्ध करो—

साधव अर्हणां इच्छंति । साधव शांतिं इच्छंति । ऐरावत अंबु
पिबति । वध्व वाचं वदंति । तरुण अरुणः किरणं वितरति । सरित
नयनानि लुभंति । पर्वत अभ्रं स्पृशति । ऐरावत गंगां गच्छति ।
बालक नदीं गच्छति । उदारचेतस दरिद्रान् भरंति । राजान
मंत्रिणं विश्रंभंते । सज्जनः आश्रितं रक्षति । बालः आशु (शौघ)
गच्छति । मनुष्यः इंदुं पश्यति । छात्रः इतिहासं पठति । दुर्जनः
ईर्ष्यां आचरति । लोकः ईशं भजते । पाठकः उत्तरं यच्छति ।
मूर्खः उद्धत भवति । धार्मिकः ऊर्ध्वलोकं व्रजति । समुद्रः ऊर्मि-
मान् । धनाढ्यः ऋणं यच्छति । बालकः ऋजु वर्तते । अष्टम
स्वरवर्णः ऋकारः । जीवः एकाकी गच्छति । मूर्खः एवं वदति ।
परिषदः ऐक्यं वाञ्छंति । देवाः ऐलविलं (कुवेर) नमति । योषितः
ओकः (घर) गच्छंति । ओकारः ओष्ठ्यवर्णः । समाजः औन्नत्यं
(उन्नति) इच्छति । शीतार्तः औरभ्रं (कंबल) कांचति ।

द्वितीय पाठ ।

(१) आकारसे पर विसर्गका लोप ।

१ बालका अमृतां वाचं भाषंते—बालकाः + अमृतां वाचं भाषंते ।

लडके अमृतके समान मीठी वाणी बोलते हैं ।

१ दीर्घ आकारसे पर विसर्ग होगी और उन विसर्गोंके बाद कोई भी स्वर, अथवा वर्णका
तौसरा, चौथा, पांचवा अक्षर तथा य, र, ल, व, छ, होंगे तो उन विसर्गोंका लोप ही जायगा ।

लता अभ्रं इच्छति—लताः + अभ्रं इच्छति । लतायें मीषकी चाहती हैं ।

बालका आनंदं लभन्ते—बालकाः + आनंदं लभन्ते । लड़के आनंद पाते हैं ।

प्रचेता इंद्रं जयति—प्रचेताः + इंद्रं जयति । वरुण इंद्रको जीतता है ।

वेधा ईशं भजते—वेधाः + ईशं भजते । पंडित भगवानका भजन करता है ।

बालका ईषन्ते—बालकाः + ईषन्ते । बालक जाते हैं ।

पर्वता उन्नताः भवन्ति—पर्वताः + उन्नताः भवन्ति । पर्वत उंचे होते हैं ।

चंद्रमा उस्त्रं संहरते—चंद्रमाः + उस्त्रं संहरते । चंद्रमा किरण समेटता है ।

आढ्या जर्मिकाः वहन्ति—आढ्याः + जर्मिकाः वहन्ति । घनाढ्य अगूठी पहिनते हैं ।

तापसा ऋषीन् सेवन्ते—तापसाः + ऋषीन् सेवन्ते । तपस्वी ऋषियोंकी सेवा करते हैं ।

बालका एलाः खादन्ति—बालकाः + एलाः खादन्ति । लड़के इलायची खाते हैं ।

राजपुत्रा ऐश्वर्यं इच्छन्ति—राजपुत्राः + ऐश्वर्यं इच्छन्ति । राजपुत्र विभूति चाहते हैं ।

सैनिका ओजस्विनं सेनापतिं मानन्ते—सैनिकाः + ओजस्विनं सेनापतिं मानन्ते । सैनिक तेजस्वी सेनापतिका संमान करते हैं ।

नागरिका औरसं राजपुत्रं मानन्ते—नागरिकाः + औरसं राजपुत्रं मानन्ते । नगरवासी लोग श्रेष्ठ राजपुत्रको मानते हैं ।

२ प्रचेता गोत्रभिदं जयति—प्रचेताः + गोत्रभिदं जयति । वरुण इंद्रको जीतता है ।

अश्वं जवंति—अश्वः + जवंति । घोड़े दौड़ते हैं ।

रुग्णा डिंभाः विलपन्ति—रुग्णाः + डिंभाः विलपन्ति । रोगी बच्चे रोते हैं ।

बालका दुग्धं पिबन्ति—बालकाः + दुग्धं पिबन्ति । लड़के दूध पीते हैं ।

जना बुद्धिमतः पृच्छन्ति—जनाः + बुद्धिमतः पृच्छन्ति । लोग बुद्धिमानों को पूछते हैं ।

बुभुक्षिता बहु खादन्ति—बुभुक्षिताः + बहु खादन्ति । भूखे लोग खूब खाते हैं ।

३। कुम्भकारा घटान् सृजन्ति—कुम्भकाराः + घटान् सृजन्ति । कुम्हार घड़ीको बनाते हैं ।

बालका भटिति गच्छन्ति—बालकाः + भटिति गच्छन्ति । लडके जल्दी जाते हैं ।

बालका ढक्कां स्पृशन्ति—बालकाः + ढक्कां स्पृशन्ति । लडके ढक्का छूते हैं ।

मेघा धवलाः संजाताः—मेघाः + धवलाः संजाताः । मेघ जेत हो गये ।

कन्या भृत्यान् आदिशन्ति—कन्याः + भृत्यान् आदिशन्ति । कन्यायें नौकरीको आज्ञा देती हैं ।

४। दिग्गजा नदन्ति—दिग्गजाः + नदन्ति । दिग्गज (दिशाओंके हाथी) चिघाडते हैं ।

बालका मातुलालयं गच्छन्ति—बालकाः + मातुलालयं गच्छन्ति । लडके मामाके घर जाते हैं ।

५। गृहस्था यतीन् पूजन्ति—गृहस्थाः + यतीन् पूजन्ति । गृहस्थ यतियोंको पूजते हैं ।

चंद्रमा रात्रिं भूषति—चंद्रमाः + रात्रिं भूषति । चंद्रमा रातको भूषित करता है ।

बालिका लताः क्लृप्तंति—बालिकाः + लताः क्लृप्तंति । लडकियां लताओं को काटती हैं ।

भृत्या वदन्ति—भृत्याः + वदन्ति । नौकर बोलते हैं ।

ब्राह्मणा हरिद्रां भिचन्ते—ब्राह्मणाः + हरिद्रां भिचन्ते । ब्राह्मण जल्दी मागते हैं ।

शुद्ध

अशुद्ध

६। बालकाः + कोकिलं पश्यन्ति ।

बालका कोकिलं पश्यन्ति ।

भृत्याः + चौरं प्रहरन्ति ।

भृत्या चौरं प्रहरन्ति ।

उन्नताः + तरवः मेघं स्पृशन्ति ।

उन्नता तरवः मेघं स्पृशन्ति ।

प्रजाः + प्रजापतिं पूजन्ति ।

प्रजा प्रजापतिं पूजन्ति ।

७। कृषीवलाः + खनित्त्रं भिचंते । कृषीवला खनित्त्रं भिचंते ।
 आचार्याः + छात्रान् उपदिशन्ति । आचार्या छात्रान् उपदिशन्ति ।
 वृक्षाः + फलानि मुचंति । वृक्षा फलानि मुचंति ।

तृतीय पाठ ।

(१) अकारसे पर विसर्ग और अकारको ओकार ।

बालकोऽञ्चति—बालकः + अञ्चति ।
 विद्वांसोऽन्नान् उपदिशन्ति—विद्वांसः + अन्नान् उपदिशन्ति ।
 गृहस्थोऽतिथीन् सेवते—गृहस्थः + अतिथीन् सेवते ।
 हरिणोऽरण्यं गच्छति—हरिणः + अरण्यं गच्छति ।

।

गृह ।

बालकः + आगच्छति—बालकोऽगच्छति—बालक आगच्छति ।
 साधवः + इन्द्रं अर्चन्ति—साधवोऽन्द्रं अर्चन्ति—साधव इन्द्रं अर्चन्ति ।
 मानवः + ईश्वरं पूजति—मानवोऽश्वरं पूजति—मानव ईश्वरं पूजति ।
 छात्रः + उपाध्यायं सेवते—छात्रोऽपाध्यायं सेवते—छात्र उपाध्यायं
 सेवते ।
 बालकः + उष्णं दुग्धं पिबति—बालकोऽष्णं दुग्धं पिबति—बालक
 उष्णं दुग्धं पिबति ।
 गृहस्थः + ऋषिं अर्चति—गृहस्थोऽऋषिं अर्चति—गृहस्थ ऋषिं
 अर्चति ।
 बालकः + एकाकी गच्छति—बालकोऽकाकी गच्छति—बालक
 एकाकी गच्छति ।

१। यदि अकारके बाद विसर्ग हो और उन विसर्गोंके बाद क्लृप्त अकार हो तो उन
 (पहिला अकार, बीचके विसर्ग, अतके अकार) तीनोंके स्थानमे एक 'ओ' कार होजायगा ।

सरितः + ऐरावतं लुभंति—सरितो ऽरावतं लुभंति—सरित ऐरावतं लुभंति ।

भ्रमरः + ओष्ठं दशति—भ्रमरोऽष्ठं दशति—भ्रमर ओष्ठं दशति ।

भिषजः + औदरिकान् निदंति—भिषजो ऽदरिकान् निदंति—भिषज औदरिकान् निदंति ।

गृह ।

अगृह ।

कोकिलः + कूजति ।

कोकिलो ऽकूजति ।

वृषभः + केशरिणं पश्यति ।

वृषभो केशरिणं पश्यति ।

जाल्मः + खट्वां आरोहति ।

जाल्मोऽखट्वां आरोहति ।

जनः + चक्रवाकं ईक्षते ।

जनोऽचक्रवाकं ईक्षते ।

अश्वः + चरति ।

अश्वो ऽचरति ।

छात्रः + कृतं वहति ।

छात्रोऽकृतं वहति ।

बालः + टिट्ठिभं पश्यति ।

बालोऽटिट्ठिभं पश्यति ।

धार्मिकः + ठक्कुरं अर्चति ।

धार्मिकोऽठक्कुरं अर्चति ।

योषितः + तडि पश्यंति ।

योषितोऽतडितं पश्यंति ।

मलिनः + धूत्कारं आचरति ।

मलिनोऽधूत्कारं आचरति ।

नार्यः + पतिं मानंते ।

नार्योऽपतिं मानंते ।

सर्पः + फणां वहति

सर्पोऽफणां वहति ।

चतुर्थ पाठ ।

विसर्गोको ओकार (१)

१। हरिणो गुहां अयते—हरिणः + गुहां अयते । हरिण गुहाका आश्रय लेता है ।

१—ऋस्व अकारके बाद विसर्ग, और उन विसर्गों के बाद वर्गका तीसरा, चौथा, पाचवां अक्षर तथा य, र, ल, व, और ह, होंगे तो विसर्गों के स्थानमें 'ओ' हो जायगा ।

बालको जननीं ईक्षते—बालकः + जननीं ईक्षते । लडका माको देखता है ।
 बालो डमरुं पश्यति—बालः + डमरुं पश्यति । लडका डमरु देखता है ।
 धनिनो दरिद्रान् भरंति—धनिनः + दरिद्रान् भरंति । धनी लोग गरीबों
 को पालते हैं ।

साधवो बालकान् स्पृशंति—साधवः बालकान् स्पृशंति । साधु लोग
 लडकोंको स्पर्श करते हैं ।

२।वीरो घोटकं इच्छति—वीरः + घोटकं इच्छति । वीर घोडाको चाहता है ।

मधुरो भंकारः श्रुतः—मधुरः + भंकारः श्रुतः । मधुर भंकार सुना ।

बालको टक्कां पश्यति—बालकः + टक्कां पश्यति । लडका टक्काको देखता है

गृहस्थो धर्मं शिञ्चते—गृहस्थः + धर्मं शिञ्चते । गृहस्थ धर्मको पढ़ता है ।

सर्पो भेकं बलभते—सर्पः + भेकं बलभते । साँप भेडकको खाता है ।

३।हस्तिनो नदंति—हस्तिनः + नदंति । हस्ती बिघाडते हैं ।

पक्षिणो मत्स्यान् खादंति—पक्षिणः + मत्स्यान् खादंति । पक्षि
 मछीको खाते हैं ।

४।बालको यतते—बालकः + यतते । बालक प्रयत्न करता है ।

चंद्रो रोचींषि वितरति—चंद्रः + रोचींषि वितरति । चंद्रमा किरण
 फैलाता है ।

नृपो लोभद्रुमं पश्यति—नृपः + लोभद्रुमं पश्यति । राजा लोभद्रुमको
 देखता है ।

बालको वदति—बालकः + वदति । लडका बोलता है ।

बालको हसति—बालकः + हसति । लडका हँसता है ।

अगुह

शुद्ध

गृहस्थः + साधुं सेवते—गृहस्थोसाधुं सेवते—गृहस्थः साधुं सेवते ।

बालकः + छोवनं क्षिपति—बालको छोवनं क्षिपति—बालकः छोवन
 क्षिपति ।

विद्वांसः + शिशून् उपदिशन्ति—विद्वांसो शिशून् उपदिशन्ति—विद्वांसः
शिशून् उपदिशन्ति ।

मृत्युः + आगच्छति—मृत्योऽगच्छति—मृत्यु आगच्छति ।

नद्यः + एधन्ते—नद्यो ऽधन्ते—नद्य एधन्ते ।

शान्तिरक्षकः + चौरं प्रहरति—शान्तिरक्षको चौरं प्रहरति—शान्ति-
रक्षकः चौरं प्रहरति ।

अरुणः + तपनः शोभते—अरुणो तपनः शोभते—अरुणः तपनः शोभते

पंचम पाठ ।

विसर्गों को रकार । (१)

१ हविरावर्जितं—हविः + आवर्जितं । धी ढाला ।

मतिरेधते—मतिः + एधते । बुद्धि बढ़ती है ।

साधुरागच्छति—साधुः + आगच्छति । साधु आता है ।

वधूरीहते—वधूः + ईहते । वधू चेष्टा करती है ।

२ मुनिर्गच्छति—मुनिः + गच्छति । मुनि जाता है ।

गुरुर्जीवति—गुरुः + जीवति । गुरु जीवता है ।

चमूदुर्गतिं प्राप्ता—चमूः + दुर्गतिं प्राप्ता । सेना दुर्गतिको प्राप्त हुई ।

ऋषिर्वधुं वदति—ऋषिः + वधुं वदति । ऋषि वधुको कहता है ।

३ अग्निघृतं दहति—अग्निः + घृतं दहति । आग धीकी जलाती है ।

कारुर्भषान् पश्यति—कारुः + भषान् पश्यति । बढई मच्छलियोंको

देखता है ।

गुरुर्ध्यायति—गुरुः + ध्यायति । गुरु ध्यान करता है ।

१—अकार, और आकारसे भिन्न किसी भी खर्से पर यदि विसर्ग होगे और उन विसर्गों के बादमें कोई भी खर् अथवा वर्गका तीसरा, चौथा पाचवा अक्षर, और य, ल, व, हहोंगे तो विसर्गों के स्थानमें 'र्' हो नायगा ।

शिशुर्भास्करं पश्यति—शिशुः + भास्करं पश्यति । लड़का सूरजको
देखता है ।

४ यतिर्नौकां आरोहति—यतिः + नौकां आरोहति । यति नाव पर
चढ़ता है ।

साधुर्मागधीं पठति—साधुः + मागधीं पठति । साधु मागधीको पढ़ता है ।

५ शत्रुयुद्धं इच्छति—शत्रुः + युद्धं इच्छति । शत्रु, युद्धको चाहता है ।
नरपतिर्यतिं पूजति—नरपतिः + यतिं पूजति । राजा यतिकी पूजा
करता है ।

कपिलोद्भद्रमुं आरोहति—कपिः + लोभद्रमुं आरोहति । बंदर
लोभद्रच पर चढ़ता है ।

साधुर्वसति—साधुः + वसति । साधु रहता है ।

शिशुर्हसति—शिशुः + हसति । लड़का हसता है ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

बालकः आगच्छति—बालकरागच्छति । बालक आगच्छति ।

अश्वः धावति—अश्वर्धावति । अश्वो धावति ।

शिशवः यतन्ते—शिशवर्यतन्ते । शिशवो यतन्ते ।

मुनयः अञ्चन्ति—मुनयरञ्चन्ति । मुनयोऽञ्चन्ति ।

बालकाः आगच्छन्ति—बालकारागच्छन्ति । बालका आगच्छन्ति ।

प्रचेताः नाथं अर्चन्ति—प्रचेता नाथं अर्चन्ति । प्रचेता नाथं अर्चन्ति ।

कोकिलाः कूजन्ति—कोकिलाकूजन्ति । कोकिलाः कूजन्ति ।

शुद्ध करो—

अग्निर्हविकाञ्चति । साधुर्मधुरार्वाचमार्पन्ते । मनोज्ञार्वीरुध-
ट्टाः । रामरंभर्षिबति । बध्वर्माद्विगृहाणि गच्छन्ति । निरंकुशा-
हिं कवयः । बुद्धिमंतर्जनार्यशर्लभते ।

षष्ठपाठ ।

विसर्गोको श, ष, स, (१) ।

- १ चतुरस्रौरो धृतः—चतुरः + चौरो धृतः ।
 वीराश्चर्माणि इच्छन्ति—वीराः + चर्माणि इच्छन्ति ।
 रविश्चक्षुषी तुदति—रविः + चक्षुषी तुदति ।
 लक्ष्मीश्चंद्रं गच्छति—लक्ष्मीः + चंद्रं गच्छति ।
 साधुश्चंडो जातः—साधुः + चंडो जातः ।
 बधूश्चंद्रमसं पश्यति—बधूः + चंद्रमसं पश्यति ।
 क्षुधात्ता गौश्चरति—क्षुधात्ता गौः + चरति ।
 आचार्यश्चात्र उपदिशति—आचार्यः + चात्र उपदिशति ।
 भृत्याश्चिन्नान् तरुन् आहरन्ति—भृत्याः + चिन्नान् तरुन् आहरन्ति
- २ कारुष्टकं इच्छति—कारुः + टकं इच्छति ।
 छात्रलकारं पठति—छात्रः + लकारं पठति ।
- ३ भृत्यस्तरुन् क्तन्ति—भृत्यः + तरुन् क्तन्ति ।
 तपनस्तापं वितरति—तपनः + तापं वितरति ।
 बालस्थूतकारं करोति—बालः + स्थूतकारं करोति ।
 शब्द करो—

रामो (२) सौमित्रिं आभाषते । विविधा काननद्रुमार्शभन्ते ।
 चंदनशीतलरनिलर्वहति । शैलार्विराजन्ते । सुगन्धयुक्तसुखस्पर्शहिमावह
 र्वायुःवहति । विशाली शास्त्रलीतरु तिष्ठति । पक्षिण निवसन्ति ।
 वायसो प्रबुद्धो पाशवंतं व्याधं पश्यति । कपोतराजो सपरिवारवियंतं

१—किसी भी स्वरसे पर विसर्ग होंगे और उन विसर्गोंसे पर यदि च, छ, जोगे तो उन विसर्गों के स्थानमें 'श' यदि ट, ठ, होंगे तो 'ष' और त, थ, होंगे तो 'स' को जायगा ।

२—स्वरसे पर विसर्ग होंगे और उन विसर्गोंसे पर क, ख, प, फ, श, ष, स, होंगे तो विसर्गही रहेंगे कुछ भी परिवर्तन न होगा ।

गच्छति । कपोतराजो तंडुलकणलुब्धान् कपोतान् वदति । हृष्टपुष्टांगमृगो भ्राम्यन् अवलोकति । गलितनखनयनर्जरत्नवः गृध्रो प्रतिवसति । वृक्षवासिन धर्मज्ञानरता विश्वासभूमयः । अभ्यागतरतिथि पूज्यः । मार्जारार्हि मांसरुचया ऽभवन्ति । मार्जारभूमिं स्पृशति ।

साहित्य परिचय ।

(चवचूडानणि, द्वितीपदेश, आदि ग्रंथोंके नाना प्रकारके वाक्य बता २ कर

प्रयोत्तरोसे शिवादेना चाहिये ।)

१ कुरुवंशीया नृपतयः शुद्धाः सफलकर्माणः सार्वभौमाः स्वर्गसुक्तिवर्त्मानश्च भवन्ति । श्रेयांसादयो राजानो यथाविधि जिनं अर्चन्ति, यथाकामं अर्थिनोऽवन्ति, यथापराधं च दोषिणोऽदन्ति, इति प्रसिद्धिः । कौरवास्त्यागिनोऽल्पभाषिणो विजिगीषवश्च । कुरुवंशीया युवराजाः शिञ्जिता भवन्ति युवकाश्च यथाकालं उद्वहन्ति । परंतु वृद्धा जैनीं दीक्षां धारयन्तो मुनिवृत्तयो धर्मं ध्यायन्तस्तनुत्यजा भवन्ति ।

अपराधतशब्द—

यथाविधि—विधिके अनुसार ।

यथापराधं—अपराधके अनुसार ।

यथाकामं—इच्छाके अनुसार ।

यथाकालं—ठीक समय पर ।

भाषा अर्थ—

२ कुरु वंशके राजा लोग शुद्ध, सफलप्रयत्न, संपूर्ण पृथिवीके ईश्वर, और स्वर्ग तथा सुक्तिको जाने वाले होते हैं । श्रेयांस आदिक राजा विधिके अनुसार जिनेंद्रको पूजते हैं । अतिथियोंको इच्छा के अनुसार संतुष्ट करते हैं और अपराधके अनुसार दोषियोंको दंड देते हैं इसभातिकी प्रसिद्धि है । कौरवलोग दानी परिमित बोलनेवाले, और जयके अभिलाषी होते हैं । कुरुवंश

के युवराज शिक्षित होते हैं और युवा होने पर योग्यअवस्थामें विवाह करते हैं । परंतु वृद्ध होने पर जैनधर्मकी दीक्षा धारण कर मुनिकी वृत्ति वाले होते हुये और धर्मको ध्याते हुये शरीर को छोड़ते हैं ।

१ प्रश्नोत्तर—

प्र० के (कौनसे) नृपतयः	प्र० कान् अवन्ति, कान् अर्दन्ति
उ० कुरुवंशीयाः ते (वे)	उ० अर्थिनः, दोषिणः
प्र० किंविधाः नृपतयः	प्र० पुनः किंविधाः कुरुवंशीयाः
उ० ते शुद्धा इत्यादि	उ० ते त्यागिन इत्यादि
प्र० के शुद्धा इत्यादि	प्र० अपि राजपुत्राः शिक्षिता
उ० कुरुवंशीया नृपतयः	भवन्ति
प्र० का (क्या) प्रसिद्धिः	उ० ते शिक्षिता भवन्ति एव
उ० अयांसादयो राजानो यथा-	प्र० के उद्बहन्ते
विधिं जिनं अर्चन्ति इत्यादि	उ० युवका न तु शिगवः
प्र० कं (किसको) अर्चन्ति	प्र० के मुनिवृत्तयः
उ० जिनं	उ० वृद्धाः न तु युवकाः
प्र० किंविधं वृद्धचरितं (वृद्धोंका क्या काम है)	
उ० वृद्धा जिनदोक्षां धारयन्तो मुनिवृत्तयो धर्मं ध्यायन्त इत्यादि	

संस्कृत वगामी—

रामचन्द्र लक्ष्मणको कहते हैं । वर्षा आगई है । बादल (नभ स्थल) मेघसंवृत है । ग्रीष्मपौडित पृथिवी आंसू छोड़ती है । ठंडी २ हवा चलरही है । प्रफुल्लितवृक्षोंको मेघधारा सींच रही है । मेघ गर्ज रहा है । विद्युत् नोलमेघोंका आश्रय लेती है और शोभती है । सूर्य मेघरुद्ध है इसलिये प्रकाशित नहीं होता है । नदियां बढ़ती हैं । वनवासी जोव अपने अपने (स्व) स्थानका आश्रय

ले रहे हैं। सृग समूह जहां (यत्र) तहां (तत्र) स्थित है। अष्टापद मेघको स्पर्श करता है ऊपर (ऊपरि) कूदता है (कूर्दति) पर विफल प्रयत्न होता है। हाथो चिंघाडते है, सिंह गर्जते है, खरगोश (शशक) बिलमें घुसते है, समय दृष्टव्य है। दिशायें बहुत (बहु) शोभती है। इंद्र धनुष मनको हरण करता है।

प्रथमाला—

का समागता। किंविधं नभः। का वाष्पाणि सुचति। अपि (क्या) पवनो वहति। को नदति। का नीलमेघं अयते। कौटुशः सूर्यः। का एधंते। किविधा वनवासिनो जीवाः। कुत्र (कहां) तिष्ठति सृगसमूहाः। कं स्पधेते अष्टापदः, किं च आचरति। अधुना गजसिंहशशकाः किं आचरंति (करते है)। कौटुशं वनं।

निम्न लिखित विषय पर संस्कृतमें प्रश्नोत्तर करो—

(१) हंत (हर्ष है) प्रभातप्रायो जातः। अस्तोन्मुखो भगवान् निशाकरः, दिनकरस्तु उदयोन्मुखः। सलिनं पश्चिम दिगंगनं उज्ज्वलं तु पूर्वं। स्नानानि कुमुदानि, उत्फुल्लानि तु कुवलयानि। महान् रमणायः समयः। उदुवुजाः कूजनमुखराः विहंगमाः। विकसितानि सुरभीणि कुसुमानि। शिशिरसुंदराणि श्यामलानि दूर्वाक्षेत्राणि। सुरभिशीतलः समीरणो वहति। लोहितो मधुरो बालातप द्यातते। अनुचितं अधुना शयन। परिहरणायं इदम् (यह) इदानीं क्षुद्रा मधुकरा अपि स्वकर्मनिरताः छात्रास्तु मानवाः अतः पठनीयं।

हिंदी अर्थ—

हर्ष है कि प्रायः सबेरा हो चुका है। भगवान् चंद्र अस्त होने वाले है सूरज उदयके सन्मुख है। पश्चिम दिशाका आगन अधकार

१—अव्ययोंके न कोई लिंग होता है और न कोई वचन। इस लिये अव्ययोंके रूप नहीं चलते। वाक्योमें जैसीकी तैसीही रखदी जाती हैं। जिस वाक्यमें कोई क्रिया न लिखी हो उसमें वर्तते (हैं) भवति (होता है) समझना चाहिये।

मय और पूर्वदिशाका प्रकाशमय है । कुसुद (कुई फूल) स्नान हो गये है लेकिन सूरजमुखी फूल खिलगये है । समय बड़ाही मनोहर है । कूजनेवाले पक्षी जाग गये है । सुगंधित फूल विकसित हो गये है । हरे हरे दूबके खेत ओससे सुंदर दौख पडते है खुशबूदार ठंडी हवा चल रही है । लाल और सुंदर सूरज चमक रहा है । इस समय सोना अयोग्य है । इसको छोडना चाहिये । इस समय छोटे भौरे भी अपने काममें लगे है विद्यार्थी तो मनुष्य है इसलिये पढना चाहिये ।

हिंदो बनाओ—

ब्रह्मदत्तनामा सम्राट् एकं स्वभवनमायातं परिव्राजकरूपिणं देवं पृच्छति । “कुत्र महासिष्ठानि एतादृशानि (ऐसै) फलानि वर्तन्ते ? तत् श्रुत्वा परिव्राट् वदति । ” “मदीयमठसमीपस्था वहवो वृक्षाः तत्र बह्वनि वर्तन्ते” ततः (इसके बाद) शुभाशुभमविचारयन् जिह्मालंपटो नृपस्तत्र गंतुं (जानेके लिये) आरभते । ततः सागरसमीपं गत्वा (जाकर) परिव्राट् सम्राज अतिदुःखं यच्छति । दुःखं अनुभवन् सम्राट् पंचनसस्कारसंज्ञं स्मरति । देवश्च मारयितुं समर्थो न भवति ।

अधुना मध्याह्नसमयः, महान् निदाघः (धूप), उष्णः पवनो वहति । पथिका मार्गं गच्छन्ती महान्तं कष्टं अनुभवन्ति अत एव एकोऽपि (भौ) पांथो नयनपथं न अवतरति । सर्वत्र निस्तव्यता (शूनसान) वर्तते । पक्षिणोऽपि स्वकौयान् नीडान् आश्रयति । परं (लेकिन) क्षत्रियपुत्री अश्वारोहिणी (घुड़ सवार) वोरौ युवानो कुत्र अपि गच्छन्ती दृष्टिपथं (नेत्रोंके सामने) अवतरतः । एको श्वेत घोटकरोही द्वितीयश्च लोहिताश्वारोही । द्वावपि भ्रातरौ ।

प्रश्नोत्तरमाला—

- १ कः कं पृच्छति । कः प्रश्नः । किम् उत्तरं ? नृपः किं आचरति ।
- २ कौटुम्भः समयः । पथिकाः किं न मार्गं गच्छन्ति । कौ नयन-गोचरतां गतौ ? ।

षष्ठ अध्याय ।

सर्वादि शब्दोका व्यवहार ।

प्रथम पाठ ।

अकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सर्वः	सर्वं	न अवगच्छति ।	सब लोग	सब (पदार्थ)	नहीं जानते हैं ।
दुर्जनाः	सर्वं	द्रुजंते ।	दुर्जन	सबकी	निंदा करते हैं ।
अन्यः	अन्यं	पृच्छति ।	दूसरा	दूसरेकी	पूछता है ।
२ अन्यौ	शास्त्राणि	गाहते ।	अन्य दो पुरुष	शास्त्रोंकी	आलोचना करते हैं ।
अन्यः	अन्यौ प्रबंधौ	पठति ।	दूसरा	अन्य दो प्रबन्धोंकी	पढ़ता है ।
३ सर्वे	अध्यापकान्	मानन्ति ।	सब लोग	अध्यापकोंकी	मानते हैं ।
देवाः	सर्वान्	तिजंते ।	देव	सबकी	चसा करते हैं ।
साध्वः	अन्यान्	सेवन्ते ।	साधु लोग	दूसरोंकी	सेवा करते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमे लाकर वाक्य बनाओ—

अन्यौ, सब, अन्यं, सर्वौ, सर्वे ।

सर्वशब्दक रूप—

एक० द्वि० बहु०

प्रथमा—(१)सर्वः सर्वौ सर्वे ।

द्वितीया—सर्वं ,, सर्वान् ।

द्वितीय पाठ ।

तद् (१) यद्, किम् (२) शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सः	बालकान्	पृच्छति ।	यद्	बालकोंको	पूछता है ।
सर्वे	तं	निंदन्ति ।	सब	उसको	निंदा करते हैं ।
यः	घटं	सृजति ।	जो	घड़ेको	बनाता है ।
सर्वे	यं	अर्चन्ति ।	सब	जिसको	पूजते हैं ।
कः	तं	उपदिशति ।	कौन	उसको	उपदेश देता है ।
स्वामी	कं	आदिशति ।	स्वामी	किसको	आज्ञा देता है ।
२ तौ	यौ	मानन्ते ।	ये दो	जिनदोको	मानते हैं ।
यौ	तौ	पृच्छतः ।	जो दो	उन दोको	पूछते हैं ।
कौ	मातुलालयं	गच्छतः ।	कौन दो	मामाके घर	जाते हैं ।
तौ	कौ	इच्छतः ।	३ दो	किन दोको	चाहते हैं ।
३ ते	यान्	पृच्छन्ति ।	वे	जिनको	पूछते हैं ।
के	कान्	मानन्ते ।	कौन लोग	किसका	सम्मान करते हैं ।
ये	तान्	उपदिशन्ति ।	जो लोग	उनको	उपदेशदेते हैं ।

निम्न लिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

यं, ये, तान्, यौ, के, कान्, सः, तं, तौ, ।

१—तद् शब्दके लकारकी प्रथमाके एकवचनमें 'स' आदेश होता है । त्यत्, तद्, यत्, अदम्, इदम्, एतद्, और दि ये सात शब्दोंके अत अक्षरके स्थानमें 'स' हो जाता है इस निये इनकी अकारांत समझना चाहिये और इनके रूप सर्व शब्दकी भांति चलाने चाहिये । जैसे—यत् शब्दकी 'य' समझा तो रूप य', यौ ये आदि सर्व शब्दकी भांति दिये । २—किम् शब्दकी 'क' शब्द समझना चाहिये ।

तृतीय पाठ ।

इदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अयं	सुखं	इच्छति ।	यह	सु	चाहता है ।
स्वामी	इमं	तिजते ।	स्वामी		क्षमा करता है ।
२ इमौ	कं	पृच्छतः ।	वे दोनों	किसकी	पूछते हैं ।
स	इमौ	वदति ।	वह	इन दोको	कहता है ।
३ इमे	पुस्तकानि	पठन्ति ।	वे	पुस्तकें	पढ़ते हैं ।
सर्वे	इमान्	गर्हन्ते ।	सब	इनकी	निंदा करते हैं ।

अथ ।

अथ ।

कौ	अयं	पृच्छतः ।	कौ	इमं	पृच्छतः ।
इमं	सुखं	इच्छन्ति ।	इमे	सुखं	इच्छन्ति ।
ते	इमे	मानन्ति ।	ते	इमान्	मानन्ति ।

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अयं, इमौ, इमे, इमं, इमौ, इमान् ।

चतुर्थ पाठ ।

अदस् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ असी	आश्रमं	गच्छति ।	यह	आश्रमकी	जाता है ।
अयं	अमुं	वदति ।	वह	इसकी	कहता है ।
२ अमू	वस्तूनि	विनिमयेते ।	यह दी जने	वस्तुओंका	लेनदेन करते हैं ।
शिक्षकः	अमू	पृच्छति ।	शिक्षक	इनदोकी	पूछता है ।
३ अमी	सर्वान्	ईजन्ते ।	वे	सबकी	निंदा करते हैं ।
सर्वे	अमून्	तिजन्ते ।	सब	इनकी	क्षमा करते हैं ।

अग्रह ।

ग्रह ।

बालकः अमी पृच्छति । बालकः अमून् पृच्छति ।
अमी गृहं गच्छति । असी गृहं गच्छति ।
अमू तान् उपदिशंति । अमी तान् उपदिशंति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

असी, अमू, अमी, अमुं, अमू, अमून् ।

पंचम पाठ ।

पुंलिङ्ग सर्वनाम शब्दोंके साथ विशेषणका प्रयोग ।

पापात्मा अयं गुणवंतं तं पापी यद् उस गुणवान्को मारता
रिषति । है ।

गरीयांसौ इमी हीनान् बड़े ये दो मने हीन सब लोगोंकी
सर्वान् निन्दतः । निंदा करते हैं ।

उदारमतयः सर्वे दरिद्रान् उदारमति सब लोग दूसरे दरिद्रोंकी
अपरान् भरंति । पालते हैं ।

लघुचेतसः इमे निस्वान् लघुचित्तवाले ये लोग इन दरिद्रोंकी
अमून् गर्हते । निंदा करते हैं ।

बुद्धिमंती तौ विदुषः इमान् वे दो बुद्धिमान् इन बुद्धिमानोंकी
पृच्छतः । पूछते हैं ।

निर्बोधः कः तं ज्ञानिनं न कौन मूर्ख उस ज्ञानीको पास
व्रजति । नहीं जाता है ।

अग्रह ।

ग्रह ।

पापकृतः अयं पुण्यात्मानं तान् पापकृत् अयं पुण्यात्मनः तान्
गर्हते । गर्हते ।

विद्वांसौ इमे मूढान् अमू विद्वांसः इमे मूढौ अमू
उपदिशंति । उपदिशंति ।

अगुह

शुद्ध

संहिताः अयं जालं हरन्ति । संहिताः इमे जालं हरन्ति ।
 शोकार्ताः ते विलपन्तौ वृक्ष- शोकार्ताः ते विलपन्तः वृक्ष-
 वासिनं सर्वान् पृच्छन्ति । वासिनः सर्वान् पृच्छन्ति ।

नीचे लिखे विशेषणोक्तो सर्वनाम शब्दोके साथ लगाकर वाक्य बनाओ—

मतिमन्तः, ज्यायांसौ, गुणिनः, सार्वभौमान्, मेघाश्रयिणं, लघु-
 चेताः, पापकर्माणी, विद्यावतः, कनीयांसः, गच्छन्तं, दृष्टाः, श्रुतवन्तः
 ध्यायतः, रोदनानुसारिणी ।

शुद्ध करो—

कन्यालिप्सुः ते स्वयंवराः कन्या इच्छन्ते । कः सृगं त्रासितवन्तः ।
 ज्यायांसः अमू कनीयासं तान् उपदिशन्ति । विदुषः सर्वः मूर्खान्
 इमे तिजन्ते । गायन्तः सः श्रोतारं अमून् वदति । आश्रमागतौ
 असी ध्यायन्तः तान् प्रणमतः । सारगर्भाः अमू श्रुताः । विचारकः
 इमे दोषिणः तं अर्दन्ति ।

एक एक योग्य विशेषण रखकर वाक्य पूरे करो—

—असी—इमान् पठति । —ते—अमू
 निन्दन्ति । —सर्वे—तान् अर्चन्ति । —अमू—तौ महतः ।

उपयुक्त सर्वनाम लगाकर वाक्य पूरे करो—

—महामतयः—अपराधिनः—तिजन्ते । बलवान्—
 दुर्बलान्—अर्दन्ति । गच्छन्तः—तिष्ठन्तः—उपदिशन्ति ।
 साधुशीलौ—परोपकारिणः—मानिते । शिद्धानुरागी—
 विद्यादातारं—सेवते ।

संस्कृत बनाओ—

वह जीवधर उसी काष्ठांगारको मारता है जिसने उसके पिता
 को मारा था (हन्तिस्म) । ये लोग उस रावणके पास जाते हैं, जिसने

सीताको हरा था (हरतिस्म) । ये ही शास्त्रभक्त वृद्धसेवी भूपतिगण शत्रुओंको पराजित करते हैं । इस वेलको वह किसान चाहता है । यह बड़ा भारी अपराध है पर इसको भी वह सहता है । अन्य विद्वान क्या कहते हैं । दरिद्रताको कोई भी नहीं चाहता है । वह त्रेणिक (विंवसार) सर्वत्र प्रसिद्ध है जो पहिले बौद्ध और पश्चात् जैन हुआ (भवतिस्म) ।

हिंदी बनाओ—

अन्यबधूभैवित्रो वाला अमु राजानं तथा अतिक्रामति यथा सागरं गन्त्रो स्रोतोवहा (नदी) मार्गस्थं महीधरं अतिक्रामति । सागरोऽयं महागंभीरः । असी सूर्यो मरौचिं वितरति । अमी मत्स्या जलान् उत्क्षिपन्ति । कोऽयं जनः ? य एवं स्नानार्थं नदीं गच्छति । स एव अयं यो मुनीन् सेवतेच्छातान् च उपदिशति । श्मशानभूमिं गतास्ते तं मुनिं प्रणतवन्तः । सोऽपि मुनिराशौर्वादं दत्तवान् । असुं ग्रंथं पठित्वा (पढ़कर) सर्वे छात्रा गृहं गताः । एष निर्धनो वनं गच्छति । केचित् तं श्लाघन्ते अन्ये च निन्दन्ति । अयं एव प्रियः सखा । सर्वे गुणाः कांचनं आश्रयन्ति । का अपि शंखरो (वारहसिङ्गो) नदीजल पिबन्ती प्रतिबिम्बितं आत्मरूपं दृष्ट्वा महत् सुदं लब्धवती । ततः पादप्रभृति (वगैरैः) शिरःपर्यन्तं सर्वान् अवयवान् एकैकशो (एक एक करके) निरूपयन्तो गदितवती “एतद् विषाण (सींग) युगलं कियत् (कितने) मनोहरं वर्तते । कथं (कैसे) सुंदरे नयने, ये कमलानि अपि जयतः । कथं अगं कुसुमसदृशं कोमलं । परं (लेकिन) पादा एव लज्जा कराः । इमे कृशा दुर्दर्शनाश्च वर्तते ।

परिशिष्ट ।

पूर्व शब्द ।

(१) एतत् (यह) शब्द (एवं त्यद्)

एक०

द्वि०

बहु०

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथ०—पूर्वः पूर्वीं पूर्वे, पूर्वाः एषः एतौ एते ।

द्वि०—पूर्वं पूर्वीं पूर्वान् एतं, एनं एतौ, एनौ एतान्, एतान्

इसी तरह-स, अंतर, पर, अवर, उत्तर,
दक्षिण, अपर, अधरके रूप समझना ।त्यद् (वह) के रूप प्रथमाके एकवचन
में स्यः होगा ।

(२) एक (मुख्य, कोई) शब्द ।

(३) द्वि (दो) शब्द ।

प्रथ०—एकः एकौ एके ० द्वौ ०

द्वि०—एकं एकौ एकान् ० द्वौ ०

(४) प्रथम (पहिला)

प्रथ०—प्रथमः प्रथमौ प्रथमे, प्रथमाः ।

द्वि०—प्रथमं प्रथमौ प्रथमान् ।

१—एतद् तथा इदम् शब्दके द्वितीया विभक्त्यमें—एन, एनौ, एनान्, इस तरहकी भी रूप होते हैं । इन रूपोंका प्रयोग सब जगह नहीं करते । जब एक बार इदम्, अथवा एतद्, शब्दका प्रयोग एक पदार्थके लिये कर चुके हैं और फिर दूसरी बारभी उसी पदार्थके लिये इदम्, अथवा एतद्का प्रयोग करना है तब इन रूपोंका प्रयोग करते हैं । जैसे—अथ धनवान् वर्तते (यह धनवान् है) अत एन सर्वे मानन्ति (इस लिये इसका सब संमान करते हैं) यद्वा एत सर्वे मानन्ति कहना अशुद्ध है । २ । एक शब्दका अर्थ जब कि अकेला होता है अर्थात् जब किसीकी सख्या बताता है तब एकवचन में रूप चलते हैं द्विवचन बहुवचनमें नहीं । ३—द्वि शब्दको एकवचन, बहुवचन नहीं होता । ४—इसी तरह—चरम, अल्प, अर्द्ध कतिपय, नेम और जिन शब्दोंके अंतमें 'तय' है उन शब्दोंके रूप होते हैं ।

संस्कृत बनाओ—

यह लड़का सुशील है इसलिये इसको सब मानते हैं । इस विद्यार्थीने संस्कृतप्रवेशिनी पढली है (पठितवान्) इसलिये इसको जैनेन्द्र पढाओ (पाठय) ये दोनों दुष्ट हैं इससे लोग इनको निंदा करते हैं । ये धार्मिक हैं इसलिये देव भी इनको नमते हैं । ये लोग विद्वान् हैं इससे इनको सब पूजते हैं । कोई कहते हैं कि (यत्) यह जीव मोक्ष जाकर (गत्वा) लौट आता है (प्रत्या-गच्छति) और भ्रमण करता है पर पूर्वआचार्योंने इस बातका खंडन किया है (प्रत्याख्यातवन्तः) ।

हिंदी बनाओ—

ज्ञातिकुलैकसंश्रयां भर्तृमतीं नारीं सतीं अपि जनोऽन्यथा विशंकते । अतो बंधवः प्रिया अप्रियां वा स्त्रीं पतिगृहं प्रति प्रेषयन्ति (भेजते हैं) । परपीडनं दुष्टस्वभावो ऽतस्तान् सज्जनास्त्यजन्ति । बुद्धि-मंतः स्वसामर्थ्यं वोक्ष्य दानादिकं आचरन्ति । ये विचारशून्यास्ते आत्मानं पण्डितं मन्यमानाः गर्वं वहन्ति । महान्तो जनाः परस्परं विव-दन्ते होनाश्च दुःखं अनुभवन्ति । यो हिताहितं न बोधति स प्रसन्नो-ऽपि हानिं एव यच्छति । मधुरा वाणी कल्याणकारिणी । पण्डितः स खलु ज्ञेयो यो नित्यं भाषते मितं । जीवन् नरो भद्रं (कल्याण) शतानि पश्यति । धार्मिका एते अतः एनान् देवा अपि नमन्ति । इमं तडागं भ्रमराः सेवन्ते अथो (श्रीर) एन विहायसञ्च । एतौ जनौ अर्थिनः सेवन्ते अथो एनौ मित्राणि अपि । सर्वः स्वार्थं पश्यति । सूर्यो हि सहान् उपकारकः ।

षष्ठ पाठ ।

स्त्रीलिंग ।

(१)—आकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सर्वा	श्वश्रू'	पूजति ।	सब (स्त्री)	सासुको	पूजती हैं ।
साधुः	सर्वा'	उपदिशति ।	साधु	सब (स्त्री) को	उपदेशदेता है ।
जननी	अन्यां	सेवते ।	मा	दूसरी (स्त्री) को	सेवती है ।
२ अन्ये	सर्वा'	सेवेते ।	अन्य दो स्त्रिया	सब (स्त्री) को	सेवती हैं ।
पुत्रशोकः	अन्ये	तुदति ।	पुत्र शोक अन्य दो (स्त्री) को	कष्ट देता है ।	
३ सर्वाः	देवान्	अर्चति ।	सब (स्त्रिया)	देवोंकी	पूजा करती हैं ।
साधुः	सर्वाः	उपदिशति ।	साधु	सब (स्त्रियों) को	उपदेश देता है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

सर्वाः, अन्ये, अपरा, अन्यां, अपरे, सर्वे, अपराः ।

सप्तम पाठ ।

तद् यद् किम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सा	बालिका'	वदति ।	वह	बालिकाको	कहती है ।
बालिका	तां	पृच्छति ।	लड़की	उसको	पूछती है ।
या	तं	अर्दति ।	जो (लड़की)	उसको	दुख देती है ।

१—पहिले बतला चुके हैं कि ऋष अकारात शब्दोंको दीर्घ आकारात कर देनेसे वे प्रायः स्त्रीलिंग हो जाते हैं उसी नियमके अनुसार सब आदिक शब्दोंको भी स्त्रीलिंगमें दीर्घ आकारात कर देना चाहिये । तद् आदिक पहिले बताने गये शब्द व्यञ्जनांत होने पर भी अकारात हो जाते हैं यह भी बतला चुके हैं इस लिये उनको भी उसी तरह स्त्रीलिंग बनाकर रूप चलाने चाहिये । द्वितीय अध्यायकी पहिले पाठके समान इन सर्व आदिकोंके रूप होंगे कुछ अंतर नहीं होता है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सः	यां	उद्वहते ।	वह	मिसकी	ब्याहता है ।
का	वाचं	भाषते ।	कौन (स्त्री)	वाणी	बोलती है ।
वालिका	कां	स्मृशति ।	लडकी	किस (लडकी) को	कूती है ।
२ ते	वालिकां	वदतः ।	वे दो (स्त्रिया)	लडकीको	कहती हैं ।
वालिका	ते	पृच्छति ।	लडकी	उन दो (स्त्रियों) को	पूछती है ।
ये	तं	अद्वैतः ।	जो दो (स्त्री)	उसको	पीडा देती हैं ।
वालिका	के	स्मृशति ।	लडकी	किन दो (स्त्री) को	कूती है ।
३ ताः	वालिकां	वदन्ति ।	वे स्त्रिया	लडकीको	कहती हैं ।
ताः	याः	उपदिशन्ति ।	वे स्त्रिया जिन (स्त्रियों) को	उपदेश देती हैं ।	
प्रभवः	काः	आदिशन्ति ।	स्वामी लोग	किन (स्त्रियों) को	आज्ञा देते हैं ।

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

या, ये, याः, सा, ते, ताः, का, के, काः, यां, ये, याः, तां, ते, ताः, का, के, काः, ।

अष्टम पाठ ।

इदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ इयं	वाचं	भाषते ।	यह (स्त्री)	वाक्य	कहती है ।
जननी	इमां	पृच्छति ।	मा	इस (स्त्री) को	पूछती है ।
२ इमे	खसुरालयं	गच्छतः ।	वे दोनों (स्त्रियां)	खसुरालको	जाती हैं ।
श्वश्रूः	इमे	आदिशति ।	साम्	इन दो (स्त्रियों) को	आज्ञा देती है ।
३ इमाः	कं	पृच्छन्ति ।	वे स्त्रियां	किसको	पूछती हैं ।
कः	इमाः	ईक्षते ।	कौन	इन स्त्रियोंको	देखता है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

इयं, इमे, इमाः, इमां, इमे, इमाः ।

नवम पाठ ।

अदस् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ असी	भृत्यां	तर्जति ।	यह (स्त्री)	नीकरनीको	ताडना देती है ।
परिचारिका	अमूँ	मानते ।	नीकरनी	इस (स्त्री) को	मानती है ।
२ अमू	बालिकां	पृच्छतः ।	ये दो स्त्रियां	लड़कीको	पूछती हैं ।
बालिका	अमू	पृच्छति ।	लड़की	इन दो स्त्रियोंको	पूछती
३ अमूः	वाचं	भाषते ।	ये स्त्रियां	' वात '	कहती हैं ।
स्वामिनौ	अमूः	पृच्छति ।	मालकिन	इन स्त्रियोंको	पूछती है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

असी, अमू, अमूः, अमूँ, अमू, अमः ।

दशम पाठ ।

(स्त्रीलिंग सर्वनामशब्दोंका विशेषणोंके साथ व्यवहार)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सुंदरी सा	मनोज्ञां	इमां	सुंदरी वह	मनोज्ञ इसको	देखती है ।
		पश्यति ।			
सुंदर्यौ	अम	मनोज्ञे ते	सुंदरी ये दोनों	मनोज्ञ उन दोनोंको	देखती हैं ।
		पश्यतः ।			
ज्यायस्यः	इमाः	रुदतीः ताः	अच्छ ये (स्त्रियां)	रोती हुईं	उनको
		उपदिशंति ।			उपदेश देती हैं ।
भृत्याः	महानुभावां	इमां	भृत्य लोग	इस महानुभाव	स्त्रीको
		सेवते ।			सेवते हैं ।
दात्र्यौ	इमे	गृहीत्वौः सर्वाः	द देने वाली	ये दो स्त्रियां	लेने वाली
		स्पृशतः ।			सब स्त्रियोंको छूती हैं ।

कर्ता कर्म क्रिया । कर्ता कर्म क्रिया ।

शिक्षार्थिनी असौ शिक्षयित्री शिक्षाको चाहने वाली यह स्त्री उस शिक्षिका
तां प्रणमति । स्त्रीको प्रणाम करती है

गच्छन्त्यौ एते पृच्छन्तीं अमूं जाती हुई ये दो स्त्रियां पूछने वाली
वदतः । इस स्त्रीको कहती हैं ।

धर्मपरा एषा साध्वीं अमूं धर्ममें तत्पर यह स्त्री इस साध्वी
अर्चति । को पूजती है ।

पूर्वाः कथाः, श्रुताः । पहिली कथायें सुनीं ।

ब्रह्मचारिणः उत्तराः पुस्तिकाः ब्रह्मचारी लोग वादकी पुस्तकें
पठन्ति । पढ़ते हैं ।

स्वर्गं गन्तुं सा कठोरं तपः स्वर्गकीजानेवाली वह स्त्री कठोर
चरति । तप करती है ।

श्वेतवस्त्रधारिणी द्रव्यं साध्वी श्वेत वस्त्र धारण करनेवाली यह साध्वी
अर्चन्तीं इमां वदति । पूजनेवाली इस स्त्रीको कहती है ।

अथ

अथ

शुद्धवसना एते दात्रीं अमूं शुद्धवसने एते दात्रीः अमूं
अंचतः । अंचतः ।

रामदासः मेध्यां इमाः रामदासः मेध्याः इमाः
वाञ्छन्ति । वाञ्छन्ति ।

रुदती सर्वाः अस्पृष्टां एताः रुदत्यः सर्वाः अस्पृष्टाः एताः
भाषन्ते । भाषन्ते ।

द्रव्यं जैनपुस्तिकाः सर्वा द्रव्यं जैनपुस्तिका सर्वा
पठिताः । पठिता ।

शिष्याः पवित्रां एताः शिष्याः पवित्राः एताः
आहरन्ति । आहरन्ति ।

इमा साध्वः अमू पवित्राः इमाः साध्वः अमू पवित्रे
पश्यन्ति । पश्यन्ति ।

उज्ज्वला एते द्योतते । उज्ज्वला एषा द्योतते ।

क्लेशदायिन्यः इयं संजाताः । क्लेशदायिन्यः इमाः संजाताः ।

वेगवत्यः असौ एधन्ते । वेगवत्यः अमू एधन्ते ।

बुद्धिमत्स्यौ असौ लज्जमानाः बुद्धिमत्स्यौ अमू लज्जमाने

अमू पृच्छतः ।

अमू पृच्छतः ।

शुद्ध करो—

सर्पाकाराः एषा वर्तते । श्वेताः अमू शोभेते । विदुषी सर्वाः
मनोहारिणीं इमाः वदन्ति । क्षुधिता इमे पिपासितां एताः पृच्छतः ।
साध्वः असौ अर्चितवतीं अमू स्मृशति । के ताः गच्छन्ति । असौ
बालिकाः किंविधां एताः पश्यन्ति । का अमू आगच्छति । बालकः
का राज्ञीं पश्यति । सा कां पृच्छति । ताः अमू पृच्छन्ति । अपि
(क्या) ते विदुष्यः । ये गुणवत्यः ते यशः लभन्ते ।

नीचे लिखे शब्दोंसे एक २ वाक्य बनाओ लेकिन सर्वादि शब्दोंका प्रयोग करना आवश्यक है ।

पराजिताः, परिवर्द्धमानां, विभ्रत्स्यौ, गच्छन्तो, रुदतीः, स्त्रियमाणे,
गरीयस्यौ, ज्यायसी, मायाविन्यः, सदृशीं, लज्जावतीः, हिरण्मयीं,
यशस्कर्यः, श्रोतस्वती, दात्रः, भवित्री (होने वाली), आगताः ।

एक एक उपयुक्त शब्द लगाकर नीचे लिखे वाक्य पूरे करो—

—एताः वहन्ति, —असौ एधते, योषित्—इमां
पश्यति । वृष्टिः—एताः उच्चति । —इयं—सर्वाः तर्जति ।
—इमाः प्रत्यावर्तते । परोपकारी—इमां लभते । लोकाः
—अमूः महन्ति । —एताः आकाशं कवन्ते । शिष्याः—सर्वाः
—मनन्ति । वह्निः—एते दहति । —इमे शोभेते ।
विदुष्यः—इमे अनुगच्छन्ति ।

एकादश पाठ ।

अथ द्वाद ।

यद्वा ।

श्यामलः इयं शोभते । श्यामला (नीली) इयं शोभते ।
मनस्वी एषा राजते । मनस्विनी एषा राजते ।
कर्त्री कार्यकुशलं अमू कर्त्री कार्यकुशलां अमू
आदिशति । आदिशति ।

विद्वान् अमू रुदन्तं इमां विदुष्यः अमूः रुदतीं इमां
उपदिशन्ति । उपदिशन्ति ।

ब्रह्मचारो एताः ज्ञानदातारं ब्रह्मचारिण्यः एताः ज्ञानदात्रीं
परिषदं गच्छन्ति । परिषदं गच्छन्ति ।

रत्नाभरणः एषा दयावन्तं अमू रत्नाभरणा एषा दयावतीं अमू
अर्चति । अर्चति ।

सुग्रीवः रत्नभूषितं अयोध्यां सुग्रीवः रत्नभूषितां अयोध्यां
इक्षते । इक्षते ।

वेगवन्तः एताः एधन्ते । वेगवत्यः एताः एधन्ते ।

ज्ञानवान् इयं शोभां पश्यन्तं ज्ञानवती इयं शोभां पश्यन्तीं
तां भाषते । तां भाषते ।

धूसरौ एते आगच्छतः । धूसरे एते आगच्छतः ।

शुद्ध करो—

गुणवन्तः अमूः विद्वांसो इमाः पृच्छन्ति । शुभ्रः एताः मेघमुक्ता
इमाम् उपगताः (प्राप्त हुई) । मनस्विनः ताः मधुराणि इमे
भाषन्ते । कृष्णा अयं नीलं एतां कुन्वति । पवित्रः इमाः साधून्
एताः भाषन्ते । साधुः इमे संयतान् अमूः मृशति ।

उपयुक्त सर्वनाम शब्दोक्तो प्रयोगमे लाकर वाक्य पूर करो—

गुणवत्यः—देवसदृशो—सेवन्ते । लक्ष्णात्ताः—लक्ष्णातुरां
—दयन्ते । सरलस्वभावाः—साध्वीः—अर्हन्ति । स्नानार्थिन्यः

—निर्मलसलिलां—अवगाहन्ते । कृतसीतापरित्यागः—रत्नाकर-
धौतां—रक्षति । मधुपानमत्ताः (मधुकेपोनेमें लगे हुये)—
प्रफुल्लानि—न त्यजति । धर्मार्थी—क्षेशकरां—इच्छति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन रखी—

विद्वांसः एते शिक्षिताः अमूः उद्वहन्ते । पंडितबुद्धिरसौ अर्थ-
हीनां इमां न भाषते । पुत्रार्थिन्यः एताः साध्वीं अर्चन्ति । कृत-
विवाहा इयं नवोढां इमा उपदिशति । कन्यादृष्टुकामा (लड़कौको
देखनेकौ इच्छावाली) एषा स्फटिकमयीं तां व्रजति ।

स्त्रीलिंगशब्दके स्थानमें पु'लिंग और पु'लिंगके स्थानमें स्त्रीलिंग शब्द रखी—

निपुणः अयं गुणवतीः इमाः सर्वाः उपदिशति । चपला एषा
सुंदरी एतौ ईक्षते । वेगवत्यौ इमे विशालं असुं कांचितः । प्रस-
वित्री इयं तं पुत्रं पश्यति । विलासिनौ असौ संतं (अच्छा, योग्य)
तं तर्जति । प्रियवादिनः एते निर्वाधां लुभन्ति । गरीयासौ इमौ
श्रेयसीः अमूः लभन्ते । कनीयसौ सा ज्यायांसं अभिलषति ।

ऊपर लिखे वाक्योंकी हिंदी लिखी ।

हिंदी बनाओ—

योऽन्यं पीडासहितं पश्यति, तथा (और) तदीयां (उसको)
तां पीडां चिंतयति (विचारता है) सोऽवश्यं एव चिंतासमाकुलो
भवति । अधमं उपदेष्टुं (उपदेश देनेके लिये) को न पंडितः ।
आकार एव (ही) सर्वान् गुणान् वदति । ये धूर्त्तास्ते मूर्खान्
आश्रित्य (आश्रयकरके) जीवन्ति । या दुःखसाध्या चपला दुरता
सा लक्ष्मीः कथं (क्यों) न त्याज्या (छोड़ने योग्य) । सर्वः सुखं
न अनुभवति । सर्वाः संपदो नश्वराः । या सर्वदा पतिं अनुसरति सा
एव भार्या पतिव्रता । इमां विदुषीं वीक्ष्य के न आनंदं लभन्ते । ताः
स्त्रियो हि (निश्चयसे) धन्याः या भवन्ति पतिव्रताः । या एकां अपि

कुत्सितां वाचं वदति सा नूनं (निश्चयसे) दंडनीया (दंड देने के योग्य) । ते एव मानवा धन्या ये जितेंद्रियाः । इमाः ज्ञानशून्या (१) अतः (इस लिये) सर्वत्र अभिभवन्ति (तिरस्कृत होती है) । असौ मनो जयति अतः सर्वान् जयति । अमूः दात्रः गर्वं न वहन्ति ।

संक्षेप बनावो—

जो स्त्री परिमित बोलती है वह पंडिता है । वहही कार्य्य कुशल है जो विजयपाता है । यह स्वयं सुखसहित है इस लिये अन्य सबोंको भी सुखी समझती है । यह कौन आती है ? यह वह ही साध्वी है जो आवकोंको उपदेश देती है । यह विचारी (वराका) दुःखसे जीवन काटती है (कठति) इसको देखकर पाषाणहृदय मनुष्य पिघल जाता है (गलति) । यद्यपि वह भूद्ध है तथापि उसका सब लोग आदर करते हैं क्योंकि (यतः) गुणी है । यह बहुत भूखी है इस लिये शोघ्रही (शोघ्रं) गुस्सा होता है । यह नीति है इसका कौन लांघता है । स्त्रियां पतिका विश्वास करती है । यह बात सर्वत्र प्रसिद्ध हो रही है ।

द्वादश पाठ ।

नपुंसकलिङ्ग—अकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सर्वं (२) वृष्टिं	वृष्टिं	इच्छति ।	सय वस्तु	वर्षाको	चाहती है ।
वृष्टिः	सर्वं	सिंचति ।	वर्षा	सयको	सींचती है ।
२ अपरे	वृष्टिं	इच्छतः ।	अन्य दो वस्तु	वृष्टिको	चाहती हैं ।
कर्ता	अपरे	पश्यति ।	कर्ता	अन्य (दो वस्तु) को	देखता है ।

१—विसर्गका लोप होनेसे एकवचन और बहुवचनमें भेद नहीं रहता सो चंधि, क्रिया तथा विशेषणोंका पूरा २ ध्यान रखना आवश्यक है । २—जब कि किसी विशेष पदार्थकी नहीं कहते तब किसी लिंगका निश्चय न होनेसे (सामान्यमें) नपुंसक लिंगकी विभक्ती खाते हैं ।

३ सर्वाणि वृष्टिं इच्छन्ति । सद्य चीजें वर्षाको चाहती हैं ।

कर्ता अपराणि पश्यति । कर्ता अन्य (वस्तुओं) को देखता है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

(१) सर्व, सर्वे, सर्वाणि ।

द्वयोदश पाठ ।

तद् यद् किम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ तत्	तं	तुदति ।	वह (वस्तु)	उसको	पीडा देती है ।
सः	तत्	पश्यति ।	वह	उस (वस्तु) को	देखता है ।
यत्	मनः	हरति ।	जो	मनको	हरता है ।
मनः	यत्	इच्छति ।	मन	जिसको	चाहता है ।
किं	वृक्षान्	कान्तति ।	कौन (वस्तु)	वृक्षोंको	काटता है ।
वृक्षः	किं	विकिरति ।	वृक्ष	का	बखेरता है ।
२ ते	हृदयं	लुभतः ।	वे दो (वस्तु)	मनको	लुभाती हैं ।
सलिलं	ते	सिंचति ।	जल	उन दो (वस्तु) को	सींचता है ।
के	हृदयं	लुभतः ।	कौन दो (वस्तु)	हृदयको	लुभाती हैं ।
ये	मनः	हरतः ।	जो दो वस्तु	मनको	हरती हैं ।
३ वृक्षाः	कानि	विकिरन्ति ।	वृक्ष	किन वस्तुओंको	वर्षाते हैं ।
कानि	हृदयं	लुभन्ति ।	कौन (वस्तुयें)	हृदयको	लुभाती हैं ।
राजा	तानि	पश्यति ।	राजा	उन (वस्तुओं) को	देखता है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

किं, के, कानि, तत्, ते, तानि, यत्, ये, यानि ।

१—नपुंसक लिंगमें प्रथमा (कर्ता) और द्वितीया (कर्म) विभक्तियोंके समान रूप होते हैं ।

चतुर्दश पाठ ।

इदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ इदं	मनः	हरति ।	यह (वस्तु)	मन	हरती है ।
राजा	इदं	इच्छति ।	राजा	इस (वस्तु) को	चाहता है ।
२ इमे	जलं	वितरतः ।	ये दो (वस्तु)	जल	देंते हैं ।
शिशिरं	इमे	तुदति ।	शिशिर (ठंडी)	इन दो वस्तुओंको	सताती है ।
३ इमानि	अग्निं	गूहन्ति ।	ये (वस्तुयें)	आगको	छिपाती है ।
अग्निः	इमानि	दहति ।	आग	इन (वस्तु) को	जलाती है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

इदं, इमे, इमानि ।

पंचदश पाठ ।

अदस् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अदः	विहंगमान्	लुभति ।	यह (वस्तु)	पक्षियों को	लुभाती है ।
भ्रमराः	अदः	पिबन्ति ।	धमर	इस (मधु) को	पीते हैं ।
२ अमू	पर्वतं	भूषतः ।	ये दो (वस्तु)	पर्वतको	भूषित करते हैं ।
अग्निः	अमू	दहति ।	आग	इन दोको	जलाती है ।
३ अमूनि	पृथिवीं	सिंचन्ति ।	ये	पृथिवीको	सींचते हैं ।
बालकाः	अमूनि	खादन्ति ।	बालक	इनको	खाते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अदः, अमू, अमूनि ।

षोडश पाठ ।

नपुंसकलिङ्ग सर्वनाम शब्दोंके साथ विशेषणका प्रयोग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्मा	क्रिया ।
सजलं तत् निर्मलं इदं	वितरति ।	सजल वह	निर्मल	इसको देता है ।
सजले ते श्यामलं इदं	उत्ततः ।	सजल वे (दो)	हरे	इसको सींचते हैं ।
राजा श्यामायमाने इमे	पश्यति ।	राजा	नौले	इन दो को देखता है ।
मनोहराणि इमानि	नयने	मनोहर ये	नयनों को	लुभाते
	लुभंति ।			हैं ।
बालकाः श्रीमत् सर्वं	पश्यन्ति ।	बालक	शोभावाले	सबोंको देखते हैं ।
ज्योतिष्मन्ति सर्वाणि	रात्रिं	ज्योतिवाले सब	रात्रिको	शोभित
	भूषन्ति ।			करते हैं ।
गच्छन्ति एतानि	पयांसि	जाते हुये	ये	जलको देते
	वितरन्ति ।			हैं ।
राजानः रत्नवंति	अमूनि	राजा लोग	रत्नवाले	इनको
	इच्छन्ति ।			चाहते हैं ।
गच्छन्ती एते	पर्वतं	चलते हुये ये	पर्वतोंको	ढाकते हैं ।
	कुर्वतः ।			
अथ				
विशालं एते	शोभेते ।	विशाले	एते	शोभेते ।
बलवत् अमू	दृष्टे ।	बलवती	अमू	दृष्टे ।
उज्ज्वला इमे	नयने तुदति ।	उज्ज्वले इमे	नयने	तुदतः ।
बालकः खादुनी	इमानि	बालकः	खादूनि	इमानि
	खादति ।			खादति ।
पथिकाः प्रासादशोभितानि		पथिकाः	प्रासादशोभिते	
	अमू पश्यन्ति ।		अमू पश्यन्ति ।	
वक्राकारः एतत्	दृष्टं ।	वक्राकारं	एतद्	दृष्टं ।

अयम् ।

अयम् ।

गंधयुक्ताः अमू आकाशं गंधयुक्ते अमू आकाशं
उद्गच्छतः । उद्गच्छतः ।

चंद्रमाः रत्नवंतं इमे कवते । चंद्रमाः रत्नवती इमे कवते ।
नीलः अदः हिमाद्रिं स्पृशति । नीलं अदः हिमाद्रिं स्पृशति ।
धूसरः सर्वं धेनुं भूषति । धूसरं सर्वं धेनुं भूषति ।
मनोरमा इमे नयनानि लुभतः । मनोरमे इमे नयनानि लुभतः ।

गुण करो—

मलीमसः एतानि दुखं अनुभवति । राजनिर्मिती अमूनि प्रसंते ।
खेतं अमू देहं भूषति । हिमाद्रिः नीलं अयं चंवति । पीडिताः
इमानि न पश्यंति । अग्निः निक्षिप्तान् अमूनि दहति । उद्दिग्ना
एते वर्तेते । सूत्रधरः (बटई) भग्नानि इदं कांचति । बालकः
मधुरा इदं खादति ।

नपुंसक लिंग सर्वं नाम शब्दोंके साथ नीचे लिखे विशेषण लगाकर वाक्य बनाओ—

रत्नवंति, मनोरमे, दृष्टानि, स्पृशंतो, खादुनो, मधुरे ।

एक २ उपयुक्त विशेषण लगाकर नीचे लिखे वाक्य पूरे करो—

—सर्वाणि—इमे लुभंति । बालकौ—अमू पश्यंतौ
व्रजतः । आश्रमसेवकाः—एतानि आहरंति । —अमू
शोभेते । साधुः—अमूनि वितरति । वीरौ—ते कांचतः ।

नीचे लिखे वाक्य उपयुक्त सर्वनाम शब्द लगाकर पूरे करो—

श्रीमंति—शोभंते । विशाले—खादूनि—विकिरतः ।
अग्निः निक्षिप्तानि—दहति । नद्यः शुष्काणि—वहंति ।
महती—शोभेते ।

एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन करो—

अदः गर्हितं । अदः दुग्धं इव औषधं । प्रियवाक्सहितानि

इमानि दुर्लभानि । जंबुकः निःस्वादु स्नायुबंधनं खादति । अयं
एतानि जलजंतूनि रक्षात ।

हिंदी (१) वनाश्री—

इदं वपुर्माहात्म्यं दौरात्म्यं च वदति । अपराधि मानसं सर्वदा
आत्मानं शंक्ते । हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः । अचार्याः
“गृहणी गृहं” इति वदन्ति । महद् यशो दुर्लभं वर्तते । अत्यंतं
सर्वं निन्द्यं भवति । कुशलिनो जना नवं मित्रं न विश्रंभन्ते ।
सर्वे विद्वांसो न भवन्ति । प्रतिक्षणं यत् वस्तु नवतां (नवीनपना)
गच्छति तद् एव रमणीयं । एको धर्म एव सुहृत् यः सर्वदा इमं जीवं
अनुगच्छति । सुतप्तं अपि वारि पावकं शमयति (बुझाना) एव ।
इच्छानुकूलं ऐश्वर्यं कोऽत्र (इस लोकमें) लभते पुमान् । स्वचेष्टि-
तानि एव नरं गौरवं अपमानं वा नयन्ति । अदो जलं शुचि (पवित्र)
वर्तते । स्वभावजनितां प्रकृतिं कोऽपि न त्यजति । यत् वातं
(वात) तयो बोधन्ति तत् सर्वे एव बोधन्ति । जीवन् नरो भद्रशतानि
(सैकड़ों कल्याण) पश्यति । स्त्रीस्वभावो हि मात्सर्यः । स्त्रीमनो
नित्यं चंचलं भवति । पांडित्यं क्षुधं न शमयति । मायामयं इदं
अखिलं (संपूर्ण) विश्वं (जगत्) । संसारोऽयं रंगभूमि (नाटक
घर) नरा नार्यश्च नर्तकाः । सङ्गतं (एकवार) नष्टं यशः प्रायो न
पुनर्लभते नरः ।

संस्कृत वनाश्री—

इस लोकमें (अत्र) जो मनुष्य धनवाला है वह ही-पंडित, शास्त्र-
ज्ञाता, गुणज्ञ, वक्ता, दर्शनीय है क्योंकि (यतः) सब गुण धनका
आश्रयण करते हैं । यह संपूर्ण जगत् दुःखमय है । यहां कोई

१—संस्कृतमें—कर्ता पहिलेही रक्खा जाय और कर्म तथा क्रिया बादको ही रक्खी जावे
एसा कोई नियम नहीं है चाहे जहां रख सक्ते हैं इस लिये हिंदी व्याकरणके अनुसार
विद्यार्थियोंको अर्थ समझ कर शुद्ध भाषा लिखनी चाहिये ।

भी सुख नहीं पाता । आप (भवान्) कहां जाते हैं । यह विल्ली वृक्षपर चढ़ती है (आ-रुह) । भ्रमर बार २ फूलपर बैठता है । यह बड़ा परिश्रमी है । यह पुस्तक सुंदर है । यह एक टुकड़ा है । जो परद्रूपणको नहीं कहता है संतोष धारता है अपनी प्रशंसा नहीं करता नोतिको नहीं छोड़ता अपराधको क्षमा करता है वह सज्जन है । जो मूढ़ इस दुष्प्राप्य नरजन्मको पाकर (लब्ध्वा) धर्मका आचरण नहीं करता है वह दुर्लभ चिंतामणि रत्नको पाकर छोड़ देता है । जो धर्मको छोड़कर इधर उधर इंद्रिय सुखके लिये (इंद्रियसुखार्थं) दौड़ते हैं वे कल्पवृक्षको उखाड़ कर (उन्मूल्य) धत्तूर तरुको बोते हैं । यदि मनुष्य धर्म नहीं करता है तो यह जीवन निष्फल है । मगधनामका बड़ा भारी देश है । वह (तत्र) पुष्पपुरी नगरीको जाती है । यह कौन लड़का है और क्यों दीन है । वह राजपुत्र इस समय तरुणावस्थाका अनुभव करता है । वह वृद्धा स्त्री रोती है । वे लोग ईश्वरका ध्यान करते हैं । वे माता पिता प्रशंसाके योग्य हैं, जो अपने पुत्रोंको पढ़ाते हैं । वह सुभी धर्मका उपदेश देती है । यह बात राजाने सुनी (श्रुतवान्) । मैंने भी यह काम किया है । परीक्षा बड़ो भयंकर चीज है । सब लोग इससे (अतः) डरते हैं । यह लड़का बड़ा उहंड है ।

सप्तम अध्याय ।

उत्तम पुरुष ।

प्रथम पाठ ।

अस्मद् शब्द (१)—अलिंग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अहं	पर्वतं	व्रजामि ।	मै	पर्वतकी	जाता हू ।
अहं	अन्नं	खादामि ।	मै	अन्न	खाता हू ।
अहं	तरून्	छांतामि ।	मै	वृक्ष	काटता हू ।
सः	मां	सृशति ।	वह	सुभक्तो	छूता है ।
बालकाः	मां	पश्यन्ति ।	लड़के	सुभक्ते	देखते हैं ।
२ आवां	जिनान्	पूजावः ।	हम दोनों	जिनकी	पूजते हैं ।
आवां	जैनैर्दं	पठावः ।	हम दोनों	जैनैर्द्व	पढते हैं ।
गुरुः	आवां	उपदिशति ।	गुरु	हम दोनोंकी	उपदेश देते हैं ।
साधवः	आवां	पृच्छन्ति ।	साधु लोग	हम दोनोंकी	पूछते हैं ।
३ वयं	अश्वान्	पश्यामः ।	हम सब	घोड़ोंकी	देखते हैं ।
वयं	शास्त्राणि	मनामः ।	हम सब	शास्त्रोंका	मनन करते हैं ।
निन्दकाः	अस्मान्	निन्दन्ति ।	निन्दक लोग	हमारी	निंदा करते हैं ।
अग्रह ।			ग्रह ।		
अहं	शत्रुं	जयामः ।	अहं	शत्रुं	जयामि ।
आवां	दुग्धं	पिबतः ।	आवां	दुग्धं	पिबावः ।
वयं	वाचं	वदन्ति ।	वयं	वाचं	वदामः ।
अहं	ईश्वरं	ध्यायति ।	अहं	ईश्वरं	ध्यायामि ।

१—युष्मद् और अस्मद् शब्दके रूप तीनों लिंगोंमें समान होते हैं इस लिये इनकी अलिंग कहते हैं ।

वयं साधून् महोवः । वयं साधून् महामः ।
आवां ङीच्छामः । आवां ङीच्छावः ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

क्रामावः, चामासः, अतावः, आरोहावः, तर्जामि, सृजामि,
सृशामः, शंसामि, पश्यामि, अर्चावः, मनामि, अहं, आवां, वयं,
मां, अस्मान् ।

धात्वर्थ (१)

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
भू	होना	(भव् + आ + मि)	भवामि, भवावः, भवामः ।		
सिधु	जाना	(सिध् + आ + मि)	सेधामि, सेधावः, सेधामः ।		
क्रमु	पैदल जाना	(क्राम् + आ + मि)	क्रामामि, क्रामावः, क्रामामः ।		
ठौवु	घूकना	(ठौव् + आ + मि)	ठीवामि, ठौवावः, ठौवामः ।		
चमु	खाना	(चाम् + आ + मि)	चामामि, चामावः, चामामः ।		
अत	नित्यचलना	(अत् + आ + मि)	अतामि, अतावः, अतामः ।		

१ हर एक धातुके तीन प्रकारसे रूप होते हैं पहिले अध्यायमें जो रूप बतलाये गये हैं वे “प्रथमपुरुष” के रूप कहलाते हैं । इस अध्यायके प्रथम पाठमें जो रूप बतलाये जाते हैं उनको “उत्तम पुरुष” के समझना और इसी अध्यायके पाठवें पाठमें जो कहेंगे वे “मध्यम-पुरुष” के हैं । कर्ता यदि ‘अथद, शब्द रहेगा तो उत्तमपुरुषके ‘युपाद’ रहेगा तो मध्यम-पुरुष के और इन दोनोंसे भिन्न कोई रहेगा तो प्रथम पुरुषके रूप वाक्यमें रखे जायेंगे इसलिये क्रियाके रूपोंको अच्छी तरह ध्यानमें रखना आवश्यक है । ‘धात्वर्थ’ में दिये गये ‘प्रत्यय’ के ‘अ+ति’ के स्थानमें ‘आ+मि’, ‘अ+त.’ के स्थानमें ‘आ+वः’ और ‘अ+अति’ के स्थानमें ‘आ+मः’ समझना चाहिये और धातुका रूप जैसा उसमें (प्रत्यय) लिखा है वैसाका वैसा ही रखना चाहिये जैसे—ध्ये (ध्यान करना) धातुको ‘प्रत्यय’ में ‘ध्याय्+अ+ति’, ऐसा लिखा है उसको यथा (उत्तम पुरुषमें) ध्याय्+आ+मि समझकर ध्यायामि पंथा रूप समझना चाहिये । इसी प्रकार ध्यायाव, ध्यायामः आदि समस्त धातुओंके रूप समझना ।

धातु	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
रुह्	चटना (रोह् + आ + मि)	रोहामि, रोहावः, रोहामः ।		
लुट्	टूटना (लुट् + आ + मि)	लुटामि, लुटावः, लुटामः ।		
सृजौ	वनाना (सृज् + आ + मि)	सृजामि, सृजावः, सृजामः ।		
सृश्	विचारना (सृश् + आ + मि)	सृशामि, सृशावः, सृशामः ।		
शंस	चाहना (शंस् + आ + मि)	शंसामि, शंसावः, शंसामः ।		
शिधि	सूधना (शिध् + आ + मि)	शिधामि, शिधावः, शिधामः ।		
तक्	हसना (तक् + आ + मि)	तकामि, तकावः, तकामः ।		
गुजि	गूजना (गुज् + आ + मि)	गुजामि, गुजावः, गुजामः ।		
रट्	रटना (रट् + आ + मि)	रटामि, रटावः, रटामः ।		
नट्	नांचना (नट् + आ + मि)	नटामि, नटावः, नटामः ।		
लुठि	आलस्यकरना (लुठ् + आ + मि)	लुठामि, लुठावः, लुठामः ।		
मडि	भूषितकरना (मड् + आ + मि)	मंडामि, मंडावः, मंडामः ।		
मुडि	मूडना (मुड् + आ + मि)	मुंडामि, मुंडावः, मुंडामः ।		
लुटि	लूटना (लुट् + आ + मि)	लुटामि, लुटावः, लुटामः ।		
जप्	जपना (जप् + आ + मि)	जपामि, जपावः, जपामः ।		
षच्	इकट्टाहोना (षच् + आ + मि)	षचामि, षचावः, षचामः ।		
यभौ	स्त्रीसगकरना (यभ् + आ + मि)	यभामि, यभावः, यभामः ।		
अण्	अस्पष्टशब्दकरना (अण् + आ + मि)	अणामि, अणावः, अणामः ।		
रण्	„ (रण् + आ + मि)	रणामि, रणावः, रणामः ।		
क्वण्	„ (क्वण् + आ + मि)	क्वणामि, क्वणावः, क्वणामः ।		
कण्	„ (कण् + आ + मि)	कणामि, कणावः, कणामः ।		
कील्	बांधना (कील् + आ + मि)	कीलामि, कीलावः, कीलामः ।		
मील्	पलकमारना (मील् + आ + मि)	मीलामि, मीलावः, मीलामः ।		
फल्	फलना (फल् + आ + मि)	फलामि, फलावः, फलामः ।		
खल्	विचलितहोना (खल् + आ + मि)	खलामि, खलावः, खलामः ।		

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
गल	निगलना	खाना (गल् + आ + मि)	गलामि, गलावः, गलामः ।		
चर्व	चवाना	(चर्व् + आ + मि)	चर्वामि, चर्वावः, चर्वामः ।		
लगे	लगना	आसक्तहोना (लग् + आ + मि)	लगामि, लगावः, लगामः ।		
अण	देना	(अण् + आ + मि)	अणामि, अणावः, अणामः ।		
खन	शब्दकरना	(खन् + आ + मि)	खनामि, खनावः, खनामः ।		
वसु	उगलनावसनकरना	(वस् + आ + मि)	वसामि, वसावः, वसामः ।		
षट्	दुःखपाना	(षीट् + आ + मि)	सोदामि, सीदावः, सीदामः ।		
बुधञ्	जानना	(बोध् + आ + मि)	बोधामि, बोधावः, बोधामः ।		
चित्	विचारना	चीह्ना (चित् + आ + मि)	चेतामि, चेतावः, चेतामः ।		
च्युतिर्	चूना, भरना	(च्योत् + आ + मि)	च्योतामि, च्योतावः, च्योतामः ।		
इदि	महाऐश्वर्यकोपाना	(इट् + आ + मि)	इंदामि, इंदावः, इंदामः ।		
वल्	कूदना	(वल् + आ + मि)	वल्तामि, वल्तावः, वल्तामः ।		
अच्	व्याप्तकरना	(अच् + आ + मि)	अच्तामि, अच्तावः, अच्तामः ।		
मूष	चोरी करना	(मूष् + आ + मि)	मूषामि, मूषावः, मूषामः ।		
घृषु	संघर्षणकरना	(घर्ष् + आ + मि)	घर्षामि, घर्षावः, घर्षामः ।		
कृषौ	जोतना	(कर्ष् + आ + मि)	कर्षामि, कर्षावः, कर्षामः ।		
शश्	कूदकरचलना	(शश् + आ + मि)	शशामि, शशावः, शशामः ।		
गुंफ	गूथना	(गुंफ् + आ + मि)	गुंफामि, गुंफावः, गुंफामः ।		
व्रुड	डूबना	(व्रुड् + आ + मि)	व्रुडामि, व्रुडावः, व्रुडामः ।		
सृप	रेंगना	(सर्प् + आ + मि)	सर्पामि, सर्पावः, सर्पामः ।		
ह्वेञ्	बुलाना	(ह्वय् - आ + मि)	ह्वयामि, ह्वयावः, ह्वयामः ।		

द्वितीय पाठ ।

अस्मदशब्द—आत्मनेपदी धातु ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अहं	सरयू	ईच्छे (१)	मैं	सरयूकी	देखता हूँ ।
अहं	बुद्धिमत्तः	कथ्ये ।	मैं	बुद्धिमानोंकी	प्रशंसा करता हूँ ।
अहं	मृत्यान्	गर्ह्ये ।	मैं	नौकरीकी	निंदा करता हूँ ।
२ आवां	अन्नं	ग्रसावहे ।	हम दो जने	अन्नको	खाते हैं ।
आवां	अध्यापकं	मानावहे ।	हम दो जने	अध्यापकको	मानते हैं ।
आवां	पुस्तकानि	मयावहे ।	हम दो जने	पुस्तकोंकी	बदलते हैं ।
आवां	मृत्युं	शंकावहे ।	हम दोनों	मृत्युकी	शंका करते हैं ।
३ वयं	अन्नं	वल्भामहे ।	हम सब	अन्नको	खाते हैं ।
वयं	वीरान्	श्लाघामहे ।	हम	वीरोंकी	प्रशंसा करते हैं ।
वयं	सत्यवादिनं	विश्रंभामहे ।	हम	सत्यवादीका	विश्वास करते हैं ।
वयं	तान्	खजामहे ।	हम	उनको	आलिगन करते हैं ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

अहं	सरयू	ईच्छामि ।	अहं	सरयू	ईच्छे ।
अहं	शिशुं	आद्रियते ।	अहं	शिशुं	आद्रिये ।
अहं	औषधं	स्वादावहे ।	अहं	औषधं	स्वादे ।
आवां		शिच्छासः ।	आवां		शिच्छावहे ।
आवा		वेपे ।	आवां		वेपावहे ।
वयं	खाद्यं	बल्भामः ।	वयं	खाद्यं	बल्भामहे ।
वयं		दीक्षामः ।	वयं		दीक्षामहे ।

१—धातुर्थमें दिये गये प्रत्यय 'अ+ते, अ+एते, अ+न्ते' के स्थानमें क्रमसे 'अ+ए, आ+वहे, आ+महे' समझना चाहिये । जैसे ईच्छ्+अ+ते आदिकी स्थानमें 'ईच्छ्+अ+ए आदि करनेसे ईच्छे, ईच्छावहे, ईक्षामहे रूप होते हैं ।

निम्न लिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

तुदे, खजावहे, ईहामहे, ग्रसामहे, मानावहे, स्वाये,
यतावहे, भाषे, ईजावहे, गाहामहे, वपामहे, याचे, भजामहे, लुं पा-
वहे, कल्यामहे ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
गार्ह्	पानेकीइच्छाकरना	(गार्ह् + अ + ए१)	गार्हे	गार्हावहे	गार्हामहे ।
बाध्	रोकना, दुःखदेना	(बाध् + अ + ए)	बाधे	बाधावहे	बाधामहे ।
नाथ्	मांगना	(नाथ् + अ + ए)	नाथे	नाथावहे	नाथामहे ।
दध्	धारणकरना	(दध् + अ + ए)	दधे	दधावहे	दधामहे ।
वदि	स्तुति, नमस्कारकरना	(वंद् + अ + ए)	वंदे	वंदावहे	वंदामहे ।
स्यदि	हिलना	(स्यंद् + अ + ए)	स्यंदे	स्यंदावहे	स्यंदामहे ।
दद	देना	(दद् + अ + ए)	ददे	ददावहे	ददामहे ।
ह्लादी	सुखीहाना	(ह्लाद् + अ + ए)	ह्लादे	ह्लादावहे	ह्लादामहे ।
यती	यत्नकरना	(यत् + अ + ए)	यते	यतावहे	यतामहे ।
अथि	शिथिल होना	(अथ् + अ + ए)	अथे	अथावहे	अथामहे ।
लघि	लाघना	(लंघ् + अ + ए)	लंघे	लंघावहे	लंघामहे ।
चेष्टे	चेष्टाकरना	(चेष्ट् + अ + ए)	चेष्टे	चेष्टावहे	चेष्टामहे ।
चडि	क्रोधकरना	(चंङ् + अ + ए)	चंडे	चंडावहे	चंडामहे ।
गुपी	छिपाना	(गोप् + अ + ए)	गोपे	गोपावहे	गोपामहे ।
डुवेष्ट	कांपना	(वेप् + अ + ए)	वेपे	वेपावहे	वेपामहे ।
कपि	कांपना	(कंप् + अ + ए)	कंपे	कंपावहे	कंपामहे ।

१—एकवचनमें धातुसे 'अ + ए, द्विवचनमें 'आ + वहे, और बहुवचनमें 'आ + महे, प्रत्यय समझना चाहिये ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन।
तप्पै	लज्जाकरना	(तप् + अ + ए)	तपे	त्रपावहे,	त्रपामहे ।
जृभिड्	जंभाई लेना	(जृभ् + अ + ए)	जृंभे,	जृंभावहे,	जृंभामहे ।
पणै	व्यापारकरना	(पण् + अ + ए)	पणे,	पणावहे,	पणामहे ।
घूर्णै	घूरना	(घूर्ण् + अ + ए)	घूर्णे,	घूर्णावहे,	घूर्णामहे ।
दयै	दयाकरना	(दय् + अ + ए)	दये,	दयावहे,	दयामहे ।
स्फायोड्	बढना	(स्फाय् + अ + ए)	स्फाये,	स्फायावहे,	स्फायामहे ।
सेवड्	सेवाकरना	(सेद् + अ + ए)	सेवे,	सेवावहे,	सेवामहे ।
भ्यसै	भयकरना	(भ्यस् + अ + ए)	भ्यसे,	भ्यसावहे,	भ्यसामहे ।
जहै	वितर्ककरना	(जह् + अ + ए)	जहे,	जहावहे,	जहामहे ।
तैड्	रक्षाकरना	(ताय् + अ + ए)	ताये,	तायावहे,	तायामहे ।
काश्टड्	दोषहोना	(काश् + अ + ए)	काशे,	काशावहे,	काशामहे ।

संस्कृत वनाशी—

मै गांवको जाता हूं । मै जगत्पूज्य श्रीजिनेंद्र भगवान्को नमस्कार करता हूं । हम दो जने कांपते है । मै धर्म धारण करता हूं । हमलोग वीतराग मुनियोंकी स्तुति करते है । मै दुष्टजीवोंको बाधा देता हूं । मै स्त्री हूं (वर्ते) इसलिये लज्जा करती हूं । हम लोग डरते है इसलिये पाप नहीं करते । मै एक समाचार कहता हूं । हम दोनो इस बातको जानते हैं । हम दोनों जंभाई लेते हैं । इसको अभी (अधुनो एव) लांवता हूं । हम लोग पढते हैं इसलिये सुखी होते है । हम लोग तर्क वितर्क करते है ।

हिंदी वनाशी—

वयं इमां वेदनां कथं (कैसे) सहामहे । अहं अत्र वसामि । प्रातः (सवेरे) शीतपीडिताः वयं कांपामहे । आवां जीवान् दयावहे । वयं आपदं लंघामहे । अहं गतं (व्यतीत) न शोचामि, कृतं न माने, हसन् न जल्पामि । वयं मुनयोऽतो न चंडामहे ।

नटौ आवां नटावः । ध्यानिनो वयं जिनं जपामः । अहं पुष्पाणि
शिंघामि । वयं सौदामः ।

तृतीय पाठ ।

उत्तमपुरुष (अस्मद्) के साथ पुलिङ्ग विशेषणका (१) प्रयोग ।

- १ पंडितः अहं सत्यं वदामि—पंडित मैं सत्य बोलता हूँ ।
 दृष्टान्तः अहं दृष्टिं न लभे—दृष्टान्तसे पंडित मैं दृष्टिको नहीं पाता हूँ ।
 जैनः अहं जीवान् न शसामि—जैन मैं जीवोंको नहीं मारता हूँ ।
 क्रुद्धः अहं शिशून् तर्जामि—क्रुद्ध हुआ मैं बच्चोंको ताड़ना देता हूँ ।
 सेवकः अहं स्वामिनं सेवे—सेवक मैं स्वामीकी सेवा करता हूँ ।
 सभ्याः सभ्यं मां श्लाघन्ते—सभ्य लोग सभ्यकी प्रशंसा करते हैं ।
 शिष्यः गुरुं मां मानते—शिष्य सभ्य गुरुका सम्मान करता है ।
 क्रूराः धर्मज्ञं मां रिषन्ति—क्रूर लोग सभ्य धर्मज्ञ पर क्रोध करते हैं ।
- २ छात्रौ आवां संस्कृतं शिखावहे—विद्यार्थी हम दो जने संस्कृत पढ़ते हैं ।
 विनीतौ आवां न विवदावहे—नम्र हम दो जने विवाद नहीं करते हैं ।
 भक्तौ आवां गुरुन् महावः—भक्त हम दो जने गुरुओंको पूजते हैं ।
 धर्मज्ञौ आवां धर्मं दिशवः—धर्मकी जानने वाले हम दो जने धर्मका उपदेश
 देते हैं ।
 जनाः विषयिणौ आवां निन्दन्ति—लोग विषयी हम दो जनोंकी निन्दा करते हैं ।
 वृद्धाः जम्नौ आवां कथन्ते—वृद्ध लोग नम्र हम दोकी प्रशंसा करते हैं ।

१—पहिले बताया जा चुका है कि अस्मद् और युष्मद् शब्दके रूप तीनों लिंगोंमें समान होते हैं इसलिये विशेषणका लिंग कर्ताके अनुसार रखना चाहिये अर्थात् अस्मद् या युष्मद् जिस वस्तुके लिये प्रयोगमें लाये गये हैं उसका जो लिंग हो वह ही विशेषणका रखना चाहिये । २—‘वि’ पूर्वक ‘वद’ धातुका अर्थ विवाद करना होता है और धातु आत्मने-पदी ही जाती है ।

- पिता उद्दंडी आवां तर्जति—पिता उद्दंड हम दोको ताड़ना देता है ।
- ३ शिष्टाः वयं वृक्षान् मानामहे—सभ्य हम लोग वृक्षोंका रुमान करते हैं ।
पापभीरवः वयं दानं ददामहे—पापसे डरने वाले हम लोग दान देते हैं ।
अपथ्यभोजकाः वयं ज्वरामः—अपथ्य खानेवाले हम लोग ज्वरसे पीड़ित होते हैं ।
- वैद्याः रुग्णान् अस्मान् तर्जति—वद्य लोग रोगी हम लोगोंको डाटते हैं ।
दुष्टाः धार्मिकान् अस्मान् अर्दंति—दुष्ट लोग धार्मिक हम लोगोंको दुःख देते हैं ।
- मुनयः श्रावकान् अस्मान् उपदिशन्ति—मुनि लोग श्रावक हम लोगोंको उपदेश देते हैं ।

चतुर्थ पाठ ।

उत्तमपुरुष (अस्माद्) के साथ स्त्रीलिंग विशेषणका प्रयोग ।

- १ साध्वी अहं जिनं जपामि—साध्वी मैं जिन भगवान्को जपती हूँ ।
मंदबुद्धिः अहं सूत्राणि रटामि—मंद बुद्धिवाली मैं सूत्रोंको घोंखती हूँ ।
विदुषी अहं शास्त्रविरुद्धं वाक्यं न भणामि—विदुषी मैं शास्त्रसे विरुद्ध नहीं कहती हूँ ।
- पापिनी अहं सीटामि—पापिनी मैं दुख पाती हूँ ।
शूद्रा ब्राह्मणीं मा स्पृशति—शूद्र स्त्री सुभ्र ब्राह्मणोंको कूती है ।
सर्वे पारिव्राजिकां मा कथ्यन्ते—सब लोग सुभ्र सन्यासिनीको प्रशंसा करते हैं ।
शिष्या पाठिकां मां वंदते—शिष्या सुभ्र पढाने वालीको वंदना करती है ।
- २ प्रसन्ने आवां तकावः—प्रसन्न हम दोनों हसती हैं ।
पंडिते आवा प्रथावहे—पंडित हम दो प्रसिद्ध होती हैं ।
बुभुक्षिते आवां खादु अन्नं ग्रसावहे—भूखी हम दो जनी खादिष्ट भन्नको खाती हैं ।
ज्ञानिन्यौ आवां संस्कृतं बोधावः—ज्ञानवाली हम दोनों संस्कृत जानती हैं ।

दयालवः दीने आवां दयंते—दयालु लोग हम दो दीनाओ पर दया करते हैं ।

दुर्जनाः सत्यौ आवां बाधंते—दुर्जन लोग हम दो सतीथोकी दुःख देते हैं ।

सेवकाः दयावत्यौ आवां श्रयंते—सेवक लोग दयावाली हम दोका आश्रय लेते हैं ।

३ निराश्रयाः वयं सीदामः—आश्रय हीन हम सब दुःख पाती हैं ।

हृष्टाः वयं बलामः—हर्षित हम सब कूदती हैं ।

भक्ताः वयं मालाः गुंफामः—भक्त हम सब मालाओकी गूँथती हैं ।

नार्यः वयं त्रपामहे—स्त्रिया हम सब लज्जा करती हैं ।

आविकाः आर्यिकाः अस्मान् अंचंति—आविकायें हम साध्वियोंकी पूजती हैं ।

परिचारिकाः स्वामिनीः अस्मान् सेवते—दासिया हम स्वामिनियोंकी सेवा करती हैं ।

निर्दयाः अपि वराकीः अस्मान् दयंते—दया रहित लोग भी हम दीनाओ पर दया करते हैं ।

पंचमपाठ ।

(मध्यम पुरुष)

युष्मद् शब्द (परस्मैपदी धातु)—(१)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ त्वं	पुष्पाणि	शिंघसि ।	तुम	फ	सूँघते हो ।
त्वं	पुस्तकानि	सूषसि ।	तुम	किताबोकी	चुराते हो ।

१—पहिले बतला आये हैं कि युष्मद् शब्दके साथ मध्यम पुरुष क्रियाके रूप वाक्यमें रखे जाते हैं । प्रथम अध्यायके 'धातुर्थ' के 'प्रत्यय' में जो प्रत्यय बतलाये हैं उन (अ+ति, अ+तः, अ+अन्ति) के स्थानमें मध्यमपुरुषके रूप बनानेके लिये 'अ+सि, अ+थः, अ+थ' कर देना चाहिये । जैसे—ब्रज (जाना) धातुके प्रथम पुरुषके रूप ब्रज् + अ + ति ब्रजति आदि होते हैं तो मध्यम पुरुषमें उन 'अ+ति आदि प्रत्ययोंके स्थानमें अ+सि' आदि कर देनेसे ब्रजसि, ब्रजथः, ब्रजथ रूप होते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
त्वं	सर्पान्	कीलसि ।	तुम	सापोको	कीलते हो ।
जनाः	त्वा	चेतन्ति ।	लोग	तुमको	याद करते हैं ।
छात्राः	त्वां	शंसन्ति ।	विद्यार्थी लोग	तुम्हारी	प्रशंसा करते हैं ।
२ युवां	चणकान्	चर्वथः ।	तुम दो जने	चनोको	चमाते हो ।
युवां	रायः	अणयः ।	तुम दो जने	धनको	वाटते हो ।
युवां		वमथः ।	तुम दो जने	वमन	करते हैं ।
जनाः	युवां	स्नाघन्ति ।	लोग	तुम दोकी	प्रशंसा करते हैं ।
दीनाः	युवां	अयन्ति ।	दीन लोग	तुम दोका	आश्रय लेते हैं ।
३ यूयं	कदलीः	चामथ ।	तुम लोग	किलाश्रीकी	खाते हो ।
यूयं		इदथ ।	तुम लोग	ऐश्वर्यकी	पाते हो ।
यूयं		ब्रुडथ ।	तुम लोग		डूबते हो ।
यूयं		मोलथ ।	तुम लोग		पलक मारते हो ।
सर्वे	युष्मान्	बोधन्ति ।	सब लोग	तुमको	जानते हैं ।
के	युष्मान्	निन्दन्ति ।	कौन लोग	तुम्हारी	निंदा करते हैं ।

अशुद्ध

शुद्ध

त्वं	मातरं	चेतथः ।	त्वं	मातरं	चेतसि ।
युवां	क्षेत्रं	कर्षथ ।	युवां	क्षेत्रं	कर्षथः ।
यूयं	अश्वं	आरोहसि ।	यूयं	अश्वं	आरोहथ ।
त्वं		स्खलामि ।	त्वं		स्खलमि ।
युवां	ग्रंथान्	सूषावः ।	युवां	ग्रंथान्	सूषथः ।
ययं	घटान्	सृजामः ।	यूयं	घटान्	सृजथ ।
त्वं	शिरासि	मुण्डति ।	त्वं	शिरासि	मुण्डसि ।
युवां	ग्रामं	सेधतः ।	युवां	ग्रामं	सेधथः ।
ययं		भवन्ति ।	ययं		भवथ ।

नोचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

(क) सोदय, बोधसि, अणयः, वलासि, अयसि, लिखयः, खादसि, पृच्छय, वहसि, त्यजसि, सुंचयः, इच्छय, दशसि, कृतंय, अदयः, चुंबसि ।

(ख) त्वं, युवां, यूयं, त्वां युवां, युष्मान् ।

हिंदी बनाओ—

यदि त्वं जलं न सुंचसि तर्हि (तो) वज्रं किं क्षिपसि । त्वं एवं गर्वितो भवसि यत् (जो) वृद्धान् अपि क्रामसि । त्वं मां किमर्थं पृच्छसि अहं किमपि न बोधामि । युवां किं प्रष्टुं (पूछनेके लिये) इच्छयः ? । एकाकिनीं मा मुक्ता कुत्र त्वं व्रजसि । हा । नवपल्लव-निर्मिता शय्या अपि त्वा दहति । यूयं किमर्थं अत्र आगच्छथ । त्वं कामपि विद्या बोधसि किं ? । अहं त्वां वदामि । कापुरुषा एव भ्यसंते न धोराः । हा । निर्दयस्त्वं मां किं प्रहरसि । गात्राणि असूनि न वहन्ति सचेतनत्वं, ओत्रं (कान) स्फुटाक्षरपदां (स्पष्ट अक्षर और पदवालो) न गिरं शृणोति (सुनता है) । कथं निमो-लितमिदं सहसा (अचानक) एव चक्षुरिति (इस तरह) अमो असवः (प्राण) मां त्यजन्ति । त्वं चक्षुरुन्मौल्य (वंदकर) कां स्त्रियं चेतसि । त्वं रक्षकोऽपि इमं जनं कथं (कैसे) न रक्षसि । तद् (इसलिये) अहं गृहं गत्वा (जाकर) गृहिणीमाह्वय (बुला कर) संगीतकमनुतिष्ठामि(१) । इदं गृहं प्रविशामि । त्वं किमकारणं क्रंदसि ? । तत् मलयपर्वतमेव आवां गच्छावः । यूयं किं अनुतिष्ठथ । युवां पुनः पुनः तद् एव वदथः । यूयं कथं न धनं अणय । वयं किं अनुतिष्ठामः क (कहां) व्रजामः सर्वं इदं जगत् भूयं इव (तरह) तगति । यदि ययं कमपि उपायं बोधय तर्हि

किं न मां उपदिश्य । हा मंदभाग्योऽहं एवं म्रिये । युवां किं पठथः । यूयं वृथा एव दीनान् जंतून् कीलथः । भारस्तथा मां न बाधते यथा 'बाधति' बाधते ।

संस्कृत वनाश्री—

तुम दुःखसे जीवन बिताते हो । क्यों बार बार आंखें मीचते हो । सांप तुमको काटता है । तुम दोनों मंत्रोंको जानते हो । तुम लोग धर्मको करते हो । तुम क्या सीखते हो । क्या तुम दूध पीते हो । हमे पानी भी नहीं मिलता है । तुमको कौन रोकता है । तुम दोनों सबका विश्वास करते हो । हम सबका विश्वास नहीं करते है । तुम आलस्य करते हो । मैं प्रतिदिन (प्रतिदिन) एक पत्र लिखता हूं । तुम लोग पंचमंत्रको जपते हो यह जान कर (बुद्ध्वा) मैं आनंदित होता हूं । तुम क्यों काम करते हो । हम जेनेद्र पढते है । तुम लोग दुःख पाते हो । क्या तुम लोग नट हो जो (यत्) नांचते हो । तुम लोग क्यों क्रूदते हो ।

षष्ठ पाठ ।

युष्मद् (शब्द) अत्मनेपदी(१) धातु ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ त्वं		वेपसे । तुम			कांपते हो ।
त्वं		त्रपसे । तुम			लज्जित होते हो ।
त्वं		भ्यससे । तुम			डरते हो ।

१—आत्मनेपदी धातुओंके मध्यमपुरुषके रूप बनानेके लिये धात्वर्थमें दिये हुये प्रत्यय 'अ+ते, अ+एते, अ+न्ते' के स्थानमें क्रमसे 'अ+से, अ+एथे, अ+ध्वे' कर देना चाहिये जैसे—वेप्+अ+ते आदिके स्थानमें 'वेप्+अ+से' आदि करनेसे वेपसे, वेपेथे, वेपध्वे बनते है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
जनाः	त्वां	वन्दन्ते ।	लोग	तुम्हारी	वदना करते हैं ।
राजा	त्वां	त्रायते ।	राजा	तुम्हारी	रक्षा करता है ।
सेवकः	त्वां	सेवते ।	नौकर	तुम्हारी	सेवा करता है ।
२ युवां		चण्डेये ।	दो जने		करते ही ।
युवां		कांपेये ।	तुम दो जने		काँपते ही ।
युवां		अंधेये ।	तुम दो जने		शिथिल होते ही ।
ते	युवां	दयन्ते ।	वे लोग	तुमपर	दया करते हैं ।
सिंहः	युवां	घूर्णन्ते ।	सिंह	तुम्हारी तरफ	घूरता है ।
३ ययं		द्वादध्वे ।	तुम लोग		प्रसन्न होते ही ।
ययं	धनं	दध्वे ।	तुम लोग	धनकी	रखते ही ।
यूयं	विपदः	लंघध्वे ।	तुम लोग	विपत्तियोंकी	लाघते ही ।
यूयं		ऊहध्वे ।	तुम लोग		तर्कवितर्क करते ही ।
क्षात्राः	युष्मान्	श्लाघन्ते ।	क्षात्र लोग	तुम्हारी	प्रशंसा करते हैं ।
	अग्रह ।			ग्रह ।	

त्वं	वृथा	चेष्टे ।	त्वं	वृथा	चेष्टसे ।
त्वं	आत्मानं	शंकते ।	त्वं	आत्मानं	शंकसे ।
त्वं		वेपसि ।	त्वं		वेपसे ।
युवां	दीनान्	त्रायावहे ।	युवां	दीनान्	त्रायेथे ।
युवां		प्रथेते ।	युवां		प्रथेथे ।
युवां	दुर्जनान्	गर्हथः ।	युवां	दुर्जनान्	गर्हेथे ।
यूयं	अपराधिनः	तिजामहे ।	यूयं	अपराधिनः	तिजध्वे ।
यूयं		दोक्षन्ते ।	यूयं		दोक्षध्वे ।
यूयं		ईहथ ।	यूयं		ईहध्वे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

ईक्षध्वे, ईषसे, एधेये, कचसे, क्षोभसे, गाहध्वे, द्योतेथे, मानध्वे,

रोचसे, वल्गुध्वे, व्यथसे, शोभध्वे, भ्रंसेधे, म्रियध्वे, उद्विजसे, भजध्वे ।

रुक्मन्त वनाशो—(क्रिया आत्मनेपदी हो)

तुम लोग कौनसी नदी देखते हो । तुम दोनों सज्जनोंकी निंदा करते हो । तुम लोग किसवास्ते (किमर्थ) चोभित होते हो । तुम दोनों कौनसे शास्त्रको सीखते हो । तुम साधुश्रोको पूजा करते हो । क्यों वृथा पीडित होते हो । क्या शंका करते हो । तुम चंद्रके समान शोभते हो । तुम किससे विवाह करते हो । क्यों मुस्काराते हो । तुम लोग क्यों विश्वास नहीं करते । लडकीका तुम दोनों आदर करते हो । क्या औपधि चाहते हो ?

सप्तम पाठ ।

युष्मद् शब्दके साथ विशेषणका प्रयोग ।

पुलिङ्ग

स्त्रीलिङ्ग

- १ पंडितः त्वं सत्यं वदसि । साध्वो त्वं जिनं जपसि ।
 दृष्टान्तः त्वं दृष्टिं न लभसे । मंदबुद्धिः त्वं सूत्राणि रटसि ।
 जैनः त्वं जीवान् न शससि । विदुषो त्वं शास्त्रविरुद्धं न भणसि ।
 क्रुद्धः त्वं शिशून् तर्जसि । पापिनी त्वं सीदसि ।
 सेवकः त्वं स्वामिनं सेवसे । शूद्रा ब्राह्मणीं त्वां स्पृशति ।
 सभ्याः सभ्यं त्वा स्नायन्ते । सर्वे संन्यासिनीं त्वां कथ्यन्ते ।
 शिष्यः गुरुं त्वां मानते । शिष्या पाठिकां त्वां दंदते ।
 क्रूराः धर्मज्ञं त्वां रिषन्ति । क्रूराः धर्मज्ञां त्वां रिषन्ति ।
- २ छात्रो युवां संस्कृतं शिच्चेथे । प्रसन्ने युवां तक्रथः ।
 विनीतो युवां न विवदेथे । पंडिते युवां प्रथेथे ।
 भक्तौ युवां गुरुन् मह्यः । बुभुक्षिते युवां अन्नं ग्रसेथे ।
 धर्मज्ञौ युवां धर्मं दिश्यः । ज्ञानिन्सौ युवां संस्कृतं बोधयः ।

पुंलिंग

स्त्रीलिंग

जनाः विषयिणी युवां निन्दन्ति । दयालवः दीने युवां दयन्ति ।
 वृद्धाः नम्रौ युवां कथ्यन्ते । दुर्जनाः सत्यौ युवां बाधन्ति ।
 पिता उहंढौ युवां तर्जन्ति । सेवकाः दयावत्यौ युवां सेवन्ति ।
 ३ शिष्टाः यूयं वृद्धान् मानध्वे । निराश्रयाः यूयं सौदथ ।
 पापभोरवः यूयं दानं ददध्वे । हृष्टाः यूयं वल्गथ ।
 अपध्यभोजकाः यूयं ज्वरथ । भक्ताः यूयं मालाः गुंफथ ।
 वेद्याः रुग्णान् युष्मान् तर्जन्ति । नार्यः यूयं त्रपध्वे ।
 दुष्टाः धार्मिकान् युष्मान् अर्दन्ति । आविकाः आर्यिकाः युष्मान् अर्चन्ति ।
 मुनयः आविकान् युष्मान् दिशन्ति । परिचारिकाः स्वामिनीः युष्मान्
 सेवन्ति ।

अष्टम पाठ ।

साहित्य परिचय

(उत्तमादि पुरुष और क्रियाका संबंध आत्मनेपद और परस्मैपदका व्यवहार, लिंग और वचनके अनुसार विशेषणका प्रयोग, तथा विसर्ग संधिके नियम अच्छी तरह ध्यानमें रखने चाहिये)

प्रथमालाका उत्तर लिखी—

निरपराधिनी अंजनाको सासु और श्वशुर छोडते हैं । पवनंजय इस बातको जानकर बहुत दुःखित होती है, अंजनाको ढूँढनेके (अन्वेष्टुं १) लिये वे जंगल २ फिरते हैं । अंजनाने एक पुत्र जना है (सूतवती) वह बड़ा प्रतापी है सामा (मातुल) उसे पालता है ।

१ अनु-पूर्वक 'इये' (जाना) धातुका अर्थ ढूँढना होता है । -

प्रश्नमाला—

किमर्थं पवनंजयो व्यथते । क्रीडशीं (कैसी) अंजनां कस्त्य-
जति । कः कां अन्वीषते । का कं सूतवती । कथंभूतः (कैसा)
स पुत्रः । कस्तं त्रायते ?

प्रश्नोत्तर वनाकर लिखी—

नयनाभिरामो लक्ष्मीसमन्वितसुन्दरांगः कुमारः पवनंजयः शनैः
शनैः (धीरे २) चंद्र इव एधते । राजपुत्रः सम्यग् (अच्छी तरह)
गुरुन् सेवते । सर्वाः विद्या उपविद्याश्च पठति । विवाहयोग्यः स
सुन्दरांगीं राजकन्यासुहृहते । तं कुमारं राजा युवराजपदं ददते ।
पुनर्नृपः कदाचित् (किसी समय) पततीं तडितं दृष्ट्वा चेतति “एवं
एव समस्तं जीवितयौवनादि अनित्यं तथापि (तो भी) मूढोऽयं जनो
न बोधति । तथा दुःखप्रदान् दाषान् न स्मरति” ।

संस्कृत वनाश्रो—

प्रातः कालमें (प्रातः) राजा सम्पूर्ण नित्यक्रियार्योको करके
(अनुष्ठाय) सिंहासनपर बैठता है छोटेछोटे बहुतसे राजा लोग उसको
नमस्कार करते हैं । इसके बाद (अथ) एक द्वारपाल आकर
(आगत्य) कहता है कि—एक मत्त हाथी नगरके लोगोंको दुःख
दे रहा है । वह आदमियोंको इस तरह फेंकता है (आस्फालयति)
कि वे विचारे गिरते हुये ही प्राण छोड़ देते हैं, इस बातको सुनकर
(आकर्ण्य) राजा क्रुद्ध होता है ।

प्रश्नमाला—

क्रीडशी राजा ? के कं प्रणमंति । कः क वदति । कथंभूतो
गजः । कः कं अर्दति । कः कान् किंविधं (किस तरह) आस्फा-
लयति । कः किं श्रुत्वा चंडते ।

हिंदी भाषामें अनुवाद करेंगे ।

मुनिः राजानं पूर्वभवपरंपरां वदति । अपरा उपस्थिता सभा

ध्यानपूर्वकं शृणोति (सुनती है) । तृतीयद्वीपस्थितः सुगंधिनामा देशो वर्तते । स (१) देशः शीतोदानदोतटं अधिवसति । यत्र (जहां) कुसुमानि स्वकोयं सुगंधं विकिरन्ति, नित्यप्रमोदिन्यः प्रजाः ह्लादन्ते, तथा अर्थं धर्मार्थं, कामं संतानवृद्धार्थं सेवन्ते न व्यसनार्थं । पथिका अध्वानं (मार्ग) गृहप्रांगणसंनिभं । (घरके आंगनके समान) बोधन्ति । स जनाभिलाषित वस्तु, शश्वत् (हमेशा) संपादयन् कल्पपादपमंडितां ग्रहीं जेतु (जीतने लिये) सिच्छति । यत्र विद्युतः चंचलाः, न संपदः प्रावृडभ्राणि, (वर्षाऋतुके मेघ) कृष्णानि न जनचरितानि ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर किसी नगर या देशका वर्णन करो—

प्राकारः, (शहरका कोट) बहुभूमिसहिताः, प्रासादाः, कुसुमानि, काशन्ति, कूजन्ति, चंचललोचनाः, आनन्दं, भ्रमरसमूहः, जीवितेश्वरं, वधूः, जनाकुलः, पृच्छति आरामाः (वगीचे), भृत्याः, जिनालयाः, कामिनः, अनुनयन्ति, वर्तन्ते, विभूतिः, धनिकाः, शोभन्ते, मेघा इव, क्रामन्ति,

इस गद्यकी हिदीकी इससे मिलाओ—

द्रुपकारनामा सुरसेव्यसानुदक्षिणदिग्ब्यापी पर्वतो वर्तते । तत्पूर्वभरतं विभूषन् अलकाभिधो देशो वर्तते । यो देशः कमलानना मधुकरोनयनास्तनुबाहुनता हृदयहारिणोस्तरुणीः, व्याप्तनिखिलवितितलान् धान्यचयान् च दधते । यत्रत्या विविधसस्यसमुदायपरिपूर्णा भूमिर्जनमनांसि लुभति । यत्र सर्वदा जनाः सुखिनः, वृक्षपंक्तयः सकुसुमाः, कुसुमानि फलवन्ति, फलानि मधुराणि । तत्र किञ्चिदपि तत् वस्तु न, यत् जनतामुदं न वितरति । तत्र त्रिभुवन-

१ एतद् और तद् शब्दके प्रथमाके एक वचनके विसर्ग व्यञ्जन वादमें रहनेसे नष्ट हो जाते हैं ।

प्रसिद्धा बहुधनसम्पन्ना प्रचुरपुण्यजनपूर्णा कोशलानाम्नी नगरी वर्तते ।

हिंदी बनाओ—

देवताओंसे सेवनीय शिखरोंवाला दक्षिण दिशामें व्यास इषुकार नामक पर्वत है । उसके पूर्वभरतको शोभित करता हुआ अलका नामक देश है । जो देश कमलके समान मुखवालीं, भ्रमरीके समान आंखवालीं पतलीबाहुवालीं हृदयको हरण करनेवालीं युवतियोंको और तमाम पृथ्वीतलको व्याप्त करनेवाले धान्यके ढेरोंको धारण करता है । जिस देशकी (जहांकी) नाना प्रकारके धान्य समूहसे परिपूर्ण भूमि लोगोंके मनोंको मोहित करती है । जहां लोग हमेशा सुखी हैं । वृक्षोंकी पंक्ति फूलवालीं, फूल फलवाले, और फल मधुर है । वहां कोई भी वह चीज नहीं, जो कि लोगोंको हर्ष न करती हो । उस देशमें तीनों लोकोंमें प्रसिद्ध बहुत धनसे धनवाली, महान् पुण्यवाले जनोसे भरी हुई कोशला नामकी नगरी है ।

शुद्ध करो—

गुण एव पुरुषं गुरुतां नयन्ते । स महतीं उपवासपूर्वं जिनपूजां अनुतिष्ठति । पौरा जनः महोत्सवः चरन्ति । अत अहमपि बंधुत्वं इच्छति । अखिलोऽपि भौरुः शूरं भवन्ति । लक्ष्मीः नक्तं तुषागरश्मि भजते, दिवा (दिनमें) सरोजं गच्छति इति चपलां अपि तदीयं तनुं मुञ्चति । स सर्वगुणसंपन्नः अतः खलस्वभावो द्विषन्तोऽपि तां दृष्ट्वा मोदते ।

अष्टम अध्याय ।

तुदादि और भ्वादि गणकी धातुओंका भूतकाल

वाची शब्दके साथ प्रयोग

(१) स्म—योग

प्रथम पाठ ।

योद्धारः स्वजीवितानि रक्षन्ति स्म । योद्धाओंने अपने जीवनकी रक्षा की ।
 तत्कटकः प्रतिदिनं वर्द्धते स्म । उसकी से ना दिनपर दिन बढ़ने लगी ।
 पर्वतीयाः तं सेवन्ति स्म । भिन्नलोग उसकी से वते थे ।
 ब्रह्मचारिणः दीक्षन्ति स्म । ब्रह्मचारिओंने दीक्षा ली ।
 दीपौ शोभेते स्म । दो दीपक शोभते थे ।
 चन्द्रः काशते स्म । चन्द्रमा चमकता था ।
 रजकाः वस्त्राणि रजन्ति (न्ते) स्म । रंगरेज लोग कपड़े रगते थे ।
 मेघाः समुद्रं आश्रयन्ति स्म । मेघोंने समुद्रका आश्रयण किया ।
 भृत्यौ वृजान् लुपतः (पेते) स्म । दो से बक बच्चोंको काटते थे ।

संस्कृत बनाओ—

(क) भव्यलोग महावीर स्वामीकी पास गये । राजा अपने पुत्रको देखकर हर्षित हुआ । दो किसानोंने दो गड्डे खोदे थे । मुनीन्द्र इस तरह (एव) उपदेश देते थे । राजपुत्रको असुरने डाटा । किस रोगोंने औषध नहीं खाई थी । उस देवने राजकुमारको कहा । शीतपोडित हम दो जने कांपे थे । तुम दोनों क्यों हंसते थे । धीरे २ पुत्र बढ़ने लगा ।

१—पढ़िले बतलाये गये क्रियाके रूपोंके साथ 'स्म' लगा देनेसे वर्तमान कालकी जगह भूतकालका अर्थ होजाता है । जैसे—'गच्छति' (जाता है) गम्लृ धातुका रूप है उसके साथ 'स्म' लगा देनेसे गच्छति स्म (गया) ऐसा ही जायगा ।

वीर लोगोंने भयको छोड़ दिया। तुमने उसे क्यों नहीं छोड़ा। जयवर्मा इस अकारणबंधु कुमारको पाकर (लब्ध्वा) समहीत्सव नगरमें प्रवेश करता हुआ। संपूर्ण फूल श्वेत वर्ण हो गये। पिताने पुत्रका आलिंगन किया। असहाय लोगोंने धनिकोंका सहारा लिया। राजाने अपने पुत्रसे पृच्छा। उसने कहा हम कहीं (कुत्रापि) नहीं गये थे। गुणी लोग वीर आदिमियोंकी प्रशंसा करते थे। विद्वान् पंडितोंने शास्त्रों की आलोचना की। कौन २ देश प्रसिद्ध हुये।

(ख) राजाने कहा—मैंने पूर्व भवोंको जाना तथापि मन संशयको प्राप्त होता है,, सुनिने इस बातको सुनकर (आकर्ण्य) उपदेश दिया। राजाने उनकी पूजाकी और व्रतोंको धारण किया।

(ग) वनमाली विपुलाचलको सब फलफूलोंसे सहित देखकर हर्षित हुआ और राजगृही नगरीको आया वहां (तत्र) उसने रत्नखचितसिंहासनपर बैठे हुये शान्तमूर्ति श्रीश्रेणिकको देखा, सेवक लोग चरणोंकी सेवा करते थे विद्वान् मंत्रिगण गूढ विषयोंका विचार करते थे अनेक छोटे २ राजा उसको प्रणाम करते थे।

(घ) श्रीवर्माने पितृदत्त राज्य पाया। साम्राज्याभिषक्त नूतन राजाको स्वयं लक्ष्मी सेवा करने लगी। सरस्वती भी उसकी वंदना करती थी। पूर्वराजाओंसे भुक्त भी पृथ्वी फल देने लगी।

(ङ) पिताके शोकसे मुक्त हुआ श्रीवर्मा पृथ्वीको जीतनेके लिये (साधयितुं) चला। मौलवल आगे (पुरः) अनाटविक प्रोक्ते (पश्चात्) और सामंतवल वोचमें (मध्ये) चलता था।

सुरंगमोक्ष सेनारजने दिशाओंको वेष्टित किया । ध्वजाओंने सूर्यको आच्छादित किया चलनेके समय होनेवाले (गमन-कालसमुद्भव) मत्तमतंग जलने धूलिको साँचा । प्रस्थानसमय-भावी पटहशब्दने पर्वततट और शत्रु चित्तको व्यथित किया । नगर वासियोंने उसके दर्शन किये । शत्रु लोगोंने लडके और स्त्रियोंको छोड़ (मुक्ता) अपनी रक्षाके लिये (आत्मरक्षार्थ) दिशाओंका आश्रय लिया ।

हिंदी भाषा—

सिंहचंद्रनामा मुनिरेकदा (एकसमय) राज्ञीं वदतिस्म किं-
त्वं न चेतसि ? यद् दशति स्म यदा (जब) एकः सर्पे मदीयं (मेरे)
पितरं, तदा (तब) एव म्रियते स्म सः । ततो (उसके बाद)
भवतिस्म स सप्तकीवनस्थो गजः । स भुवपूर्वं मदीयः पिता एव
तपस्वरतं मां हंतुं (मारनेके लिये) आगच्छतिस्म एकदा । तदा
अहं तं गजं उपदिशामिस्म यत् पूर्वं (पहिले) त्वं मदीयः पूज्यः
पिता वर्ततेस्म अहं च सिंहचंद्रनामा त्वदीयः (तुम्हारा) पुत्रः ।
अद्य (आज) पुनस्त्वं मां हंतुं ईहसे इति (यह) महद् आश्चर्यं ।
इति श्रुत्वा (सुनकर) गजो निजपूतृभवं स्मरति स्म तथा पुनः
पुनश्च क्रंदतिस्म । तं तथाभूतं दृष्ट्वा गदामि स्म यत् यदि त्वं धरो
अनुतिष्ठसि तदा कल्याणं, न अन्यथा । अतः पंचपापानि त्यक्त्वा
[छोड़कर] यावत्प्रतानि आचरितुं (धारण करनेके लिये, रूँसि ।
इदं श्रुत्वा स तानि दधते स्म ।

द्वितीय पाठ ।

(१) क्तप्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
राजा	जीवितः ।	राजा	जीया ।
दरिद्रः	कठितः ।	दरिद्रे	कष्टसे जीवन बिताया ।
मूर्खः	कर्वितः ।	मूर्खने	घमड किया ।
पक्षिणः	कूजिताः ।	पक्षियोंने	शब्द किया ।
बालाः	क्रीडिताः ।	लडके	खेले ।
मेघाः	गर्जिताः ।	मेघ	गज ।
शिशुः	ज्वरितः ।	लड़कैको	ज्वर आया ।
अग्निः	ज्वलितः ।	आग	जली ।
विधिः	फलितः ।	भाग्य	फला ।
छात्रः	श्वसितः ।	विद्यार्थीने	खांसली ।
पुरुषः	द्रुहितः ।	आदमीने	चेष्टाकी ।
ब्रह्मचारिणः	दीक्षिताः ।	ब्रह्मचारियोंने	दीक्षाली ।
विद्वान्	प्रथितः ।	विद्वान्	प्रसिद्ध हुआ ।
ग्रामः	प्रसितः ।	गांव	बढा ।
राजपुत्रः	एधितः ।	राजपुत्र	बढा ।
अहं	व्यथितः ।	मैं	उद्दिग्ग हुआ ।
लोकाः	षचिताः ।	लोग	इकट्ठे हुये ।
त्वं	खलितः ।	तुम	विचलित हुआ ।

१ अकर्मक और 'गमन' (जाना) अर्थवाली धातुओंसे भूत (बीता हुआ) कालमें 'त' (क्त) प्रत्यय होता है । और उससे पहिले धातुके अतमें इ (इट्) लग जाता है जैसे जीव (जीना) धातुसे त (क्त) प्रत्यय कियातो जीव् + त हुआ अब 'त' से पहिले धातुके अतमें 'इ' लगातो जीव् + इ + त = जीवित हुआ । क्त प्रत्ययांत शब्द तीनों लिंग होते हैं । स्त्रीलिंगमें आकारांत हो जाते हैं ।

के	वलिताः ।	कौन लोग	कूदे ।
जनः	व्रुडितः ।	आदमी	डूब गया ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

मुदितः, व्यथितौ, वेपिताः, शिञ्चितः, चलिताः, स्यंदितः, ईषितौ, अजितौ, नंदिताः, प्रकाशिताः । स्यंदितः, आह्लादितः, अंथितौ, लंघितः, चंडिताः, कंपितौ, व्रपिताः, जृम्भितौ, घूर्णितः, भ्यसिताः ।

तृतीय पाठ ।

(१) अनिट्-क्त-प्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
बालः	स्मितः ।	लड़का	मुस्कराया ।
रामः	राजा	भूतः ।	राम हुआ ।
सर्पः	सृताः ।	साँप	सरकी ।
भिद्युक्तः	मृतः ।	भिखारी	मर गया ।
अहं	ग्रामं (२) गतः ।	मैं	गावको गया ।
बालकः	पौनः ।	लड़का	बड़ा ।
त्वं	प्रतिज्ञां (३) क्रांतः ।	तुमने	प्रतिज्ञाको उल्लंघन किया ।
वीराः	अश्वान् (४) आरूढाः ।	वीरलोग	घोड़ोपर चढ़े ।
विवादः	स्फीतः ।	विवाद	बड़ा ।
भवान्	कन्यां आस्त्रिष्टः ।	आपने	कन्याका आलिंगन किया ।

१ जिन धातुओंमें 'लृ, औ, ई, और उ' इत् हैं (विशेष लगे हैं) उनसे तथा शीङ् (सीना) को छोड़कर शेष स्वरांत धातुओंसे क्त (त) प्रत्यय होनेसे इ (इट) नहीं बीचमें आता । २ हनी, मनीङ्, रसुङ्, णमी, गम्लु, इन धातुओंके अंतके नकार और मकारका 'क्त' प्रत्यय परेरहते लोपही जाता है । ३ नकारांत और मकारांत धातुसे क्त प्रत्यय होनेपर नकार और मकारसे पहिले स्वरको दीर्घ होता है जैसे क्रम्—तत्क्रांत । ४—शिष, प्र—स्या, आस, दह्ये धातु यद्यपि सकर्मक हैं तथापि क्त प्रत्यय होता है ।

देवदत्तः ग्रामं प्रस्थितः । देवदत्त गांवकी गया ।
 शिष्यः गुरुं उपासितः । शिष्यने गुरुको उपासनाकी ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

भूताः, मृतौ, आरूढौ, उपासितः, क्रांती, आश्लिष्टाः, मृतः,
 स्मिती, मृताः ।

गुह्य करी—

वानराः वनं गमिताः । के इमे मरिताः । त्वं गुरुन् क्रमिताः ।
 दैवं फलतं । सर्वे कपोताः तत्र प्रस्थिता । सीता प्रतिनिवृत्तिता ।
 कृषीवलो वृक्षं आरोहितः । कुमारः कन्यां आश्लिषिती । महान्
 जनरवो (कोलाहल) भवितः ।

चतुर्थ पाठ ।

स्त्रीलिंग (१)—क्त प्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
बालिका	आगता ।	लड़की	आई ।
सा	भूता ।	वह	उत्पन्न हुई ।
चंद्रिका	प्रकाशिता ।	चादनी	प्रगट हुई ।
सेना	धाविता ।	सेना	भागो ।
निशा	अतीता ।	रात्रि	गई ।
बधूः	शयिता ।	पड़	सो गई ।
अमू वृद्धे	उत्थिते ।	ये दो वृद्धाये	उठी
अहं	चलिता ।	मैं	चल ।

१ क्त प्रत्ययांत शब्द सर्वदा विशेषण होते हैं इसलिये ये तीनों लिंग होते हैं । इनकी स्त्रीलिंग बनानेके लिये अंतके क्त अकारकी दीर्घ आकार कर देना चाहिये ।

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
मातरः	नन्दिताः ।	मातायें	आनन्दित हुईं ।
मद्यः	एचिताः ।	नदियां	बढी ।
बाले	मुदिते ।	दो लडकिया	प्रसन्न हुईं ।
राजधानी	प्रसिता ।	राजधानी	विसृत हुई ।
पंडिता	मृता ।	पंडिता स्त्री	मर गई ।
सा	वृडिता ।	वह	छूष गई ।
अमूः नोकां	आरूढाः ।	ये स्त्रियां	नाव पर चढीं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

वृडिताः, हसिता, वर्धिता, ईषिताः, मुदिता, प्रसिता, प्रथिता ।

पंचम पाठ ।

नपुंसकलिङ्ग—क्त प्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
फलं	(१) पतितं ।	फल	गिरा ।
शरीरं	कंपितं ।	शरीर	कंपा ।
मनः	व्यथितं ।	मन	दुखा ।
भूषणं	लुटितं ।	गङ्गा	टूट गया ।
अन्नं	(२) पकं ।	अन्न	पकगया ।
आयुः	समाप्तं ।	आयु	खतम होगयी ।

१ पतलु (गिरना) धातुमें 'लृ' इय है प्रथमिये इ (इट्) वीचमें न आना चाहिये था लेकिन विशेष नियमसे इ (इट्) आता है । २-पष्धातुके याद क्त प्रत्ययके स्थानमें 'व' और धातुके चकारको ककार हो जाता है ।

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
नगरं	शोभितं ।	नगर	शोभायुक्त हुआ ।
जलं	स्यंदितं ।	जल	बढ़ गया ।
गृहाणि	प्रथितानि ।	घर	प्रसिद्ध हुए ।
सर्वं नवीनं	जातं ।	सब नया	होगया ।

संस्कृत बनाओ—

वह प्रसिद्ध हुआ । नदी जल बढ़ा । शरीर कंपगया लेकिन मन चलित नहीं हुआ । शीघ्रगामी नौकर दौड़े । भोजन पकगया लेकिन खानेवाले नहीं आये । वे नदी पर गईं लेकिन थकी नहीं । रस्सी टूट गई लेकिन काम सिद्ध न हुआ । वे आकुलित हुईं । नगर शोभित हुआ लेकिन प्रशंसित न हुआ ।

हिंदी बनाओ—

अद्य (आज) जिनेन्द्रदर्शनं जातं, चक्षुः सफलीभूतं, हृदयं भक्तिपूर्णं जातं । राजा विरक्तः । संसारस्वरूपं विचित्रं वर्तते । अंजना वनं वनं भ्रंता । सा हनुदीपं गता । तत्र पतिवार्तां श्रुत्वा प्रसन्ना जाता । पवनं जयोऽपि व्यथितः । स स्वप्रियामन्वेष्टुं वनं गतः । राजा हनुदीपं चलितः । स धर्मं श्रुत्वा हृष्टः । स्वराजधानीं प्रति आगतः ।

शुद्ध करो—

अयं मृतं । सिंहाः गर्जितौ । पत्रं लिखितः । मित्रः मिलितं । लोकपालनामा कश्चित् गविरक्तं । चिरमभ्यस्तो मति गुणान् दोषः च श्रयति । मेघो वृष्टा । यूयं ज्ञानध्यानतपोरक्तः प्रथिता । मुनयः वनं उषितः । छात्रा अभ्यसितः ।

षष्ठ पाठ ।

ऋवतु (१) प्रत्यय

पुंलिंग

अहं	पुस्तकं	पठितवान् ।	मैंने	पुस्तक पढी ।
आचार्यः	कथां	कथितवान् ।	आचार्यने	कथा कही ।
भिक्षुकी	भिक्षां	याचितवन्तौ ।	दो भिखूँकोने	भीख मांगी ।
शिशवः	कथं	क्रुदितवन्तः ।	लड़के	क्यों रोये ।
गायकाः		गीतवन्तः ।	गायकोंने	गाया ।
अमराः	पुष्पाणि	आस्वादितवन्तः ।	अमरोंने	फूलोंकीचाखा
पुत्रविरहः	तं (२)	तुन्नवान् ।	पुत्रकी	वियोगने उसकी पौडा दी ।
मृगाः	पर्वतं	श्रितवन्तः ।	मृगोंने	पर्वतका आश्रय लिया ।
तरवः	पुष्पाणि	विकीर्णवन्तः ।	हचोंने	फूल बिखेरे ।
अहं	जलं	पीतवान् ।	मैंने	पानी पिया ।
सेवकी	स्वामिनं	सेवितवन्तौ ।	दो सेवकोंने	स्वामिकी सेवाकी ।
मेघः	क्षेत्राणि	उक्षितवान् ।	मेघने	खेतोंकी सीँचा ।

१—संपूर्ण धातुओंसे भूतकाल अर्थमें ऋवतु (तवत्) प्रत्यय होता है । य प—इट् आदिके नियम न प्रत्ययकी भांति समझना । २—धातुके अंतके दकार अथवा रकारसे पर ता और ऋवतुके तकारकी और धातुके दकारकी नकार आदेश ही जाता है लेकिन रकारको कुछ नहीं होता । जैसे—तुदीष् (पीडा देना) से ऋ अथवा ऋवतु प्रत्यय किया ओकार इत् होनेसे मध्यमें इट नहीं आता । इसलिये तुद+त अथवा तुद+तवत् हुआ अब 'त' के स्थानमें और धातुके 'द' के स्थानमें 'न' होनेसे तुन्न, तुन्नवत् हुआ । इसी तरह (कृ+विखेरना) से ऋ अथवा ऋवतु किया खरांत होनेसे मध्यमें इट नहीं हुआ (दीर्घ ऋकारांत धातुके ऋकारकी ऋतथा ऋवत् परे होनेसे (ईर्) हो जाता है) तो कीर्+त हुआ अब तकी स्थानमें न हुआ तो कीर्ण, कीर्णवत् । नकारकी णकार करने लिये इट् पृष्ठकी टिपपथी देखो ।

अग्निः	इधनं	दग्धवान् ।	अग्निने	इधनको जलाया ।
गोपः	धेनुं	मुक्तवान् ।	गवालीने	गायको छोड़ा ।
कारारक्षकः	चौरं	त्यक्तवान् ।	कैदखानेके	रक्षकने चोरको छोड़ा ।
मेघाः	पर्वतं	कुर्वितवन्तः ।	मेघोंने	पहाड़को टांक दिया ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

प्राणवान्, जितवन्तौ, तर्जितवन्तौ, अर्दितवान्, दष्टवान्, दृष्टवन्तः, भूषितवान्, सहितवान्, गदितवान्, भक्तितवन्तः, अर्चितवन्तौ अर्जितवन्तौ, श्रुतवान्, आलोचितवन्तः, स्पृष्टवान्, काञ्चितवान्, ईहितवान्, गतवान्, पठितवान्, विचारितवान्, दग्धवान्, मुदितवान्, छिन्नवान्, त्यक्तवान् ।

सप्तम पाठ ।

तवत् (क्तवत्) स्त्री लिंग (१)

भिच्छुको		मृतवती ।	भिच्छुकी		म्रियते स्म ।
नारो	ग्रामं	गतवती ।	नारी	ग्रामं	गच्छति स्म ।
बालिका		एधितवती ।	बालिका		एधते स्म ।
सा	प्रतिज्ञां	क्रातवती ।	सा	प्रतिज्ञां	क्रामति स्म ।
देवदत्ता	ग्रामं	प्रस्थितवती ।	देवदत्ता	ग्रामं	प्रतिष्ठते स्म ।
शिष्या	काष्ठं	हृतवती ।	शिष्या	काष्ठं	हरति स्म ।
सेविका	भारं	जडवती ।	सेविका	भारं	वहति (ते) स्म ।
सिंघः		गर्जितवत्यः ।	सिंघः		गर्जति ।
दीने	धनाढ्यं	श्रितवत्यौ ।	दीने	धनाढ्यं	श्रयतः स्म ।
इयं	मेघमाला	क्षीणवती ।	इयं	मेघमाला	क्षयति स्म ।

पुष्पमाला	स्नानवती ।	पुष्पमाला	स्नायति स्म ।
नारी	नदीं तोर्यवती ।	नारी	तरति स्म ।
सीता	पुष्पं घ्रातवती ।	सीता	पुष्पं जिघ्रति स्म ।
सेना	शत्रुं जितवती ।	सेना	शत्रुं जयति स्म ।
ननांदरी	बधूं तर्जितवत्यौ ।	ननांदरी	बधूं तर्जतः स्म ।
बध्वः	ईहितवत्यः ।	बध्वः	ईहन्ते स्म ।
मातरः	दुहितृः गदितवत्यः ।	मातरः	दुहितृः गदन्ति स्म ।
कन्या	पतिं श्रितवती ।	कन्या	पतिं श्रयते स्म ।
शिष्या	उषितवती ।	शिष्या	वसति स्म ।
वत्सा	गूनवती ।	वत्सा	गुवति स्म ।
राज्ञी	भृत्यं तिक्तवती ।	राज्ञी	भृत्यं तिजते स्म ।
विद्या	पीनवती ।	विद्या	प्यायते स्म ।
सभा	वर्द्धितवती ।	सभा	वर्द्धते स्म ।
बाला	आत्मानं शंकितवती ।	बाला	आत्मानं शंकते स्म ।
का	कां न (वि) श्रब्धवती ।	का	कां न (वि) श्रंभते स्म ।

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

दष्टवती, आलोकितवती, दग्धवती, ईक्षितवती, ईहितवती, कांचितवती, गतवती, पठितवती, सेवितवत्यः, हर्षितवती, तर्जितवत्यौ, हसितवत्यः, मिषितवत्यः, कथितवत्यः नयतिस्म, पिबतिस्म, पीतवती, तिष्ठति स्म, स्नाधते स्म, लिखितवती, ईक्षते स्म, शंकितवती, त्यक्तवती, मुंचति स्म, तुन्नवती, अर्दति स्म, भजन्ते स्म, कांचन्ते स्म, सेवते स्म ।

नौचे लिखे वाक्य पूरे करो—

—गुरुं पृष्टवती । बाला—गतवती । पत्नी पतिं—।माता—शिक्षितवती । कन्या—पठितवती ।—क्षणं स्थितवती ।

—पुत्रं काञ्चितवती । पुत्राकाञ्चा—व्यथितवती । अञ्जना—
सूतवती । बाला—पीतवती ।—नदीं तीर्णवती ।

(१) नीचे लिखी धातुओंका तवत् (क्तवत्) प्रत्यय लगाकर स्त्रीलिङ्ग शब्दोंके साथमें प्रयोग करो—

कनी, कर्ष, क्रमु, चर, चुबि, (२) तृ, ईद्वै, प्रथैष्, मानै, शकिड्,
टड्, भजौज्, भृ, टुयाचृज्, लिपौज्, लुप्लृज् ।

अष्टम पाठ ।

नपुंसक लिंग—क्तवत्

भस्म	अग्निं	गृह्णवत् ।	भस्म	अग्निं	गृह्णति (ति) स्म ।
इदं		रक्तवत् ।	इदं		रजते (ति) स्म ।
मितं	बीजं	उत्सवत् ।	मितं	बीजं	वपते (ति) स्म ।
पुष्पाणि	जनान्	लुब्धवन्ति ।	पुष्पाणि	जनान्	लुभन्ति स्म ।
मिते	पुष्पं	घ्रात (ण) वती ।	मिते	पुष्पं	जिघ्रतः स्म ।
चर्म	भटं	त्वात (ण) वत् ।	चर्म	भटं	त्रायते स्म ।
मनः		लग्नवत् ।	मनः		लगति स्म ।
चक्षुषो	आनन्दं	लब्धवती ।	चक्षुषी	आनन्दं	लभेते स्म ।
कटुवचांसि	हृदयं	तुन्नवन्ति ।	कटुवचांसि	हृदयं	तुदन्ति स्म ।
कुसुमानि	मधु	वितोर्णवन्ति ।	कुसुमानि	मधु	वितरन्ति स्म ।
अगुरुणी	फलानि	विकीर्णवती ।	अगुरुणी	फलानि	विकिरतः स्म ।
चर्माणि	शरीराणि	कुर्वितवन्ति ।	चर्माणि	शरीराणि	कुर्वन्ति स्म ।
गृहं	चंद्रिकां	संहृतवत् ।	गृहं	चंद्रिकां	संहरते स्म ।
तपः	मुनिं	भूषितवत् ।	तपः	मुनिं	भूषति स्म ।

१ धातुओंसे क्तवत्प्रत्यय करते समय 'क्त' प्रत्ययकी टिप्पणीकी धातुओंका खूब ध्यान रहना चाहिये । २-जिसधातुका प्रत्यय 'इ' इत् है उसके अंत अक्षरसे पहिले अनुस्वार या वर्गका पांचवां अक्षर आजाता है । चुबि, चुव्, शकिड्-शक् आदि ।

नवम पाठ ।

साहित्य परिचय

हिंदीमें अनुवाद करो—

जीवंधरः समितो नदीं गतवान् । तत्र द्विजा एकं कुकुरं रिषंति स्म । तं कुमारस्तातुं (बचानेके लिये) प्रयतते स्म परं न समर्थो जातः । अतो धर्मं उपदिष्टवान् । ततः श्वा यक्षेद्रो जातः । पूर्व-भवं स्मृत्वा स जीवंधरसमीपमागच्छति स्म तथा कुमारं हृष्टः सन् अर्चितवान् पुनः स्वर्गं गच्छति स्म । अथ तत्र गुणमालासुरमंजरी-नाम्नौ द्वे कन्ये परस्परं चूर्णार्थं विवदेते स्म एवं या पराजिता सा स्नाता न स्यात् (हो) इति संविदौ च चरतः स्म इति चूर्ण-परीक्षार्थं स्वे चैव्यौ सज्जनसमीपं प्रेषितवत्यौ । ते च जीवंधर-समीपं आगच्छतः स्म । जीवंधरो गुणमालाचूर्णं गुणवत् इति कथ्यते स्म (कथितवान्) सुरमंजरीचेटी तु तत् श्रुत्वा “अन्यो-क्तमेव भवान् अपि उक्तवान् किं यूयं सर्वे सहपाठं (एकसाथ) पठित-व्रतः” इति क्रुद्धा सतो गदितवती । स्वामी जीवंधरस्तु चूर्णगुण-दोषं स्पष्टं साधितवान् । ततस्ते चैव्यौ कुमारं नत्वा स्तुत्वा च प्रत्यावर्तेते स्म ।

संस्कृतमें अनुवाद करो—

काष्ठांगार मरगया । जीवंधर परंपरागत राजसिंहासन पर विराजि । सम्पूर्ण प्रजा प्रसन्न हुई । चारो तरफसे सामंत लोगोंने आकर सहारा लिया । महाप्रतापी जीवंधरने शत्रु काष्ठांगारके कुटु-म्बको भी संमानित किया । नंदाब्ज नामक छोटे भाईको युवराजपद दिया । पृथिवीको बारह वर्ष तक कररहित बनाया । अपनी सम्पूर्ण स्त्रियोंको अपने पास ले आये । इस तरह यह राजा सब गुणसहित शोभित होने लगा उस समय जीवंधर महाराजने अपने सुख दुखको प्रजाधौन समझा । राति दिन समय विभाग द्वारा राज

कार्योंको किया। महाराजने खूब धन बांटा। कैदियोंको थोड़े दिन बांधकर (वध्वा) छोड़ दिया। इसलिये सब लोगोंने उसकी प्रशंसाकी। वादको विजया विरक्त हुई और “पापपुण्यका फल मैंने देख लिया” यह बात पुत्रको कहकरवनको चली गई। सुनंदा नामक दूसरी साताने भी उसका अनुगमन किया। दोनों एक साथ दीक्षित हुईं।

नीचे लिखे प्रश्नोंका उत्तर लिखो।

को मृतः। जीवंधरः किं भूषति स्म। के तं आश्रयंते स्म। कः कं सन्मानितवान्। कां कररहितां कृतवान्। काः स्वसमीपमानयति स्म। कः कथं राजते स्म। कः स्वदुःखसुखे प्रजाधीने विचारितवान्। कथं राज्यकार्यं वहते स्म। महाराजः किं वितीर्णवान्। कान् अल्पसमयानंतरं मोचितवान्। किमर्थं सर्वे तं कथितवन्तः। का विरक्ता जाता। का कामनुगता।

प्रश्नोत्तर बनाकर संस्कृतमें लिखो—

कश्चिद् वृको (भेड़िया) मेष (मेंढा) मेकं खादितवान्। तदीय-
मेकमस्थि गले (गलेमें) रुद्धम्। तत आर्त्तः स उच्चैः रटन् इतस्ततो
भ्रमति स्म। यं यं सत्त्वं (प्राणी) दृष्टवान् तं तं प्रति दीनतापूर्वकं
प्रार्थितवान् “महाशय। यदि मदोयं। गलगतमिदमस्थि वह्निः
(बाहिर) करोषि (करदो) तर्हि (तो) अहं बहु पारितोषिकं
(इनाम) ददे”। तत एको वक्त्रः पारितोषिकलोभवशीभूतः पुरो
(सामने) गत्वा तदुमुखे (उसके मुंहमें) स्वा लम्बा ग्रीवां निदेश्य
(घुसाकर) तदस्थि वह्निः कृतवान्। ततो यदा वक्त्रः स्वकीयं
पारितोषिकं याचितवान् तदा वृको लोहितचक्षुः सन् वदित स्म “रे।
अहं कुत्रचिदपि त्वत्सदृशं मूर्खं न दृष्टवान्। त्वदीया ग्रीवा मन्मुखे
(मेरे मुंहमें) वर्तते स्म तां न चर्वित्वा त्वं जीवन् मुक्तः। एतवता
(इतनेसे) अपि असंतुष्टः पारितोषिकं याचसे”

नीचे लिखे शब्दोंसे वनका वर्णन करो—

तस्मिन्निवहः (वृक्षोंका समूह), मृगराजविदारिताः, सुक्ताफलानि,
पतिताः रक्तलोहिताः, श्वराः मृगाः, कूजितं, अजगराः, उष्णित-
वाताः, वानराः, पर्वताः. पतन्ति, क्रीडन्ति, सूर्यकिरणरहितं, अंधकार-
समावृतं, श्यालाः, वृकाः, घूकाः, गुहाः ।

शुद्ध करो—

स प्रतिदिनं पुस्तकं पठितः । के अपि गुह्यं राजमंत्रं न ज्ञाते ।
सूर्यपादा अत्र न पतितं । विरक्ता सा इदं व्रतं अध्यवसितं । शोकपो-
डिताः पक्षिणः विलपन्तः जिज्ञासां समारब्धवान् । इतस्ततः अन्वे-
ष्यन्तः पतत्रिणः शावकान् प्राप्तः । जीवंधरः नंदगोपपातितां जल-
धारां गृहीतः । स तत् श्रुत्वा घोषणां निवारितः । स्वामी किरातान्
जितः । स यथाशक्ति प्रतीकारः कृतः । गुरुं कथमपि वनं गत-
वान् । काकः तथाविधं मृगं दृष्टः । पापकर्मा त्वं किं कृतं ।

एक २ शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

परिजनः(नौकर) तं पश्यन्—त्यक्तवान् । अग्रतः रासः—तदनन्तरं
—चलिता । तौ—गती । जीवंधरः काष्ठांगारं— । भिक्षुः
अन्नं— । कुमारः—जातः । अहं अद्य—लब्धवान् । दंतौ
कवलं (ग्रास)— । कोपाग्निः शरीरं— । सेना कुमारगृहं— ।
स्वामो तदा—गतः । अद्य महानुत्सवो— । मिथ्याभाषिणः न
— । यादृग् राजा तादृशी—भवति । प्रयोजनं विना—न प्रवर्तते ।
परहितकराः—विरलाः ।—मनुष्यं भक्षितवान् । जीवंधरः—
गृहीतवान् । आचार्यः—उपदिष्टवान् । पक्षिणः—उड्डीनवन्तः ।
—सेवेते स्म ।—विरक्ता ।—अनित्यं वर्तते ।—संस्कृतं पठित-
वान् ।—अजगरं दृष्टवत्यः । नारी—लङ्घितवती । वीरः—
जितवान् ।—पतिताः ।

नवम अध्याय ।

भादि और तुदादिगणीय धातुओंसे लृट्लकारका प्रयोग

प्रथम पुरुष परस्मैपदी धातु

प्रथम पाठ ।

- १ पुरुषः (१) गमिष्यति । आदमी जायगा ।
 भव्यः जिनं अर्चिष्यति । श्रेष्ठआदमी जिनको पूजेगा ।
 निर्धनः कठिष्यति । गरीब, दुःखसे जीवन बितावेगा ।
 सेनानीः नदीं क्रमिष्यति । सेनापति नदीको लाधेगा ।
 २ छात्रौ पुस्तकानि पठिष्यतः । दो विद्यार्थी पुस्तकों पढ़ेंगे ।
 फले पतिष्यतः । दो फल गिरेंगे ।
 तौ जीविष्यतः । वेदोनो जीवेंगे ।
 गुणिनौ राजानौ भविष्यतः । गुणी दो जने राजा होंगे ।
 दंतिनौ अचिष्यतः । दो हाथी जावेंगे ।
 ३ पांथाः चलिष्यन्ति । रास्तागीर चलेंगे ।
 अमी गमिष्यन्ति । वे लोग जावेंगे ।
 कर्माणि फलिष्यन्ति । कर्म फल देंगे ।
 पुष्पाणि स्फुटिष्यन्ति । फूल खिलेंगे ।
 सर्वे जीवाः (२) मरिष्यन्ति । सब जीव मरेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

खादिष्यति, हसिष्यति, गमिष्यतः, अर्हिष्यति, अर्दिष्यति, गदिष्यति, वदिष्यतः, नदिष्यति, मेषिष्यति, विकिरिष्यति, अटिष्यतः ।

१—परस्मैपदी धातुओंसे भविष्यत् (आने वाले) कालके अर्थमें प्रथमपुरुषको एक वचनमें स्यति, द्विवचनमें स्यत, और बहुवचनमें स्यन्ति प्रत्यय लगते हैं और उसके तथा धातुके बीचमें इ (इट्) आजाता है । जैसे गम्लृ (लृ—इत् है) से स्यति किया तो गम् + स्यति हुआ बीचमें 'इ' आया तो गम् + इ + स्यति = गमिष्यति हुआ प्रकारके लिये ७५, पृष्ठकी टिप्पणी देखो १—धातुओंके अतके 'कृ' को अर् हो जाता है स्यति आदि प्रत्यय परे होनेसे ।

संस्कृत बनाओ—

एक मत्त हाथी आवेगा । जीवंधर मोक्ष जायेंगे । वह
संस्कृत पढ़ेगा । मंत्रों एक पत्र लिखेगा । पापी दुख पावेगा । घंटा
बजेगा । वह तुम्हें निगल जावेगा । क्या वह मुझे याद करेगा ।
नहीं वह तुम्हें कभी भी (कदापि) नहीं भूलेंगा (विस्मृ) ।
लड़का यदि इसी तरह खेलेगा तो कुछ नहीं पढ़ेगा । जो चोरी
करेगा उसको राजा दंड देगा । लड़कियां माला गूँथेंगीं ।

द्वितीय पाठ ।

१ शिशुः	दुग्धं (१)	पास्यति ।	बच्चा	दूध पीवेगा ।
शरीरं		स्नास्यति ।	शरीर	नष्ट होगा ।
स पुरुषः		स्नास्यति ।	वह पुरुष	स्नान करेगा ।
राजाः	पुष्पाणि	घ्रास्यति ।	राजा	फूल सूँघेगा ।
२ राजानौ	(२)	जेयतः ।	दो राजा	जीते'गे ।
तौ		जेयतः ।	वे दो जने	नष्ट होंगे ।
कृषकौ	भूमिं (३)	कर्च्यतः ।	दो किसान	भूमिको जीते'गे ।
अहौ		सर्पस्यतः ।	दो साँप	रेंगे ।
पितरौ	पुत्रान्	स्पर्क्ष्यतः ।	माता पिता	पुत्रोंका स्पर्श करे'गे ।
३ योषितः	राजानं	द्रक्ष्यति ।	स्त्रियां	राजाओंको देखे'गी ।
दुष्कर्मणि	पुण्यानि	धक्ष्यति ।	दुष्कर्म	पुण्यकर्मोंको जल्दूँहे'गे ।

१—जिन धातुओंके अंतमें (दीर्घ) ऊकार ऋस्व तथा दीर्घ ऋकार और यि को छोड़कर) कोई स्वर है तथा जिनका 'लृ' कार (पतलको छोड़कर) और श्रीकार इत् है उनसे भविष्यत् कालके अर्थमें, स्यति आदि प्रत्यय लगानेसे वीचमे इ (इट्) नहीं आता । २—स्यति आदि प्रत्यय लगानेपर धातुके अंतके इकार, ईकारके स्थानमें एकार, उकारके स्थानमें ओकार, ए, ऐ, ओ, औ, के स्थानमें आ-कार हो जाता है । जैसे—जि × स्यति—जेयति (टिप्पणी ७५ पृ० देखो) नी (णीज्)—स्यति+नेष्यति, स्तु × स्यति स्तोष्यति, वे (वेज्) +स्यति वास्यति, स्त्रै +स्यति स्नास्यति, दो (दुक् ई करना) × स्यति दास्यति । ३—स्यति आदि प्रत्यय

सर्पाः अपराधिनं दंक्ष्यन्ति ।	साप	अपराधीको काटे'गे
शिशवः हस्तौ मर्क्ष्यन्ति ।	लडके	दो हाथोको छूवेगे ।
अध्यापकाः छात्रान् प्रक्ष्यन्ति ।	अध्यापक लोग	विद्यार्थियोंको पूंछेगे ।
ताः गृहं (४) प्रवेक्ष्यन्ति ।	वे स्त्रियां	घरमें प्रवेश करेगी ।
कुलालाः घटान् स्रक्ष्यन्ति ।	कुम्हार लोग	घड़ीको बनावेगे ।
राजानः रक्षाभारं वक्ष्यन्ति ।	राजा लोग	रक्षाके भारको धारण करे'गे ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

वर्त्यन्ति, पास्यन्ति, घ्रास्यतः, ग्लास्यति, जेष्यतः, क्षेप्यन्ति, सम्प्र-
नि, वक्ष्यतः, दंक्ष्यतः, स्रक्ष्यतः, कर्क्ष्यन्ति, पक्ष्यति, द्रक्ष्यतः, धक्ष्यति,
प्रक्ष्यति, स्नास्यन्ति, प्रवेक्ष्यतः, मर्क्ष्यन्ति, स्रक्ष्यन्ति ।

श्रद्ध करो—

शिशुः दुग्धं पिबिष्यति । दन्तिनः मृत्तिकां जिघ्रिष्यन्ति । अन्नं-
विना शरीरं नूनं (निश्चयसे) स्नायिष्यति । कर्माणि किं न फलिष्यति,
कानिपतिष्यतः । राजा शत्रुं नूनं जयिष्यति । केन क्षयिष्यन्ति ।
कृषीवलः क्षेत्रं कर्षिष्यति, घर्मात्ताः सर्पाः सर्पिष्यन्ति । कौ त्वां स्पर्शि-
ष्यतः । ता राजानं दशिष्यन्ति । भृत्यः कथं चरणे मर्शिष्यतः । गुरुः प्रश्नं
प्रक्षिष्यति, सीता अग्निं प्रवेशिष्यति । कुम्भकारः कथं घटान् सृजिष्यति ।
कः इमां पृथ्वीं वह्निष्यति । सर्पः शिशुं दंशिष्यति । ते मंजिष्यति ।

संस्कृत बनाओ—

लड़का इसकी इच्छा करेगा । आग गाँवको जला देगी ।

होनेपर धातुके अ तके ष, श, छ, च, छ, ज और स्यति आदि प्रत्ययके स्र दोनो मिलकर च्च हो जाते हैं यदि बीचमें इट् न हो । जैसे—कृष् + स्यति कर्क्ष्यन्ति, (इसी पृष्ठकी ४ नंबरकी टिप्पणी देखो) स्पृश् + स्यति स्पर्क्ष्यन्ति, वह् + स्यति वक्ष्यति, प्रच्छ् + स्यति प्रक्ष्यति सृज् + स्यति = स्रक्ष्यति । जिन धातुओंके अंतके अक्षरसे पहिली इस्त्र—इ, उ, अथवा ऋ, हैं तो उनके स्थानमें क्रमसे ए, ओ, अर्, आदेश हो जायेगे स्यति आदि प्रत्यय पर होनेसे । जैसे-विश् + स्यति = वैक्ष्यति, मृच् + स्यति मोक्ष्यति, सृश् + स्यति मर्क्ष्यति ।

भिच्छुक अभक्ष्यको भी खालेगा । मालिक नौकरको पूछेगा । मुनि लोग धर्मका उपदेश देंगे । हिरण्यगर्भ नामक मूसा स्नायुबंधनको काटेगा । वह जिन भगवान् पापोंको हरेगा । जयवर्मा शत्रु-ओंको दंड देगा । चातकको सेध ही संतुष्ट करेगा । वे लोग प्रदर्शिनी (नुमाइस) देखेंगे । कुम्हार घड़ोंको बनावेंगे । लडकी एक बढिया (सुन्दर) गीत गावेगी । वीतरागी वीतरागका ध्यान करेगा । चाडाल क्या ब्राह्मणको छूवेगा ? शत्रु भी इसको प्रणाम करेगा । क्रोधी मुनि इस विचारीको शाप देगा । कौन बम्बईसे (मोहमयीतः) पुस्तक लावेगा । जो ऊँचा (उच्चैः) चढेगा वह अवश्य ही (अवश्यमेव) गिरेगा । दुर्जन कबतक (कदापर्यन्तं) उच्च रहेगा । यह नाव इस नदीको पार कर जायगी । सैनिक घोडोपर चढेंगे ।

तृतीय पाठ ।

आत्मनेपदी धातु ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ जनः	(१) ईक्षिष्यते ।	मनुष्य			चेष्टा करेगा ।
कथं स मां	ईक्षिष्यते ।	कैसे वह			मेरी निंदा करेगा ।
नारी नदीं	ईक्षिष्यते ।	स्त्री	नदीको		देखेगी ।
२ छात्रौ	यतिष्यते ।	दो विद्यार्थी			यत्र करेंगे ।
मुनी शास्त्रं	गाहिष्यते ।	दो मुनि	शास्त्रका	अवगाहन करेंगे ।	
इमौ	दौक्षिष्यते ।	ये दोनों			दीक्षित होंगे ।

१—आत्मनेपदी धातुओंसे भविष्यत्काल अर्थके लटलकारमें ख्यते, ख्येते, ख्यंते प्रत्यय लगते हैं । शेष कार्य वीचमें इट् आना आदि परस्मैपदी धातुओंके समान होते हैं ।

३ एते जनाः	प्रथिष्यन्ते ।	ये आदमी	प्रसिद्ध ही जायेंगे ।
सुराज्यानि	प्रसिष्यन्ते ।	अच्छे राज्य	बढ़ेंगे ।
सुताः	पितरं मानिष्यन्ते ।	लडके	पिताकासम्मान करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

कल्पिष्यते, एधिष्यते, गर्हिष्यते, गाहिष्यते, भिक्षिष्यते,
मादिष्यते, मयिष्यते, शंकिष्यन्ते, आदरिष्यते, शिचिष्यन्ते, प्रसिष्यते,
प्रथिष्यते, मानिष्यते, वर्तिष्यन्ते ।

चतुर्थ पाठ ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ नारी	(१) स्नेष्यते ।	स्त्री			मुक्तरायेगी ।
स	कार्यं	आरम्भ्यते ।	वह काम		प्रारम्भ करेगा ।
२ पितरौ	पुत्रं	स्वङ्क्ष्यते ।	माता पिता		पुत्रका आलिंगन करेंगे ।
३ शिशवः	फलानि	लप्स्यन्ते ।	लडके		फल पावेंगे ।
राजानः नारीः	उद्वक्ष्यन्ते ।	राजालोग			स्त्रियोंको विवाहेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्नेष्यते, स्वङ्क्ष्यते, लप्स्यते, उद्वक्ष्यते, रप्स्यते ।

संस्कृत बनाओ—

वह वहां रहेगा । विद्या प्रतिदिन बढ़ेगी । दुर्जनसंयोग
पीडा देगा । तलवारें (असि) दीप्त होंगी । लडका मुक्तरायेगा । यह
मुझसे रोकेगा । भिखारी क्या मांगेगा । जैनलोग जिन भगवानकी
वंदना करेंगे । पुत्रको देखकर (विलोक्य) पिता प्रसन्न होगा ।
शरणागतकी वह रक्षा करेगा ।

पंचम पाठ ।

उभयपदी धातुः । (१)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ कृषीवलः	गर्तं	खनिष्यते (ति)	किसान		गडढा खोदेगा ।
भिक्षुकः	धनिनं	अयिष्यते (ति)	भिखारी	धनी आदमीके पास जायगा ।	
अतिथिः	धनं	याचिष्यति (ते)	अतिथी		धन मागिगा ।
२ इमौ	वस्त्राणि	वयिष्येते (थतः)	वेदोजने		कपडे बुनेंगे ।
तौ	समुद्रं	अयिष्येते (थतः)	वे दो जने	समुद्रको	जाये'गे ।
३ के	दरिद्रान्	भरिष्यंति (ति)	कौन		दरिद्रोंको पोषिगा ।
के	इमां	संहरिष्यंति (ते)	कौन		इसका स'हार करेगा ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

धरिष्यति, याचिष्यतः, अयिष्यंति, वयिष्यंति, खनिष्यतः ।

षष्ठ पाठ ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ आषकः	जिनं	यच्छति (ति)	आवक	जिनको	पूजेगा ।
चंद्रः		त्वेक्ष्यति (ते)	चंद्र'मा		दीप्त होगा ।
तस्करः	द्रव्यं	घोच्छति (ते)	चोर		द्रव्य छिपावेगा ।
स्वामी	सेवकानि	आदेक्षति (ते)	प्रभु	सेवकको	को हुक्म देगा ।
२ पाचको	ओदनान्	भक्षति (क्षेते)	दोरसोइया	चावल'को	पकावे'गे ।
रजकी	वस्त्राणि	रङ्क्षति (क्षेते)	दो धोबी		कपडा धोवे'गे ।

३ भृत्याः	गृहतलं	लेप्स्यंति (ते)	नौकर	घरको लीपेंगे ।
कृषकाः	वृक्षान्	लोप्स्यंति (ते)	किसान	पेड़ोको काटेंगे ।
कृषीवलाः	क्षेत्राणि	वप्स्यंति (ते)	किसान लोग	खेत बोवेंगे ।
दुःखानि	हृदयं	तोत्स्यंति (ते)	दुःख	हृदयको व्यथित करेंगे ।

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

कृषिष्यंते, धविष्यंते, देक्ष्यते, कर्ष्यंति, मोक्ष्यते, लेप्स्यतः,
भक्ष्यंते, लोप्स्यतः घोक्ष्यंति ।

सप्तम पाठ ।

उत्तम पुरुष

(१) परस्मैपदो धातु

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अहं	तत्र	अटिष्यामि ।	मैं वहा		घूमूंगा ।
अहं	आदनान्	विकिरिष्यामि ।	मैं चावल		बखिरंगा ।
अहं	दुष्टान्	अर्दिष्यामि ।	मैं दुष्टोंको		दंड दूंगा ।
अहं	फलानि	खादिष्यामि ।	मैं फल		खाऊंगा ।
२ आवां		पतिष्यावः ।	हम दो जने		गिरिंगे ।
आवां		कठिष्यावः ।	हम दो जने	दुखसे जीवन बितावेंगे ।	
आवां	वृक्षान्	मेषिष्यावः ।	हम दो जने	हचोको सीचेंगे ।	
३ वयं	जिनं	अर्चिष्यामः ।	हम लोग	जिनकी पूजा करेंगे ।	
वयं		हसिष्यामः ।	हम	हसेंगे ।	
वयं	जैनग्रंथान्	पठिष्यामः ।	हम	जैनग्रंथोंको पढ़ेंगे ।	
वयं	ग्रामं	गमिष्यामः ।	हम	गावको जावेंगे ।	
वयं	कथां	गदिष्यामः ।	हम	कथा कहेंगे ।	

१—परस्मैपदो धातुओंकी लृट्, लकारमें उत्तम पुरुषसे स्थानि स्यावः, स्याम, प्रत्यय लगते

हैं । शेष कार्य प्रथम पुरुषकी समान समझना ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अटिष्यावः, अचिष्यामि, पतिष्यावः, अदिष्यामि, क्रमिष्यामि,
खादिष्यामि, एषिष्यावः, विकिरिष्यामि, जीविष्यामः ।

अष्टम पाठ ।

१ अहं	दुग्धं	पास्यामि ।	मैं दूध	पीज'गा ।
अहं	पुष्पं	प्रास्यामि ।	मैं फूल	सू'षूंगा ।
अहं		जेष्यामि ।	मैं	जीतू'गा ।
अहं		क्षेप्यामि ।	मैं	नष्ट होज'गा ।
२ आवां	त्वां	स्यक्ष्यावः ।	हम दोनो	तुम्हारा स्पर्श करे'गे ।
आवां	चमू'	द्रक्ष्यावः ।	हम दोनों	सेनाको देखें'गे ।
३ वयं		मङ्क्ष्यामः ।	हम	स्नान करे'गे ।
वयं	ग्रंथान्	म्रास्यामः ।	हम	ग्रंथोंका अभ्यास करे'गे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

जेष्यामः, घ्रास्यावः, द्रक्ष्यामि, मक्ष्यामि, दक्ष्यामः, क्षेष्यामः,
सक्ष्यामः, वक्ष्यावः, धक्ष्यावः, धक्ष्यामि, प्रक्ष्यामः, वेक्ष्यामि,
पास्यावः ।

नवम पाठ ।

उत्तम पुरुष

आत्मनेपदी धातु

१ अहं	वाराणसीं (१)	ईक्षिष्ये ।	मैं	बनारस देखू'गा ।
अहं	दुर्जनं	ईजिष्ये ।	मैं	दुर्जनकी निंदा करू'गा ।

१—आत्मनेपदी धातुओंसे उत्तम पुरुषमें स्त्री, स्यावहे, स्यामहे प्रत्यय लगते हैं शेषकार्य
मध्यमें इट्, होना आदि प्रथमपुरुषके समान समझना ।

अहं	ईहिषेय ।	मैं	प्रयत्न करूँगा ।
२ आवां	यतिषयावहे ।	हम दोजने	यव करेंगे ।
आवां शास्त्रं	गाहिषयावहे ।	हम दोनो	शास्त्रका अवगाहन करेंगे ।
आवां	दीक्षिषयावहे ।	हम दो जने	दीक्षित होंगे ।
३ वयं गुणिनं	कत्थिषयावहे ।	हम	गुणवान्की प्रशंसा करेंगे ।
वयं कुशीलं	गर्हिषयामहे ।	हम	सब लोग कुशीलजनकी निंदाकरेंगे ।
वयं	शिद्धिषयामहे ।	हम	शिखा देंगे ।
वयं शिशून्	आदरिषयामहे ।	हम	बच्चोंका आदर करेंगे ।
वयं	शंकिषयामहे ।	हम	शंका करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

भिद्धिषयामहे, गर्हिषेय, मंथिषयावहे, शंकिषयामहे, मानिषेय,
गाहिषयावहे, मोदिषयामहे, गाहिषयामहे, शिद्धिषेय, ईहिषयामहे,

दशम पाठ ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अहं	(१)स्नेषेय ।	मैं			सुस्तराज्जंगा ।
अहं त्वां	खड्च्चे ।	मैं			गुह्यारा आलिगन करूँगा ।
२ आवां	उद्वच्चावहे ।	हम दोनो			विवाह करेंगे ।
आवां धनं	लप्स्यावहे ।	हम दोनो			धन पावेंगे ।
३ वयं कार्यं	आरप्स्यामहे ।	हम			कार्य आरम्भ करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्नेषयावहे, उद्वच्चावहे, लप्स्यामहे, रप्स्यावहे, खड्च्चा-
महे ।

एकादश पाठ ।

उभयपदी धातु (१)

- १ अहं जिनं अयिष्यामि (षे) मैं जिन भगवानकी सेवा करूंगा ।
 अहं महावीरं यक्ष्यामि (क्षे) मैं महावीर स्वामीकी पूजा करूंगा ।
 अहं कूपं खनिष्यामि (षे) मैं कुआ खोदूंगा ।
 अहं वरान् याचिष्यामि (षे) मैं वर मागूंगा ।
 अहं गुणिनं अयिष्यामि (षे) मैं गुणीका आश्रय लूंगा ।
- २ आवां दरिद्रान् भरिष्यावः (वहे) हम दोनों दरिद्रीको पालेंगे ।
 आवां साधून् अयिष्यावः (वहे) हम दोनों साधुओंको सेवेंगे ।
- ३ वयं कूपं खनिष्यामहे (ष्यामः) हम कुआ खोदे गे ।
 वयं धनं धोक्ष्यामः (महे) हम धन छिपावेंगे ।
 वयं न त्वेक्ष्यामः (महे) हम दीप्तन हीवेंगे ।
 वयं त्वां आदेक्ष्यामः (महे) हम तुमको आज्ञा देंगे ।
 वयं वस्त्राणि रंक्ष्यामः (महे) हम कपड़े रगमें ।
 वयं भूमिं कर्क्ष्यामः (महे) हम भूमि जोते गे ।
 वयं गृहं लेप्स्यामः (महे) हम घरको लीपे गे ।
 वयं हृत्तान् लोप्स्यामः (महे) हम पेड काटे गे ।
 वयं ताम् तोत्स्यामः (महे) हम उसस्त्रीको व्यथित करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ

घोक्ष्ये, त्वेक्ष्यावः, आदेक्ष्यावः, रंक्ष्यामि, कर्क्ष्यावहे, लेप्स्यामि, लोप्स्ये, भरिष्यामः, वक्ष्ये, मोक्ष्यामहे, मंक्ष्यावहे, भ्रक्ष्ये वप्स्यामि, यक्ष्यामहे, अयिष्यावहे, देक्ष्ये ।

१—परस्मैपदमें जब रूप चलाने हो तब परस्मैपदी धातुओंके प्रत्यय आदि लगाना ।

और जब आत्मनेपदमें चलाने हो तब आत्मनेपदी धातुओंके सप्तान प्रत्यय आदि जानना ।

द्वादश पाठ ।

(१)—मध्यम पुरुष

परस्मैपदी धातु

१	त्वं	ग्रामं	अचिष्यसि ।	तुम	गांवकी जावोगे ।
	त्वं	तदा	पठिष्यसि ।	तुम	तब पढ़ोगे ।
	त्वं	किं	गदिष्यसि ।	तुम	क्या कहोगे ।
	त्वं	जिनं	अर्चिष्यसि ।	तुम	जिनकी पूजा करोगे ।
	त्वं	ओदनं	खादिष्यसि ।	तुम	चावल खावोगे ।
	त्वं	मुनिं	पूजिष्यसि ।	तुम	मुनिकी पूजोगे ।
२	युवां	ग्रंथान्	पठिष्यथः ।	तुम दो जने	ग्रंथोंकी पढ़ोगे ।
	युवां		कठिष्यथः ।	तुम	दुख पावोगे ।
	युवां	वृक्षान्	मेषिष्यथः ।	तुम दोनों	वृक्षोंकी सींचोगे ।
	युवां	किं	एषिष्यथः ।	तुम दोनों	क्या चाहोगे ।
३	यूयं		कठिष्यथ ।	तुम सब	दुख पावोगे ।
	यूयं	ग्रामं	क्रमिष्यथ ।	तुम सब	नगरकी जावोगे ।
	यूयं	सर्वे	मरिष्यथ ।	तुम सब	मरोगे ।
	यूयं		जीविष्यथ ।	तुम	सब जीवोगे ।
	यूयं		पतिष्यथ ।	तुम सब	गिरोगे ।
	यूयं	जिनान्	अर्चिष्यथ ।	तुम लोग	जिनकी पूजोगे ।
	यूयं	कथां	वदिष्यथ ।	तुम लोग	कथा कहोगे ।
	यूयं		आनंदिष्यथ ।	तुम	आनंद प्रावोगे ।
	यूयं	पापानि	संहरिष्यथ ।	तुम लोग	पापोंका नाश करोगे ।
	यूयं		क्रीडिष्यथ ।	तुम लोग	खे लोगे ।
	यूयं	पत्रं	लिखिष्यथ ।	तुम	चिट्ठी लिखोगे ।

१—मध्यम पुरुषमें परस्मैपदी धातुओंसे—ससि, सथ, सथ प्रत्यय लगते हैं शेष मध्यमें 'इट्' प्राना आदि प्रथम पुरुषकी समान समझना ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

पठिष्यथः, एषिष्यसि, अचिष्यथः, कठिष्यथ, चरिष्यसि, अर्चिष्यथः
गमिष्यसि, गदिष्यथः, नदिष्यसि, ब्रजिष्यथः, अर्चिष्यसि, भवि-
ष्यसि ।

तयोद्देश पाठ ।

१ त्वं	कुत्र	स्थास्यसि ।	तुम	कहा ठहरोगे ।
त्वं	पुष्पं	घ्रास्यसि ।	तुम	फल सूँघोगे ।
त्वं	किं शास्त्रं	ज्नास्यसि ।	तुम	किस शास्त्रकी पढोगे ।
२ युवां		जेष्यथः ।	तुम	दोनो जीतोगे ।
युवा		क्षेप्यथः ।	तुम	दोनो नष्ट होओगे ।
३ ययं	शिशुं	स्रक्ष्यथ ।	तुम लोग	लड़कीको छूओगे ।
यूयं	मां	द्रक्ष्यथ ।	तुम लोग	मुझे देखोगे ।
यूयं		मण्ड्यक्ष्यथ ।	तुम लोग	डूँस जाओगे ।
यूयं	कुत्र	वत्स्यथ ।	तुम लोग	कहाँ बसोगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्रक्ष्यसि, क्षेप्यसि, मंक्ष्यसि, पास्यथ, घ्रास्यथः, स्थास्यथ,
द्रक्ष्यसि, धक्ष्यसि, प्रक्ष्यथ, वेक्ष्यसि, स्रक्ष्यथः, दंक्ष्यसि, मक्ष्यसि,
वत्स्यसि, ज्ञास्यथः ।

चतुर्दश पाठ ।

(१)—आत्मनेपदी धातु ।

१ त्वं	किं	शंकिष्यसे ।	तुम का	शंका करोगे ।
त्वं	तत्र उपवनं	ईक्षिष्यसे ।	तुम	वहाँ वगीचा देखोगे ।

१—आत्मनेपदी धातुओंसे मध्यमपुरुषमें रखे, खेये, खखे प्रत्यय लगते हैं शेष प्रथम-
पुरुषके समान समझना ।

त्वं तत्र	मोदिष्यसे ।	तुम	वहाँ हर्ष की प्राप्ति करोगे ।
त्वं तम्	आदरिष्यसे ।	तुम	उसका आदर करोगे ।
२ युवां तान्	ईजिष्येथे ।	तुम	दोनों उनकी निंदा करोगे ।
युवां	ईहिष्येथे ।	म	दोनों यत्र करोगे ।
युवां	चेष्टिष्येथे ।	तुम	दोनों चेष्टा करोगे ।
३ यूयं शास्त्राणि	गाहिष्यध्वे ।	तुम लोग	शास्त्रोंकी आलोचना करोगे ।
यूयं वस्त्राणि(विनि)	मयिष्यध्वे ।	तुम लोग	कपड़ोंका विक्रय करोगे ।
यूयं पंडितान्	श्लाघिष्यध्वे ।	तुम लोग	पांडित्योंकी प्रशंसा करोगे ।
नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—			

भिक्षिष्यसे, याचिष्यध्वे, ईहिष्यध्वे, कत्यिष्येथे, आदरिष्यध्वे, प्रथिष्यसे, सानिष्येथे, गाहिष्यध्वे, चेष्टिष्यध्वे, शंकिष्यध्वे ।

पंचदश पाठ ।

१ त्वं	स्नेष्यसे ।	तुम	सुस्तराओगे ।
त्वं तां	स्वंच्यसे ।	तुम	उसका आलिंगन करोगे ।
२ युवां के	उद्वक्ष्येथे ।	तुम दोनों	किनसे विवाह करोगे ।
युवां यशः	लप्स्येथे ।	तुम दोनों	यश प्राप्त करोगे ।
३ यूयं कार्याणि	आरप्स्यध्वे ।	तुम लोग	कार्योंको प्रारंभ करोगे ।
१—नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—			

स्नेष्येथे, उद्वक्ष्यध्वे, स्वंच्यसे, लप्स्यध्वे, रप्स्यध्वे,

षोडश पाठ ।

उभयपदी धातु (१)

- १ त्वं जिनं अयिष्यसि (से) तुम जिनकी सेवा करोगे ।
 त्वं महावीरं यक्ष्यसि (से) तुम महावीरकी पूजा करोगे ।

त्वं कूपं खनिष्यसि (से) तुम कुआ खोदोगे ।

त्वं वरान् याचिष्यसि (से) तुम वर मागोगे ।

त्वं गुणिनं अयिष्यसि (से) तुम गुणीका सहारा लोगे ।

२ युवा दरिद्रान् भरिष्यथः (ष्ये) तुम दोनों गरीबोंका पालन करोगे ।

युवां साधून् अयिष्यथः (ष्ये) तुम दोनों साधुओंकी सेवा करोगे ।

युवां धनं घोक्ष्यथः (क्ष्ये) तुम दोनों धन छिपावोगे ।

युवां सेवकं देक्ष्यथः (क्ष्ये) तुम दोनों सेवककी आज्ञा दोगे ।

३ यूयं वस्त्राणि रक्ष्यथ (ध्वे) तुम लोग कपड़ा रंगोगे ।

यूयं भूमिं कर्क्ष्यथ (ध्वे) तुम लोग भूमिकी जोतोगे ।

यूयं शिशून् आदरिष्यथ (ध्वे) तुम लोग लड़कोंका आदर करोगे ।

यूयं गृहं लोप्स्यथ (ध्वे) तुम लोग घर लीपोगे ।

यूयं वृक्षान् लोप्स्यथ (ध्वे) तुम लोग पेड़ काटोगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

घोक्ष्यध्वे, त्वेक्ष्यसे, अदेक्ष्यध्वे रक्ष्यसे, कर्क्ष्यसि, लेप्स्यसि, लोप्स्यसे, भरिष्यसि, वक्ष्यध्वे मोक्ष्यध्वे सक्ष्यसि, भ्रक्ष्यध्वे, वप्स्यथ, तोत्स्यसि, यक्ष्यथ, अयिष्यध्वे, धविष्यसि, देक्ष्यसि ।

सप्तदश पाठ ।

साहित्य परिचय

हिंदीमें अनुपाद करो ।

अथ नयभूषणो विक्रमवान् प्रभुः पदमनाभः शत्रून् जेतुं निर्गमिष्यति । स मार्गं गच्छन् सर्वसेनासहितस्तारामडलपरिवृतश्चंद्र इव त्वेक्ष्यते । सोऽद्वितीया विभूषां (शोभा) वहंतं मणिकूटं नाम पर्वतं द्रक्ष्यति । तं दृष्ट्वा सेनापतिः “अत्र गतः कोऽपि जनः पीडां न अनुभवति” इति गदिष्यति । इदं श्रुत्वा नृपस्तम् आश्रयिष्यति । पुनः

कतिचिद् (कुछ) दिवसानंतरं जयार्थं प्रस्थास्यति । समीपं आगच्छंतं पद्मनाभं आकर्ण्य केचित् (कोई) शत्रव इतस्ततो दिशोऽचिष्यति, केचित् पर्वतगह्वराणि सेविष्यते केचित् पद्मनाभचरणमाश्रयिष्यति, केचित् युद्धा (लड़कर) क्षेप्यति, केचित् स्वसुतदारान् घोक्ष्यति । सोऽपि नृपः पद्मनाभ उद्धतान् स्वविरोधिनी विहाय कान् चिद् अपि न तोत्स्यति, तान् हितवचांसि एव उपदेक्ष्यति, अतः शत्रुमनांसि अपि अनुरक्ष्यति । स मत्तान् आज्ञोक्तं धनतत्परान् एव कृषिष्यति, दरिद्रान् भरिष्यति, दानादिकधर्मकार्यं आचरिष्यति । अनंतरं सर्वाः प्रजाः सोदिष्यते, तथा हृष्टाः सत्यस्तु गुरुमिव ईक्षिष्यते, पितरमिव आदरिष्यते देवमिव अर्चिष्यति । इत्थं (इस प्रकार) स राज्यं कृत्वा दीक्षिष्यते सोऽक्षं च लप्स्यते ।

हिंदी बनाओ—

मैं कहीं (कुत्रापि) नहीं जाऊंगा । तुम क्या पढ़ोगे । नौकर तुम्हारी सेवा करेगा । विद्यार्थी गुरुका सहारा लेंगे । मैं जैनैंद्र व्याकरण पढ़ूंगा । लड़के उसका सम्मान करेंगे । आग हाथको जला देगी । मुनिराज श्रावकोंको उपदेश देंगे । कुम्हार घड़े बनावेगा । वह चूण खावेगा । तुम दोनों किस वस्तुका विनिमय करोगे । अतिथि धन मांगेगा । हम ईश्वरको पूजेंगे और गुरुकी नमस्कार करेंगे । पिपासाकुल पशु पानी पौवेंगे । वे यहां नहीं रहेंगे । राजा कुछ दिन बाद प्रस्थान करेगा । हम दोनों इसको नहीं चाहेंगे । मैं गुरुसे पूछूंगा । वह नदीको तर जायगी । मच्छर सुभक्तको काटेगा । पद्मनाभ अवश्य जौतेगा । किसान खेत जोतेगा और बीज बोवेंगे । उनको कौन कूवेगा ? लोग इसको प्रशंसा करेंगे । यह बात प्रसिद्ध हो जायगी । यदि तुम यत्न करोगे तो विद्वान् होजावोगे । हम पढ़ना शुरू करेंगे । दासी घर लोपेगी । रसोइया चावल पकावेगा । सूर्य चमकेगा ।

गुह्य करो—

नदी एधिष्यति । नौका संचते । अहं राजानं ईक्षिष्यामि ।
कुलालः पात्राणि स्रक्ष्यते । नार्यः नगरीं प्रवेक्ष्यते । के सोदिष्यति ।
अहं दुग्धं पास्ये । जीवकः गुणमालां उद्वक्ष्यते । कर्माणि फलि-
ष्यति । कः इमां स्वंक्ष्यति । साधवः जिनं अर्चिष्यति । त्वं
कदा किं कार्यं आरब्धस्यति । यूयं जीविष्यध्वे । राजानौ कीर्तिं
लप्स्यतः । त्वं धनं एषिष्ये । पद्मनाभः दौक्षिष्यसे । अहं धनं
योचिष्यसे । यूयं पुनः पुनः चेष्टिष्यामहे । वयं जैनैर्द्रं पठिष्यामहे ।
भ्रमरः पुष्पं घ्रास्यामि । बालकः गृहं गमिष्यावः । कृषकाः क्षेत्रं
कक्ष्यथः । ते वीजान् वप्स्यथ । विद्यार्थिनः शास्त्राणि म्नास्यति ।
कर्म फलिष्यति । अन्नयः काष्ठानि धक्ष्यति । यूयं सप्स्यामः ।
जनाः देवान् मानिष्यसे । गुणग्राहिणः पंडितान् कलिष्यध्वे ।
सुकर्मं प्रथिष्यसे । युवां कदा उद्वक्ष्यते । के यथांसि लप्स्यते ।
निर्धनाः सधनं अयिष्यावहे । राजा कारागारवासिनः मोक्ष्यसे ।
यूयं पापकर्माणि त्यक्ष्यते । वयं लाजान् रक्षादिष्यसे । पाचकः
मोदकान् भक्ष्यध्वे । रजकः वस्त्राणि रंक्ष्यते । के वीजान् वप्स्यसे ।
प्रियवियोगः हृदयं तुदिष्यति । कर्षकाः वीजान् वपिष्यति ।
मुनयः आवकान् आदेशिष्यति । नौका मज्जिष्यति । कृषीवलः
क्षेत्रं कषिष्यति । राजा प्रजाः अनुरंजयिष्यति । जीवकः गुण-
मालां उद्वक्षिष्यति । अहं अन्नं वसिष्यामि । पंडिताः धनानि
लभिष्यति । श्वश्रूः वधूः स्वंजिष्यते । सर्पः भेकं दंशिष्यति ।
पद्मनाभः जयिष्यति । यूयं शिशून् आदृष्यथ । पापकर्मां त्वं
पापं न त्यजिष्यसे ।

संस्कृतमं अनुवाद करो—

यहां (भरतक्षेत्रे) चौदह मनु होंगे । अंतिममनु महापद्म नामके
होंगे । उनका मुख (तन्मुखं) चंद्रमाके समान चमकीला । हाथ

शेषनागको जीतेगे । वे विषय वासनाओंको जलावेगे । कुबेर अयोध्याको वनावेगा । वह बहुत प्रसिद्ध होगे । वे सुंदरी नामक राजपुत्रीको विवाहेंगे । एक समय (एकदा) रानी सोलह (षोडश) स्वप्न देखेगी । फल पतिसे पूछेगी । पति शुभफल कहेगा । पुत्र जन्म होगा । देव आवेंगे । वे पुत्रको पांडुकशिला पर ले जावेगे (नेषप्रति) उसका अभिषेक करेंगे, और पूजन करेंगे । लौट कर (प्रत्यागत्य) नगरोत्सव करेंगे । बहुतसे भगवान्की सेवा करेंगे । वाकीके (शेष) स्वर्गको चले जायेंगे ।

ऊपर लिखित गद्यपर संस्कृतमें प्रश्नोत्तर करो ।

हिंदीमें अनुवाद करो—

श्रीमंतं जीवंधरं प्राप्तो लोको हृष्टः पुष्टस्तुष्टः सर्वविपदरहितः सुखभोगो च भविष्यति । केऽपि दुःखं न द्रष्ट्यंति । नार्योऽविधवाः शौलवत्यश्च भविष्यंति । दुर्भिक्षादिजन्यं दुःखं न स्थास्यति । चौराः कुत्रचित् अपि न वत्स्यंति । सर्वे धर्ममाचरिष्यंति, गुरुन् संमानिष्यंति, ईश्वरं अर्चिष्यंति, सत्कथा वदिष्यंति, पुत्रमुखं ईक्षिष्यंति । मुनय इतस्ततः सुधर्म उपदेक्ष्यंति । जना दीक्षिष्यंति । केचित् स्वर्गं गमिष्यंति केचित् च पुनरपि मनुष्याः भविष्यंति ।

प्रश्नमाला—

कः कं प्राप्तः कीदृशो भविष्यति । के किं न द्रक्ष्यंति । नार्यः कीदृशा भविष्यंति । किंजन्यं किं न स्थास्यति । के न वत्स्यति । के कं आचरिष्यति । मुनयः किं करिष्यंति । जनाः कीदृशाः भविष्यंति । कं अर्चिष्यंति ।

दशम अध्याय ।

तुदादि और भ्वादिगणीय धातुओंके आज्ञा,
आशीर्वाद अर्थक लोट् लकारके साथ प्रथमा
और द्वितीया विभक्तोका प्रयोग

प्रथम पाठ ।

प्रथम पुरुष (३)

परस्मैपदौ धातु

१ स	ग्रामं	गच्छतु ।	वह	गाँवकी जाय ।
आवकः	साधुं	अर्चतु ।	आवक	साधुकी पूजे ।
द्वयं	पुस्तकं	पठतु ।	यह स्त्री	पुस्तककी पठे ।
शिशुः	पुष्पाणि	विकिरतु ।	लड़का	फूलोंकी बिखरे ।
सर्वः जनः		नन्दतु ।	सब लोग	प्रसन्न होओ ।
जैनैर्द्रं	धर्मचक्रं	सततं प्रभवतु ।	जिनैर्द्र भगवानका धर्मचक्र हमेशा समर्थ रहै ।	
२ अम्बू		मिषतां ।	ये दो मने	स्पर्धा करे ।
बालकौ		हसतां ।	दो	बालक हँसे ।
ते		जीवतां ।	वे दो स्त्रियाँ	जीवें ।
साधू		उपदिशतां ।	दो साधु	उपदेशदे ।
शिशू	दुग्धं	पिबतां ।	दो लड़के	दूधपीवें ।
३ पथिकाः		चलन्तु ।	रास्तागीर	चले ।
नाविकाः	नदीं	तरन्तु ।	नाविक (मल्लाह)	नदीकी पार करे ।

१—पहिलेके अध्यायोंमें जो वर्तमान कालके प्रथमपुरुषमें 'पठति, पठत', पठति' आदि रूप बतलाये हैं उनके अतर्क 'ति, तः, अति' को क्रमसे 'तु, तां, अतु' कर देनेसे इस (लोट्) के रूप बनते हैं।

पुष्पाणि	स्फुटंतु ।	फूल	खिले ।
राजानः	दुष्टान्	अर्दंतु ।	राजा लोग दृष्टीका दमन करे ।
ते	गृहं	गच्छंतु ।	वे घरकी जाय ।
शिशवः	कुसुमानि	जिघ्रंतु ।	लड़के फूल सूँघे ।

मीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

गायतु, पिबंतु, जिघ्रतां, व्रजतु, नंदताम्, अंचतां, अटतु, भवता, ग्लायतां, सृजंतु, विकिरतां, सर्पतां, दशतु, वहतां, दहंतु, मनता, दिशतु, तुदतां, अंचतु ।

संस्कृत बनाओ—

दो लड़कियां अग्नि न छूवें । वे नदी पार करे । कुम्हार घड़ा बनावे । जीवंधर जीते । पाप नष्ट हो । पुत्र जीवे । लड़के दूध पीवे ।

शुद्ध करो—

अयं शास्त्राणि पठंतु । मत्तगजौ लघ्वैः नर्दंतु । मूर्खाः मिषतां । बालिकाः क्रीच्छंतु । सा तत्र वसंतु । कर्माणि फलतु । भवान् (आप) चिरं जीवतु ।

हिंदी बनाओ—

निंदंतु नीतिनिपुणा यदि वा सुवंतु (सुति करे), लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टं (इच्छाके अनुसार) । जनः शूरः, सूरूपः सुभगो वक्ता वा भवतु परं अर्थं विना न प्रतिष्ठां गच्छति । धनार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते । त्यक्त्वा जनयितारं (पितरं) स्वं (अपने) निःस्वं (निर्धनं) गच्छति दूरतः । भवान् कुलक्रमागतं राज्यभारमुद्धतु । स्वकीयं पितरं मातरं गुरुजनं भवंतोऽर्चंतु । छात्राः सर्वदा सदाचारान् चरंतु ।

द्वितीय पाठ ।

(१) आत्मनेपदी धातु

१ मतिः	एधतां ।	बुद्धि	वढे ।
जीवकः	सुरमंजरीं उद्वहतां ।	जीवधर	सुरमंजरीको व्याहरे ।
पिता	पुत्रं स्वजतां ।	पिता	पुत्रको आलिङ्गन करे ।
२ विद्यार्थिनौ	शिञ्जेतां ।	दो विद्यार्थी	पढावें ।
ब्रह्मचारिणी	दीक्षेतां ।	दो ब्रह्मचारी	दीक्षा लें ।
एते	नगरे प्रथेतां ।	ये दो नगर	प्रसिद्ध हों ।
एतौ	चेष्टेतां ।	ये दोनो	चेष्टा करें ।
शिश्नू	यतेतां ।	दो लड़के	प्रयत्न करें ।
३ शिशवः	स्मर्यन्ताम् ।	लड़के	सुस्मरारें ।
ते	साधून् कल्यन्तां ।	वे साधुओंको	प्रशंसा करें ।
अमूः	कार्याणि आरभन्ताम् ।	ये लोग	काम शुरू करें ।
गुणिनः	यथांसि लभन्तां ।		यश प्राप्त करें ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

वर्द्धतां, एधेतां, वेष्टतां, यतन्तां, स्मर्यतां, आरभतां, कल्यतां, शङ्कतां, मोदन्ताम्, भिक्षतां, ईद्वन्तां, ईजन्ताम्, लभेताम्, सहतां, ईक्षन्तां ।

शुद्ध करो—

अमू मोदन्तां, बालकाः यतेतां, पंडिताः प्रथतां, शत्रवः वीर्यं सहेतां, नद्यः वर्द्धतां, युवकौ उद्वहतां, विद्वांसः शास्त्राणि गाहेतां ।

संस्कृत बनाओ—

लडके लोग नदियोंको देखें । बालक पुस्तकोंको विनय करे ।

१—आत्मनेपदी धातुओंके वर्तमानकालके एधते, एधेते, एधते, आदि रूपोंके अतके 'ते' को 'तां' कर देनेसे रूप बनते हैं ।

लडके यश पावे । जीवंधर प्रसिद्ध हो । चन्द्रमा दीप्त हो । राजा दुर्जनोंको पीडादे ।

शुद्ध करो—

गुणवान् कीर्तिं लभतु । शिशवः कुसुमानि जिघ्र्तां । राजधानी प्रसतु । बुद्धिः वर्द्धतु । पुत्री जीवेतां । राजानः दुष्टान् अर्हतां । पिता पुत्रं खजतां । वृद्धाः लाजान् विकिरेतां । हृदयं मोदतु ।

तृतीय पाठ ।

(१) उभयपदी धातु

- १ पाचकः यवान् भृञ्जतु (तां) रसोदया लोको भुंजे ।
शिशुः लताः सिंचतु (तां) लड़का लताओंको सींचे ।
राजा दरिद्रान् भरतु (तां) राजा दरिद्रोंका पोषण करे ।
निर्धनः धनं याचतु (तां) निर्धन धन मागे ।
- २ श्रावकौ जिनं यजतां (जेतां) दो श्रावक जिनकी पूजा करे ।
कृषीवलौ क्षेत्तं कर्षतां (र्षेतां) दो किसान खेतको जोते ।
भृत्यौ गतं खनतां (नेतां) दो सेवक गड्ढा खोदे ।
तंतुवायौ वस्त्राणि वयतां (येतां) दो जुलाहे कपड़े बुने ।
- ३ ते त्वां तुदंतु (तां) वे तुम्हे दुःख दे ।
दरिद्राः धनवर्तं आश्रयंतु (तां) गरीब लोग धनवान्का सहारा ले ।
रजकाः वस्त्राणि रजंतु (तां) धोबी कपड़े रंगे ।
वृक्षाः धवंतु (तां) वृक्ष काँपे ।
सेवकाः वृक्षान् लुपंतु (तां) सेवक वृक्ष काटे ।

१—आत्मनेपदमें जब रूप चलाना हो तब आत्मनेपदी धातुओंके समान और परस्मैपदमें चलाना हो तब परस्मैपदी धातुओंके समान चलाना ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

लिम्पतु, कृपतां, सिंचंतु, त्विषतां, अयतां, भरतु, गूहतां, सिंचतु, भञ्जितां, पचतां, नयतां ।

शुद्ध करो—

सूर्यः त्विषेतां, गृहस्थः दरिद्रान् भरंतु, निर्धनः धनितं भञ्जितां, राजा कारागारवासिनः सुचंतु, प्रभुः भृत्यान् आदिशतां, नार्यः चंदनं लिपेतां, ब्रह्मचारिणः दीक्षेतां, भृत्याः स्वामिनं सेवताम् ।

संस्कृत बनाओ—

आवक लोग पापोंका संहार करें । किसान लोग खेत बोवें । गृहस्थ द्रव्य वितरण करें । सेवक भार ढोंवे । पुत्रविरह हृदयको व्यथित करे । निर्धन धनियोंका सहारा लें । लडकियां शरीर लिप्त करें । दो स्वामी सेवकोंको आज्ञा दें । मुनि धर्मका उपदेश दें । कुम्हार घड़ा बनावे । पापी पाप छोड़े । भिक्षुक गांवकी जाय । गाय खेतको खावे । विद्यार्थी संस्कृत पढ़े । कोई किसीकी निंदा न करे । धनिक लोग गुणियोंका घोषण करें । राजा धर्मात्मा हों । सब लोग सुखी हों । कोई दुख न पावे ।

चतुर्थ पाठ ।

(१) उत्तम पुरुष

परस्मैपदी धातु

१ अहं	जैनैर्द्रं	पठानि ।	मैं	जैनैर्द्र पढ़ूं ।
अहं	विद्यालयं	गच्छानि ।	मैं	पाठशाला जाऊं ।
अहं	जिनं	अर्चानि ।	मैं	जिनकी पूजाकरूं ।
अहं	विद्यां	इच्छानि ।	मैं	विद्याको चाहूं ।

१—वर्तमान कालकी उत्तमपुरुषकी वदामि, वदावः, वदाम आदि रूपोंकी मि, वः, मः, जो क्रमसे 'जि, व, म' कर देनसे इसकी रूप हो जाते हैं ।

अहं		मिषाणि ।	मैं	खर्रां करूं ।
अहं	फलं	खादानि ।	मैं	फल खाऊं ।
२ आवां		मज्जाव ।	हम दो जने	छूबें ।
आवां	घटान्	सृजाव ।	हम दो जने	घड़ा बनावें ।
आवां		जयाव ।	हम दोनों	जीते ।
आवां	ग्रामं	व्रजाव ।	हम दो जने	गांव जायें ।
आवां	पापानि	निंदाव ।	हम दोनों	पापोंकी निंदा करें ।
आवां		नंदाव ।	हम दोनों	आनंदित हों ।
३ वयं	वनं	अंचाम ।	हम	वनकी जायें ।
वयं		अताम ।	हम सब	हमेशा चले ।
वयं	गृहं	विशाम ।	हम	घरमें प्रवेश करें ।
वयं	संसारं	तराम ।	हम	संसारकी पार करें ।
वयं	न	क्रंदास ।	हम न	रोधें ।
वयं	पुष्पाणि	विकिराम ।	हम	फूल बिखेरें ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

हराम, भवानि, गदाव, नंदाम, अंचाव, जिघ्राणि, पिवानि,
दहाव, दशाम, जीवाम, दृच्छाम, सृजाव, जयाम, विशानि, ।

संस्कृत बनाओ—

हम दूध पीवें । मैं पत्र लिखूं । हम दोनों चिरकाल जीवें ।
हम शत्रु जीते । हम घरमें प्रवेश करें । मैं दुर्जनकी निंदा
करूं । हम दो जने पाठ पूछें । मैं तुमको स्पर्श करूं । हम बना-
रस (वाराणसी) चले । हम फूल सूँघें । हम यहाँ रहें । मैं
शीघ्र प्रस्थान करूं । मैं कर्म जलाऊं । हम दो जने फल खावें ।
हम नदी तरे । हम सत्य वाक्य बोलें । मैं पंडित होऊं । हम
शास्त्र मनन करें । हम दोनों धन बांटे ।

पंचम पाठ ।

(१) आत्मनेपदी धातु

१ अहं	स्वीरत्नं	लभे ।	मैं	ये छ स्त्रीकी प्राप्त करूँ ।
अहं	तां	उद्वहै ।	मैं	उसकी व्याहूँ ।
अहं	सज्जनं	कथ्ये ।	मैं	सज्जनकी प्रशंसा करूँ ।
अहं	गुणिनः	माने ।	मैं	गुणियोका सन्मानकरूँ ।
अहं		शंकौ ।	मैं	शंका करूँ ।
अहं		ईहै ।	मैं	प्रयत्न करूँ ।
२ आवां	सेवकान्	तिजावहै ।	हम दोनों	सेवकोंको रूना करे ।
आवां	शिश्नुन्	आदरावहै ।	हम दोनों	लडकीका आदर करे ।
आवां	पठन्	आरभावहै ।	हम दोनों	पढना प्रारम्भ करे ।
आवां	दुर्जनान्	ईजावहै ।	हम दोनों	दुर्जनोंकी निंदा करे ।
आवां	धन्	ददावहै ।	हम दोनों	धनदे ।
३ वयं		दीक्षामहै ।	हम लोग	दीक्षित हो ।
वयं	तान्	स्वजामहै ।	हम लोग	उनका आलिङ्गन करे ।
वयं	दुष्टान्	गर्हामहै ।	हम लोग	दुष्टोंकी निंदा करें ।
वयं	ताः	उद्वहामहै ।	हम लोग	उनसे विवाह करे ।
वयं		स्मयामहै ।	हम	सुखारवें ।

निम्नलिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

ईक्षे, स्मये, ईजामहै, यतै, ईहै, आदरै, गाहावहै, मनावहै, गर्हावहै, भिक्षे, तिजे, शंकामहै, लभावहै, रभे, स्वजामहै ।

शुद्ध करो—

अहं यशः लभानि । आवां कार्यं आरभाव । वयं त्वां स्वजाम ।

१—वर्तमान कालके आत्मनेपदी धातुओंके लभे, लभावहै, लभामहै आदिके '०' की 'ऐ' काट देनेसे इसकी रूपरही जाती हैं ।

अहं दुर्जनान् गर्हाव । आवां सज्जनान् आदरै । वयं शत्रून् जयामि ।
वयं शास्त्राणि मनावहै । वयं अन्नं भिक्षाम । अहं वनं व्रजै ।

संस्कृत वनाश्री—

हम लोग यत्न करें । मैं अच्छे कार्य प्रारंभ करूँ । हम दोनों
सज्जनोंकी प्रशंसा करें । हम लोग अपराधियोंको क्षमा करें ।
हम गुणियोंका आदर करें । मैं दीचालूँ । हम दो जने बढें ।
हम द्रव्याका विनिमय करें । मैं शोभित होऊँ । हम दोनों जीतें ।

षष्ठ पाठ ।

उभयपदी धातु

- १ अहं ओदनं पचानि (चै) मैं चावल पकाऊँ ।
अहं पापानि मुंचानि (चै) मैं पाप छोडूँ ।
अहं तं न तुदानि (दै) मैं उसकी व्यथित न करूँ ।
अहं क्षेत्रं सिंचानि (चै) मैं खेत सीचूँ ।
अहं क्षेत्रं वपानि (पै) मैं खेत बीजुँ ।
अहं दुर्वलान् भराणि (रै) मैं दुर्बलोंका पालन करूँ ।
- २ आवां धनं गूहाव (वहै) हम दोनों धन छिपावें ।
आवां गुणिनः आश्रयाव (वहै) हम दो जने गुणियोंका आश्रयलें ।
आवां जिनं भजाव (वहै) हम दो जने जिनभगवान्की भजें ।
आवां अर्थं याचाव (वहै) हम दो जने धन मागें ।
आवां धर्मं उपदिशाव (वहै) हम दो जने धर्मका उपदेशदे ।
- ३ वयं वृषदः क्षिपाम (सहै) हम लोग प्रत्यर फेंके ।
वयं वृक्षान् लुम्पाम (सहै) हम वृक्षोंकी काटे ।
वयं वस्त्राणि वयाम (सहै) हम कपडे बुन ।
वयं दुकूलं रजाम (सहै) हम दुकूल (धोती दुपट्टा) रंगे ।
वयं गृहं क्षिपाम (सहै) हम घर लीपें ।

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

कृषाम, भजे, वहानि, तुदामहै, सिंचाम, भराणि, याचै, याजानि,
भजावहै, अयाम, रजानि, वहावहै, नयानि ।

शुद्ध करो—

अहं जिनं अयामहै । अहं पापं सुंचाम । आवां क्षेत्रं वषामहै ।
वयं ताः तुष्टे । अहं लताः सिंचामः । आवां जिनं यजामहै । वयं
वस्त्राणि रजाव । वयं शत्रून् हृषामहै ।

संस्कृत बनाओ—

हम किसीको पोछा न दें । हम दो जने पेड़ सींचें । मैं
रस्सी लाऊँ । हम लोग बैरियोंको मारें । हम भगवान्का सहारा
लेँ । हम बोझ ढोवें । हम लोग नौकरोंको आज्ञा दें । हम
धोतो (शाटी) रंगें । मैं जी (यव) भूँजू । हम ढेली (लोष्ठ)
फेंके ।

सप्तम पाठ ।

(१) मध्यम पुरुष ।

परस्मैपदी धातु

१ त्वं	लतां	उच्च । तू	लता सींच ।
त्वं	कथां	गद । तू	कथा कह ।
त्वं	विद्यां	मन । तू	विद्या पढ़ ।
त्वं	धनं	वितर । तू	धन बांट ।
त्वं	तां	तर्ज । तू	उस लड़कीकी तर्जना कर ।

१—परस्मैपदी धातुओंके मध्यमपुरुषके आज्ञा (लोट्) अर्थमें रूप चलाने होती घर्तमान कालके मध्यम पुरुषके उच्चसि, उच्चय, उच्चय आदि रूपोंमें क्रमसे, सिकालीप 'य' को 'त' और 'य' को 'त' कर देना चाहिये ।

त्वं	पंडितः	भव ।	व	पंडित हो ।
२ युवां		जिषतं ।	तुम दोनो	शोभित होओ ।
युवां	पुष्पाणि	विकिरतं ।	तुम दो जने	फूल बखेरो ।
युवां	इमां	पश्यतं ।	तुम दोनो	इस स्त्रीको देखो ।
युवां	लतां	शीकतं ।	तुम दो जने	लताको सौंचो ।
युवां	नदीं	क्रामतं ।	तुम दो जने	नदीको जाओ ।
३ यूयं	कुमारीं	तर्दत ।	तुम लोग	कुमारीको मारो ।
यूयं	ग्रामं	गच्छत ।	तुम लोग	गावको जावो ।
यूयं	गृहं	विशत ।	तुम लोग	घरमें प्रवेश करो ।
यूयं	अपराधान्	मर्षत ।	तुम लोग	अपराधीको क्षमा करो ।
यूयं	जिनं	मद्धत ।	तुम लोग	जिन भगवानकी पूजा करो ।
यूयं	दुग्धं	पिबत ।	तुम लोग	दूध पीओ ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

भूष, क्रामत, निंद, गदत, अर्चतं, चाम, आमृश, जर्जतं, इच्छत,
भवतं, मनतं, कृतं, पृच्छतं, वदत, जपतं, प्रणम, जय, जीवत,
क्रीच्छत, रिषत ।

संस्कृत बनाओ—

तुम बनको जाओ । तुम लोग पाठ पढ़ो । जिन भगवानको
पूजो । तुम दो जने धन कमाओ । किसीकी निंदा न करो ।
तुम दो जने सर्वदा आनंदित होओ । कपड़े बुनो । पापोंको
छोडो । तुम लोग कोई बात पूछो । फूल बिखेरो ।

अष्टम पाठ ।

आत्मनेपदी धातु

१ त्वं		भाषस्व ।	तुम	कहो ।
त्वं	ग्रंथं	वेष्टस्व ।	तुम	ग्रंथकी वेष्टित करो ।
त्वं	विद्यां	ईहस्व ।	तुम	विद्याकी चाहो ।
त्वं	सुजनान्	कथ्यस्व ।	तुम	सज्जनोंकी प्रशंसा करो ।
त्वं	नदीं	ईक्षस्व ।	तुम	नदीकी देखो ।
२ युवां	तान्	ज्ञाघ्रेथां ।	तुम दो जने	उनकी प्रशंसा करो ।
युवां	शास्त्रं	लोचिथां ।	तुम दो जने	शास्त्रीकी देखो ।
युवां	धनं	मांघ्रेथां ।	तुम दो जने	धनकी इच्छा करो ।
युवां	ग्रंथान्	गाह्रेथां ।	तुम दो जने	ग्रंथोंका अवगाहन करो ।
३ यूयं	अन्नं	भिक्ष्वं ।	तुम लोग	अन्न मांगो ।
ययं		एध्वं ।	तुम लोग	बढो ।
यूयं		शोभध्वं ।	तुम लोग	शोभित होओ ।
यूयं	मानावस्तुनि	मयध्वं ।	तुम लोग	माना वस्तुओंका लेनदेन करो ।
यूयं		शंकध्वं ।	तुम लोग	शंका करो ।
यूयं		दीक्षध्वं ।	तुम लोग	दीक्षा लो ।
यूयं		यतध्वं ।	तुम लोग	यत्न करो ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्मयस्व, तिजध्वं, उहहस्व, ईजस्व, यतध्वं, आदरस्व, भिक्षेथां, शिक्षध्वं, ईक्षेथां ।

१—आत्मनेपदी धातुओंके आज्ञा (लोट्) में मध्यमपुरुषकी यदि रूप बनाने हीं तो वर्तमान कालकी मध्यमपुरुषकी भाषसे, भाषेथे, भाषध्वे आदिमेंके 'से, थे, ध्वे' को क्रमसे स्व, थां, और ध्वंकर देना चाहिये ।

संस्कृत वनाशो—

तुम लोग ईश्वरके दर्शन करो । तुम लोग हमको क्षमा करो ।
तुम दो जने शास्त्रोंका अवगाहन करो । तुम गुणियोंकी प्रशंसा
करो । तुम लोग शंका करो । तुम दुर्जनोंकी निंदा करो । तुम
लोग शत्रुओंको क्षमा करो ।

शुद्ध करो—

यूयं पंडितान् ज्ञाघ्रस्व । त्वं जिनं कथ्यध्वं । युवां अन्नं
खादेयां । त्वं गंगां ईक्ष्व । यूयं द्रव्यजातानि मयस्व । युवां मां
तिजतं । यूयं पुष्पाणि किरस्व ।

नवम पाठ ।

उभयपदी धातु

- १ त्वं भारं वह (स्त्र) तुम भार ढोओ ।
 त्वं मृत्युं आदिश (स्त्र) तुम मौकरको आज्ञा दो ।
 त्वं ईश्वरं भज (स्त्र) तुम भगवान्को सेवो ।
 त्वं धनानि गूह (स्त्र) तुम धन छिपाओ ।
 त्वं आम्ब्रं चष (स्त्र) तुम आमकी चूषो ।
 त्वं त्विष (स्त्र) तुम दीप्त छीवी ।
- २ युवां दरिद्रान् भरतं (रेशा) तुम दो जने दरिद्रोंका पालन करो ।
 युवां शत्रून् पृषतं (षेयां) तुम दो जने शत्रुओंकी मारो ।
 युवां जिनान् यजतं (जेयां) तुम दोनों जिनकी पूजा करो ।
 युवां राजतं (जेयां) तुम दो जने शोभित छोओ ।
 युवां चेतं वपतं (षेयां) तुम दो जने खेत बोओ ।
- ३ यूयं ईश्वरं अयत (ध्वं) तुम लोग भगवान्का सहारा लो ।

यूयं अन्नं भुज्जत (ध्वं) तुम लोग अन्न पकाओ ।

यूयं गात्रं लिंपत (ध्वं) तुम लोग शरीर लिप्त करो ।

यूयं तरुन् लुंपत (ध्वं) तुम लोग पेड़ काटो ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

यज, आदिशेषां, भजस्व, गृहध्वं, सुंचतं, आश्रयेथां, याचतं,
सिंचत, भरध्वं, तुद, कर्षस्व, कृषध्वं, खनेथां ।

शुद्ध करो—

त्वं भृत्यं आदिशध्वं । युवां तान् तुद । यूयं तं यजतं ।
त्वं लतां लुंपतं । यूयं ह्वं धनं आहर । युवां क्षेत्रं सिंचध्वं ।

संस्कृत बनाओ—

तुम कपड़े रंगो । तुम सब लोग सब्जे धर्मका सहारा लो ।
तुम दो जने विद्या मांगो । तुम किसौकी दुख न दो । तुम लोग
जो भूँजो । तुम शत्रुओंको मारो । तुम लोग दुर्जनोंको कष्टदो ।
तुम दो जने इस निरपराधीको छोड़ दो । तुम लोग कूआं खोदो ।
तुम बीज बोओ । तुम दोनों खेत जोतो ।

परिशिष्ट ।

(१) संबोधन प्रणाली

स्वरांत पुलिङ्ग (२) अकरांत

१ भोः वृषल ! इदं स्वास्थ्यं नाम न भवति । हे कृषीवल (किसान) यह
स्वास्थ्य नहीं है ।

१—दूसरे काममें लगे हुए आदमीकी अपनी तरफ सम्मुख करनेके लिये जो वाक्य
बोला जाता है उसे संबोधन कहते हैं । शब्दोंके कर्ता (प्रथमा) के रूप जो पहिले बत-
लाये गये हैं वही संबोधनकी भी समझना । परन्तु एक वचनमें भेद होता है । २ अकारांत
शब्दोंके संबोधनमें एक वचनमें विसर्ग नहीं होते ।

- १ बाल ! त्वं किमर्थं इमं हतवान्—हे मुखं ! तूने किसलिये इसको मारा ।
 हे पुत्र ! त्वं कुत्र गतः—हे पुत्र ! तू कहाँ गया ।
 भोः विद्याधर ! त्वं किमिच्छसि—हे विद्याधर ! तू क्या चाहता है ।
 २ भोः पथिकौ ! युवां कुत्र गच्छथः—अथि रास्तागोरे । तुम दोनों कहाँ
 जाते हो ।
 भोः महाभागौ ! युवां कुत्रत्यौ—हे महाभागो ! तुम दोनों कहाँ कि रहने
 वाले हो ।
 भोः विप्रौ ! किं युवां मदिरां पिबथः—भो ब्राह्मणो ! क्या तुम दोनों मदिरा पीते हो ।
 ३ भोः सज्जनाः ! यूयं किं विपन्नाः—हे सज्जनो ! तुम क्यों खेद खिन्न हो ।
 भोः पंडिताः ! यूयं किं पठथ—हे पंडितो ! तुम लोग क्या पढ़ते हो ।
 भोः छात्राः ! युष्मान् अहं पृच्छामि—हे विद्यार्थियो ! तुम लोगोंको मैं
 पूछता हूँ ।

(१) इकारांत

- १ भोः कवे ! त्वं किं रचसि—हे कवि ! तुम क्या रचते हो ।
 भोः सुने ! त्वं अपराधिनं तिजस्व—हे सुनि ! तुम दोषीको क्षमा करो ।
 भोः अहे ! त्वं बालं किं दशसि—हे सांप ! तू बालकको क्यों काटता है ।
 भोः (२) सखे ! मां रक्ष—मित्र ! मेरी रक्षा करो ।
 २ भोः अग्नी ! युवां किं वनं दहथः—अरे अप्रियों ! तुम दोनों क्यों वनको
 जलाती हो ।
 भोः कपी ! युवां किं गृहं गच्छथः—२ बंदरो ! तुम दोनों क्यों घरको
 जाते हो ।
 भोः अतिथी ! युवां किं धनमिच्छथः—भो अतिथियो ! तुम दोनों क्यों
 धन चाहते हो ।

१ इकारांत शब्दके एक वचनमें 'इ' के स्थानमें 'ए' और विसर्गका जोप हो जाता है ।

२—अहि शब्दकी विभक्ति बहुवचनकी रूप जाती (प्रथमा)के समान होगी ।

३ भोः अरयः । यूयं अस्मान् तिजध्वं—अग्नि शत्रुभो ! तुम लोग हमको
चमा करो ।

भोः नृपतयः । यूयं प्रजाः रक्षत—हे राजाभो ! तुम लोग प्रजाकी रक्षा
करो ।

भोः रवयः । युष्मान् वयं अर्चामः—ए सूर्यो ! तुम्हें हम लोग पूजते हैं ।

(१) उकारांत

१ भोः साधो ! त्वामहं प्रणमामि—हे साधु ! मैं तुमकी प्रणाम करता हूँ ।

भोः इंदो ! त्वं किरणं विकिर—हे चंद्र । तू किरणोंको फैला ।

भोः (२) क्रोष्टो ! त्वं किं क्रंदसि—हे जंबुक ! तू क्यों रोता है ।

भोः प्रभो ! त्वं सेवकं तिजस्व—हे स्वामी ! तुम सेवकको चमा करो ।

२ भोः शिशू ! युवां किं प्रलपथः—हे लड़के ! तुम दोनों क्यों प्रलाप करते हो ।

भोः गुरु ! युवां छात्रान् पृच्छथः—हे गुरुभो ! तुम दोनों छात्रोंको पूछो ।

भोः विभावस् ! युवां दुर्जनान् दहयः—हे अग्निभो ! तुम दोनों दुर्ज-
नको जलाओ ।

३ भोः बंधवः ! यूयं ईश्वरं अर्चत—हे भाइयो ! तुम लोग ईश्वरको पूजो ।

भोः तरवः ! यूयं छायां वितरत—हे वृक्षो ! तुम छायाकी देओ ।

भोः शत्रवः यूयं दोषिणः तिजध्वं—हे दुश्मनो ! तुम लोग दोषियोंको चमा
करो ।

(३) ऋकारांत

१ भोः गृह्णीतः ! दातारं अर्च (४)—हे ग्रहण करनेवाले ! तू दाताकी पूज ।

भोः दातः ! त्वं धनं वितर—हे दाता ! तू धन दे ।

१—संबोधनके एक वचनमें उकारांत शब्दके अन्तके उकारको ओकार और विसर्गोंका लोप हो जाता है । २ क्रोष्टुके द्विवचन बहुवचन प्रथमाके समान होंगे ३ ऋकारांतोंके अन्तके ऋकारकी जगह 'भ.' हो जाता है । ४—युष्मद् अस्मद् शब्दका प्रयोग न करनेपर भी उनका अर्थ रहने मात्रसे ही मध्यमपुरुष और उत्तमपुरुषकी क्रिया व्यवहारमें लाई जाती है ।

भोः श्रोतः । त्वं किं पृच्छसि—हे श्रोता । तू कया पूरता है ।

२ भोः जेतारौ । युवां शत्रून् अर्दतं—हे जीतनेवाली । तुम दोनों शत्रुओंका पीड़ा दो ।

भोः दोग्धारौ । युवां कुत्र गच्छथः—हे दुहनेवाली । तुम दोनों कहाँ जाती हो ।

भोः वक्तारौ । युवां किं वदथः—हे कहनेवाली । तुम दोनों क्या कहती हो ।

३ भोः ज्ञातारः । यूयं किं उपदिश्यथः—हे जानने वाली । तुम लोग क्या उपदेश देते हो ।

भोः हंतारः । यूयं किं तान् हतवंतः—हे हिंसकी । तुम लोगोंने क्यों उनको मारा ।

भोः कर्तारः । यूयं किमीहध्वे—हे कर्षारी । तुम लोग क्या प्रयत्न करते हो ।
हिंसे बनावी—

कुमार ! तातो (पिता) मां आह्वयति । सुनंद ! किमर्थमिह (यहाँ) आगमनं । हा पुत्र शंखचूड ! कथमद्य (आज) त्वां म्रियमाणमहं द्रक्ष्यामि । सुभग ! पितरौ ते (तुम्हारे) प्राप्ता । भोः फणपते (साँप) किमेवमुद्दिग्धोऽसि (हो) । भोः पक्षिराज ! (गरुड) तूष्णीं (चुप) तिष्ठ क्षणमेकं, यावत् (जबतक) एतौ स्वपितरौ प्रणमामि । वत्स ! आगच्छ, आगच्छ, परिष्वजस्व माम् । हा शंखचूडहतक ! (दुष्टशंखचूड) कथं त्वं गर्भस्थ एव न मृतः यस्त्वमेव प्रतिक्षणं मृत्युसदृशं दुःखमनुभवसि । हा आर्यपुत्र ! (पतिकेलिये संबोधन) अतिदुष्कृतकारिणी खलु (निश्चयसे) अहं । या ईदृशं (ऐसे) आर्यपुत्रं (पति) पश्यंती अपि जीवितं न परित्यजामि । साधो ! साधु (अच्छा) खलु इदं, अनुमोदामहे वयं । सर्वथा (सबतरहसे) सावधानो भव । शंखचूड ! त्वमपि इदानीं (इससमय) स्वगृहं गच्छ । हा सुत ! हा वत्स ! हा गुरुजनपतृसल ! ददस्व प्रतिवचनं (उत्तर) । हा प्रणयि (प्रेमी)

जनवल्लभ (प्रिय) हा सर्वगुणनिधे । त्वं कुत्र गतः । तनय !
(पुत्र) त्वमद्य परलोकं गतोऽतो धैर्यं निराधारं जातं, अशरणो
(शरणरहित) विनयः कं 'शरणं' गच्छतु, क्षमां वोढुं (धारण
करनेके लिये) कोऽन्यः क्षमः (समर्थ) इतं सत्यं सत्यं, व्रजतु च
क्षपा क (कहां) अद्य क्षपणा (दोन, विचारी) जगत् शून्यं जातं ।
महाराज ! जीमूतकेतो ! मा एवं आचर ।

संस्कृत बनाओ—

पिता ! मुझे आज्ञा दो । भाई ! ऐसा काम न करो । उप-
देष्टाओ ! अधर्मका उपदेश न दो । भर्तारो ! अपनी अपनी प्रजाका
पालन करो । साधुलोगो ! वीतराग होओ । भिक्षुको ! भिक्षा
वृत्ति अच्छी नहीं है । विद्यार्थियो ! परश्रम करो । लड़को !
पढो । भाई ! क्यों रोते हो । ज्ञाताओ ! मूर्खोंको उपदेश दो ।

नोट—पृष्ठ १८ के परिशिष्टमें दिये गये दीर्घ ईकारांत, ऐकारांत, औकारांत, औकारांत
शब्दोंके रूप संबोधनमें कर्ता (प्रथमा) के समान ही होते हैं ।

(१) व्यंजनांत पुलिंग

चकारांत—हे जलमुक् ! जलं किं न सुंचसि—रे बादल । तू पानी
क्यों नहीं छोड़ता है ।

जकारांत—भोः सम्राट् ! प्रजाः रक्ष—अये चक्रवर्ती । प्रजाकी रक्षा कर ।

जकारांत—भोः भिषक् ! प्रणमामि त्वां—हे वैद्य । मैं तुमको प्रणाम करता हूँ ।

तकारांत—भोः भूभृत् ! नीतिज्ञो भव—ऐ । राजा । तू नीतिका ज्ञाता हो ।

मत्भागांत—भोः धीमन् ! (२) धर्ममनुतिष्ठ—ऐ । बुद्धिमान् ! तू धर्म कर ।

म (व) त् भागांत—भो धनवन् ! दरिद्रान् भर—हे धनाढ्य । गरीबोंकी
रक्षा कर ।

१—व्यजनांत शब्दोंके संबोधनके द्विवचन, बहुवचनके रूप कर्ता (प्रथमा) के समान
होते हैं । २—मत् (वत्) भागांतोंके संबोधनके एक वचनमें अन्तके अक्षरसे पहिले
अक्षरको दीर्घ नहीं होता ।

अत् (श्ल) — भो गायन् ! त्वं किं गदसि — ऐ गाते इये तू का कहता है ।

दकारांत — भोः सुहृत् (दु) त्व मां रक्ष — हे मित्र ! तू मेरी रक्षा कर ।

अन्भागांत — भोः (१) राजन् ! त्वं किमेवमुद्दिग्गो भवसि — ऐ राजा ।

तू ऐसा क्यों उद्दिग्ग होता है ।

अन्भागांत — भोः शर्मन् ! त्वं किं न पठसि — ऐ ब्राह्मण ! तू क्यों नहीं पढ़ता ।

इन्भागांत — भोः तपस्विन् ! त्वं सत् तपः आचर — भोः । तपस्वी । तू
अच्छ तप कर ।

अस्भागांत — भोः (२) चंद्रमः ! त्वं प्रकाशस्व — हे चंद्र ! तू प्रकाशित हो ।

वस्भागांत — भोः विद्वन् ! त्वां गुरुः किमादिष्टवान् — हे विद्वान् ! गुरुने
तुम्हें क्या आज्ञा दी ।

ईयस् भागांत — भोः गरीयन् ! त्वं किं तान निन्दसि — हे बड़े आदमी ।
तू उनको क्यों निंदा करता है ।

शुद्ध करो —

भोः बुद्धिमान् बालक । भोः कपटी सुने । भोः धनवंतौ लुब्धक ।
भोः सायाचारिणः साधो । भोः गर्वितः दात । भोः माननीय
भूभृता । भोः विद्वान् राजा । भोः प्रकाशक चंद्रमाः । ऐ दुष्ट
वनौकाः (जंगली) भोः दयालु स्वामी । भोः निर्दयो यज्वन् ।
भोः शिञ्जित सभासदी ।

(३) स्त्रीलिंग शब्द

आकारांत — हे बालिके ! त्वं किं न पठसि — लड़की ! तू क्यों नहीं पढ़ती ।

१—नकारांत शब्दोंके संबोधनके एक वचनमें कुछ अन्तर नहीं होता शुद्ध शब्द ही रहते हैं । २—सकारांत शब्दोंके अन्तके अक्षरसे पहिली अक्षरकी दीर्घ नहीं होती । और शेष रूप प्रथमाके एक वचनका सा ही होता है । ३—संबोधनके एक वचनमें ही (प्रथमा) कर्ताके रूपोंसे भेद होता है द्विवचन, बहुवचनमें नहीं इसलिये एकवचनकेही उदाहरण दिये गये हैं ।

इकारांत—हे बुद्धे ! कथं त्वं सन्मार्गं न गच्छसि—री बुद्धि । तू करो अच्छे मार्गमें नहीं जाती ।

ईकारांत—हे (१) कुमारि ! किं त्वं नदीं व्रजसि—ए कुमारी ! करो तू नदीको जाती है ।

उकारांत—हे धेनो ! त्वं वत्सं किं सुं चसि—हे गाय । तू बछड़ेको करो छोड़ती है ।

ऊकारांत—हे (२) अश्व ! त्वं वधूं किं तर्जसि—हे सासु । तू बहूको करो डाटती है ।

ऋकारांत—हे मातः ! मां रक्ष—हे माता । मेरी रक्षा कर ।

चकारांत—हे जिनवाक् ! मूर्खान् किं न उपदिशसि—हे जिनवाणी । तू मूर्खोंको करो नहीं उपदेश देती ।

दकारांत—हे संपत् (दु) ! त्वं किं चपला—हे संपत् ! तू करो चपल है ।

धकारांत—हे क्षुत् ! त्वं मानवान् किं तुदसि—हे भूख ! तू मनुष्योंको करो पीड़ा देती है ।

तकारांत—हे योषित् ! त्वमिदं किं कृतवती—री औरत । तूने यह करो किया ।

डर्भागांत—हे गोः ! त्वं जनान् अव—हे वाणी । तू लोगोंको संपुष्ट कर ।

उर्भागांत—हे पूः ! त्वमधिकं शोभसे—हे नगरी । तू अच्छी तरह शोभती है ।

भकारांत—हे ककुब् (प्) त्वमथ किं निर्मला—हे दिशा । तू आज करो निर्मल है ।

शुद्ध करो—

भोः गुणवती कन्ये ! भोः बुद्धिमति सुशीला ! हे अम्बे (३) !

१-२-३ अम्बा (माता) के अर्थको कहनेवाले दो खरवाले अम्बा आदिक दीर्घ आकारात, तथा स्त्रीलिंग दीर्घ ईकारात और ऊकारांत शब्दोंके अंतका खर संबंधनकी एक वचनमें ऋख हो जाता है ।

भोः तपस्विन्यौ योषित् ! भोः गर्विता वधूः ! हे कृष्णे धेनुः !
हे दयावती दुहता ! हे विपदः ! हे साध्वि जननी !

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

पिपीलिके, अश्व, ओषधे, तरी, नदी, पटोयस्थौ, रेणो, रज्जवः,
चसु, शश्वी, ननांदः, मातरः, कविवाक्, परिषत्, युत्, सरित्,
श्रीः, (१) आपः, स्रसः, अश्विके ।

हिंदी बनाओ—

हे सखि ! आग्रहं मा (मत) भजस्व । हे दासि ! कामो
मानसं तुदति । हे ऋगीमयने । त्वं किमिदमाचरसि । प्रिये ।
इमां शोभां पश्य । हे सुसुखि । पुनः पुनस्तु वामहं वदामि । हे
योषित् ! त्वमतिकठोरा वर्तसे ।

नपुंसकलिङ्ग

अकारांत—रे पुष्प ! त्वं कथं सुगंधं न वितरसि—रे फूल । तू क्यों
सुगंधि नहीं देता ।
इकारांत—रे वारि (रे) त्वं भूमिं उच्च—रे जल । पृथिवीको सी च ।
उकारांत—रे मधु (धो) त्वं महत् पापं वितरसि—रे शहद । तू बड़ा पाप
देता है ।
ऋकारांत—हे कर्त (तः) त्वं साधु कार्यं अनुतिष्ठ—हे कर्ता ! तू अच्छे
काम कर ।

(नोट—शेष व्यंजनात शब्दोंके रूप कर्ता (प्रथमा) के समान ही सब वचनोंमें होते हैं । इसलिये यद्वा नहीं लिखे गये हैं ।)

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अक्षि, पद्म, कुले, अगुरो, हनु, कर्त, गुणवत्, वैश्व, (२)
कर्मन्, पथः मनः, हविः, चक्षुः, धनुः ।

१—श्री, ज्ञी आदि एक स्वरवाले दीर्घ ईकारात—ऊकारांत शब्दोंको ज्ञस्व नहीं होता ।

२—नकारात शब्दोंके नपुंसक लिङ्गमें संबोधन एक वचनके रूप दो प्रकारके होते हैं एक तो उनकी अन्तके नकारका लोप होनेसे । जैसे—वैश्व आदि । दूसरे पुंलिङ्गके समान नकारका लोप न होनेसे जैसे वैश्वम्, कर्मन् आदि ।

शुद्ध करी—

भोः गंधवत् पुष्पं । रे नीचं चेतः । विशालः अगुरुः । भोः
समधुरं मधु । रे अंधं चक्षुः । रे अकार्यकारि कर्ता । हे सुपयः
सरसी ।

साहित्य परिचय

संस्कृत बनाओ—

किसी समय राजगृह नगरमें (राजगृहे) एक विशाल बौद्ध-
साधुसंघ आया । यह बात महाराज श्रेणिकने भी जानी ।
श्रेणिक रानीचेलनाके पास गये और साधुओंकी प्रशंसाकी-कि—
“हे प्यारी ! बौद्ध गुरु अतिज्ञानो है । उत्कृष्टतपका आचरण
करते हैं समस्त संसारको देखते हैं । यदि कोई (कश्चित्) उनसे
कुछ पूछता है तो वे सब ज्ञातव्य बातें कहते हैं । आत्माको ध्याते
हैं उसे मोक्षको ले जाते हैं (नयंति) एवं यथार्थपदार्थोंका उप-
देश देते हैं । उनका शरीर देदीप्यमान है ।” रानी चेलनाने कहा—
कृपानाथ ! यदि वे साधु ऐसे पवित्र और ध्यानी हैं तो मैं भी उनके
दर्शन करूंगी । महाराज ! आप यह बात सत्य मानिये कि
यदि वे साधु ऐसे ही सच्चे होंगे तो मैं बौद्ध धर्मको स्वीकार करूंगी
(स्वीकरिष्यामि) मैं आग्रह नहीं करती कि जैन धर्मको ही धारण
करूं परंतु बिना परीक्षाके मैं इसे नहीं छोड़ूंगी । क्योंकि वे
मनुष्य मूर्ख हैं जो हेयोपाद्रियको नहीं जानते । तत्पश्चात् राजाने
नौकरोंको आज्ञा दी कि (यत्) एक मंडप बनाओ । सेवकोंने
मंडप बनाया । बौद्ध साधुओंने वहां ध्यान प्रारम्भ किया । रानी
भी वहां शीघ्र ही आई और बौद्ध गुरुओंसे पूछने लगी । समीप-
स्थित एक ब्रह्मचारीने कहा कि—हे माता ! समस्त साधु ध्यान
कर रहे हैं । मोक्ष स्थित हैं देह सहित भी सिद्ध हैं इसलिये ये
उत्तर नहीं देते हैं । रानी चेलना कुछ न बोली बाहर आकर

(वहिरागत्य) मंडपको आग द्वारा जला दिया तथा दूर खड़ी हो गई । पश्चात् राजमन्दिरमें चली गई ।

हिंदी बनाओ—

राज्ञी चेलना वदतिस्म श्रेणिकं प्रति । भोः नरनाथ ! तिजस्व मां, अहमेकां विचित्रामाख्यायिकां (कहानी) गदामि । तां श्रुत्वा सदीयमपराधं निर्णय । नाथ ! अत्र भरतदेशस्था कौशाची नाम्नी (२) राजते स्म नगरी काचित् । वसुपालो नृपो रक्षति स्म ताम् । तत्र श्रेष्ठिनौ सागरदत्तसुभद्रदत्तनामानौ वैश्यौ परस्परं महतीं मित्रतामुपगतौ । एकदा एकस्थानस्थितौ तौ अन्योन्य—स्नेहवर्द्धिकाः (परस्परको प्रेमको बढ़ानेवाली) अनेका वार्ता वदतः स्म । स्नेहपराकाष्ठां (प्रेमका हृद् दर्जा) दर्शयितुकामः (दिखाने की इच्छा वाला) सुभद्रदत्तः सागरदत्तं गदति स्म । “प्रिय सागरदत्त ! यदि भाग्यवशतो ऽहं पुत्रं लप्स्ये त्वं च पुत्रीं लप्स्यसे तदा स पुत्रः तां पुत्रीमेव उद्वह्यते न अन्यां, यदि त्वं पुत्रमहं च पुत्रीं तदापि तथा एव भविष्यति, इति । इदं श्रुत्वा सागरदत्तो भणति स्म “भवत्कथनमहमवश्यमेव चरिष्यामि” इति । अथ श्रेष्ठिसागरदत्तभार्या वसुमती दैववशतः सर्पाकृतिधारणं भयावहं (डरावने वाला) पुत्रमेकं सूतवती (पैदा करती हुई) । तन्नाम (उसका नाम) वसुमित्रो भवतिस्म एवं सुभद्रदत्तधर्मपत्नी सागरदत्ता चंद्रवदनां (१) मनोहरांगीं सुवर्णवर्णां नानागुण—आकरों (खान) नागदत्ताभिधां (२) सुतामुत्पादयामास (उत्पन्न करती हुई) क्रमशः कुमारी कुमारश्च युवावस्थामधिगती । वसुमित्रो नागदत्तामुद्वहते स्म । ततस्त्वौ सांसारिकसुखमिन्द्रियजन्यमनुभवतः स्म । कदाचित् सागरदत्ता सर्वोत्तमभूषणभूषितां चंद-

नादिमुगंधिद्रव्यलिप्तां स्वसुतां नागदत्तां वीक्ष्य क्रंदति स्म । नाग-
दत्ता च तां ईदृशीं विलपन्तीं दृष्ट्वा पृच्छति स्म (पृष्ठवती) “मातः ।
किमिदम् । अथ मां विलोक्य किं सहसा रोदितवती ? शीघ्रमेव
तत्कारणं वद । सा बहु विलपन्ती एव गदितवती । सुते । अहं युवा-
वस्थासंपन्नामपि त्वां पतिजन्यसुखविरहितां पश्यामीति क्रंदामि ।
यदि स कुमारो मनुष्याकृतिः कुरूप एव स्यात् [होता] तदा किमपि
दुःखं न स्यात् परं त्वत्पतिः स कुमारेषु सर्पः । अतोऽहं विलपासि ।
नागदत्ता इमां मातृवार्तामाकर्ण्य [सुनकर] प्रथमं हसति स्म ।
पुनरेवं गदितवती । “जननि । एतदर्थं त्वं किं विन्मात्रमपि दुःखं
न वह । अहं सकलां (तसाम) स्वकथां वदामि यत्सद्वीथ
अयनागारस्थिता (१) एका पेटिका (संदूकी) वर्तते । दिवा (दिनमें)
मत्पतिः (२) नागरूपं लभते नक्तं (रातिको) च ततो वह्निर्निष्क्रम्य
(निकलकर) नराकृतिं वहति । तथा नाना सुखानि अनुभवति ।
सुतासुखनिष्ठतां (निकली हुई) एतामाश्चर्यान्वितां वार्तां श्रुत्वा
सागरदत्ता (३) तन्माता गदितवती ।

सुते नागदत्ते ! यदि सत्या एषा वार्ता तदा मदुक्तं (मेरा कहना)
आचर । तां संजूषां (पेटी) परिचितस्थानस्थितां कुरु (कर)
एवं मां च दर्शय [दिखला] तदा अहं तां वार्तां सत्यं बोधिष्यामि
[जानूंगी]”

नागदत्ता तथा एव अनुष्ठितवती । कुमारः सर्पाकारो भयंकर-
रूपं परित्यक्तवान् सुरूपं नराकारं च लब्धवान् । तदा एव तत्र गूढा
तन्माता तां संजूषां संगृह्य [लेकर] दग्धवती । ततः स वसुमित्रः
सर्वदा एव मनुष्याकारधारको भवति स्म,, इति ।

इति प्रथमभाग समाप्त ।

शब्दकोष ।

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
अकुलीन (त्रि०) नीचकुलका ।		क	
अनगारिन् (पु०) घररहित ।		कर्मकृत् (त्रि०) काम करनेवाला ।	
अनन्यवृत्ति (त्रि०) जिसका चित्त एक स्थानमें लगाहो ।		कंसपरिमृज् (पु०) कृष्ण, कांसेकी साफकरनेवाला, कसेरा ।	
अनुज (त्रि०) छोटा भाई, पिछारसे पैदा होनेवाला ।		कारु (पु०) बटई ।	
अभिभूत (त्रि०) तिरस्कृत ।		कुटीर (पु०) भोपडी ।	
अपेय (त्रि०) पीनेके अयोग्य ।		कोटपाल (पु०) कोतवाल ।	
अयत्तरमणीय (त्रि०) स्वभावसे मनोहर ।		क्रय (पु०) वैचना, विक्री ।	
अर्हणा (स्त्री०) पूजा, सत्कार ।		ख	
आर्गतुक (त्रि०) आनेवाला		खनित्र (नं०) फावडा, पृथ्वी खोदनेका शस्त्र ।	
	अतिथि ।	ग	
इ		गगन (नं०) आकाश ।	
इन्दु (पु०) चंद्रमा ।		गरिमन् (पु०) बडप्पन ।	
		गोत्रभिद् (पु०) इन्द्र ।	
उ		च	
उद्भिद् (पु०) पेड, वनस्पति ।		चटिका (स्त्री०) एक तरहका पत्ती ।	
उन्ननस् (त्रि०) पागल ।			
उपदेष्टु	उपदेशक ।	चारु (त्रि०) सुन्दर, अच्छा ।	
ऋ		ज	
ऋजु (त्रि०) सरल, सीधा ।		ज्योत्स्ना (स्त्री) चांदनी ।	
एतावत् (त्रि०) इतना ।		त	
कपोत (पु०) कबूतर, परेवा ।		तच्च (भ्वा० धा०) खेलना ।	

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
तडाग (पुं०)	तालाब ।	प	
तंडुल (पुं०)	चावल ।	पयस्विनी (स्त्री०)	दूध या पानी
दृष्ट्वा (स्त्री०)	चाह, प्यास ।		वाली ।
द		पर (त्रि०)	दूसरा, तत्पर ।
दावानल (पुं०)	वनकी आग ।	परशु (पुं०)	हंसुआ ।
दुरंत (त्रि०)	अंतमें दुःख देने	परायण (त्रि०)	तत्पर ।
	वाला ।	पलायमान (त्रि०)	भागता
देवेज् (पुं०)	पुरोहित ।		हुआ ।
दोग्ध (पुं०)	दुहनेवाला ।	पीनमत्त (त्रि०)	पीनेमें लगा
ध			हुवा ।
धूसर (त्रि०)	मटीला, फीके	प्रचेतस् (पु०)	वरुण, उदार
	रंगका ।		चित्त ।
धृत (त्रि०)	धारणकिया हुआ ।	प्रवीण (त्रि०)	चतुर, हुशियार ।
	पकड़ा गया ।	प्रसवित्री (स्त्री०)	उत्पन्नकरने-
धीत (त्रि०)	धीया गया, पवित्र ।		वाली ।
न		प्रसूति (स्त्री०)	संतान ।
नद (पुं०)	तालाब ।	प्रांशु (पुं०)	तेजस्वी ।
नरपुंगव (पुं०)	श्रेष्ठ मनुष्य ।	व	
नव (त्रि०)	नया, नवीन ।	बोद्ध (पुं०)	जाननेवाला ।
नवोढा (स्त्री०)	नई विवाहित ।	भ	
निरूपयंती (स्त्री)	देखती हुई ।	भवित्री (स्त्री०)	होनेवाली ।
निर्वोध (त्रि०)	भूर्ख ।	भव्य (पु०)	धर्मात्मा, श्रेष्ठ ।
नीड (पुं०)	घोसला ।	भेक (पुं०)	मेंडक ।
नृशंस (त्रि०)	क्रूर, मनुष्य-	म	
	घातक ।	मरीचिमालिन् (पुं०)	सूर्य ।

मलीमस (त्रि०)	मैला ।	श
मागध (त्रि०)	मगधदेशका ।	शयालु (त्रि०) सोनेवाला ।
मानस (पु०)	एक तालाव ।	शशिन् (पु०) चांद, चंद्रमा ।
मृगराज (पु०)	सिंह ।	शाल्ललि (पु०) सेमरका पेड़ ।
मृदु (त्रि०)	कोमल ।	शुभ्र (त्रि०) सफेद, श्वेत ।
मेध्य (त्रि०)	पवित्र ।	श्यामल (त्रि०) हरी, नीली ।
मैथिल (त्रि०)	मिथलादेशका ।	श्यामायमान (त्रि०) नीला- होता हुआ ।

य

यशस्कर (त्रि०)	कौर्तिकी करने वाला ।	स
युगल (न०)	जोड़ा, दो ।	सन्धति (पु०) महावीरस्वामी, सन्धति (त्रि०) श्रेष्ठबुद्धिवाला ।
र		सलिल (न०) जल ।
रजत (न०)	चांदो ।	संनिभ (त्रि०) तुल्य, बराबर ।
रज्जु (पु०)	रस्सी ।	संभव (त्रि०) उत्पन्न हुआ, उत्पत्ति ।
रवि (पु०)	सूरज ।	
राजमार्ग (पु०)	सड़क ।	सुतीक्ष्ण (त्रि०) बहुत तीखा, तेज ।
रुद्ध (त्रि०)	रुका हुआ ।	

व

वपुष्मत् (त्रि०)	प्राणी, मोटे शरीर वाला ।	सूपकार (पु०) रसाइया ।
वसन (न०)	कपड़ा ।	स्थविष्ठ (त्रि०) अचल, एक जगह स्थित ।
वाष्प (न०)	आंशु ।	
विधि (पु०)	भाग्य, ब्रह्मा ।	स्मृति (स्त्री०) याददास्त ।
विपन्न (त्रि०)	दुःखी ।	खैर (न०) स्वच्छंद ।
विपुल (त्रि०)	बहुत, अति	हर्ष (त्रि०) हरणकरने वाला, चौर ।
विभावसु (पु०)	अग्नि, सूर्य ।	

सूचना ।

विदित हो कि-इस वर्ष गोलापुर निवासी दानवीर श्रेष्ठिवर्य गांधी हरि-
भाई देवकरणजीवाले इस संस्थाके परम संस्थापक व संरक्षक
हो गये हैं जिससे द्रव्यकी कमी नहीं रही। इसीलिये अब भापा व भापा टीका
सहित वडे २ ग्रंथ धड़ा वड छप रहे हैं। वर्तमानमें हरिभाई देवकरणजैन-
ग्रंथमालामें अर्थप्रकाशिका, हरिवंशपुराणजी वडे मूल तथा नये सरल भाषानु-
वाद सहित छप रहे हैं जो कि भादो वा दीवाली तक तैयार हो जायेंगे। इसी
प्रकार गोमटसारादि वडे २ ग्रंथ छपते रहेंगे। ये सब ग्रंथ पक्के द्राहकोको
लागतके मूल्यसे एक एक प्रति भेजे जायेंगे तथा इनके शिवाय सनातन
जैनग्रंथमालामें छपे हुये ग्रंथ पौनी कीमतमें व चुनीलालजैनग्रंथ-
मालामें छपे हुये ग्रंथ आधी कीमतमें भेजे जायेंगे। और स्थायी मेवरो
को संस्थामें छपनेवाले समस्त ग्रंथोंकी एक एक प्रति बिना मूल्य भेजी जाया
करेगी। स्थायी मेवर एकवार १०० रुपये भेज देनेसे हो सकते हैं व पक्के
ग्राहक १) ६० रजिष्टरमें नाम लिखवानेकी फीस पेशगी भेजकर प्रत्येक
भापा ग्रंथ हमेशा वी० पी० से मगाते रहनेसे हो सकते हैं। जो महाशय
पक्के ग्राहक नहि बनैंगे उनमें नीचे लिखे मूल्यसे सब ग्रंथ लेने पड़ेंगे।

- १-२। आत्मपरीक्षा सटीक व पञ्चपरीक्षा मूल २)
- ३। समयप्राभृत-(समयसार) दो संस्कृत टीका सहित जिल्द २)
- ४। तत्त्वार्थराजवार्त्तिकजी-पूर्ण सुनहरी जिल्द सहित १)
- सादी जिल्द की० ८) उत्तराष्ट्र सादी ५)
- ५। जैनेन्द्रक्रिया-(पूज्यपादगुणनदिकृत) १॥)
- ६। शब्दार्णवचंद्रिका-(सटीक जैनेन्द्रवाकरण) ५)
- ७-८। आत्मसीमांसा-भाष्य टीका तथा प्रमाणपरीक्षा सहित २)
- ९। शब्दानुशासन-(शाकटायनलघुवृत्ति) प्रथमखंड मात्र २)
- १०। न्यायदीपिका मूल-आचार्य वर्म भूषणकृत १)
- ११। परीक्षामुख-हिंदी तथा वगानुवाद सहित १=)
- १२। संस्कृतप्रवेशिनी प्रथमभाग १) द्वितीयभाग १)

इन पुस्तकोंके मिलनेके ठिकाने ३ हैं—

१-मंत्री। भारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनी संस्था

९, विश्वकोषलेन, पो० बाघवाजार, कलकत्ता ।

२। मनेजर-जैनमित्रमंडली, पो० बाघवाजार, कलकत्ता ।

३। मनेजर-जैनग्रंथरत्नाकरकार्यालय बंगई न० ४ ।

